

अलङ्कारसङ्ग्रहः

श्रीमदमृतानन्दयोगीन्द्र विरचित

ALANKARA SANGRAHA
OF
AMRTANANDA YOGIN

RE-EDITED WITH CRITICAL INTRODUCTION AND APPENDIXES

BY

“SRĪ VIDYĀ UPĀSAKA” “TARKA BHŪṢAṆA”

K. BHASKARA RAO, M.A.,

FORMERLY RESEARCH ASSISTANT,

V. V. RESEARCH INSTITUTE, HOSHIARPUR

LECTURER IN LITERATURE AND PHILOLOGY

SRI VENKATESWARA ORIENTAL COLLEGE, TIRUPATI

PUBLISHED BY

TIRUMALA TIRUPATI DEVASTHANAMS
TIRUPATI

1984

FIRST EDITION, 1951

REVISED SECOND EDITION, 1984

**COPY RIGHT WITH
TIRUMALA TIRUPATI DEVASTHANAMS
TIRUPATI**

COPIES : 1,000

**PRINTED AT :
TIRUMALA TIRUPATI DEVASTHANAMS PRESS
TIRUPATI- 517 501**

CONTENTS

ABBREVIATIONS

PREFACE

INTRODUCTION (First Edition)

By P. Balakrishna Murthy 7

विषयानुक्रमणिका 17

CRITICAL INTRODUCTION 27

अलङ्कारसङ्ग्रहः (Main Text) १-१४६

APPENDIX I उदाहृतश्लोकानां सूची १४७

APPENDIX II कारिकाधर्मानामनुक्रमणी १६३

APPENDIX III पाठशोधनानां सूची १९२

ABBREVIATIONS

A	Amrtānanda Yogin
Ad	Adyar Edn of As
As	Alankāra Sangraha
BORI	Bhandarkar Oriental Research Institute
Ed	} Edited, Edition
Edn	
Fn	Foot-notes
GOL	Government Oriental Library, Mysore
GOML	Government Orient Mss. Library, Madras.
HSP	History of Sanskrit Poetics—Kane
KKV	Kāmakalāvilāsa
MLBD	Motilal Banarsidass
PBM	P. Balakrishna Murthy
TTD	Tirumala Tirupati Devasthanams, Tirupati

PREFACE

The *Alaṅkāra Saṅgraha* (AS) of Amṛtānandayogin is a very good work on Sanskrit poetics. The treatment of the subject of poetics in full with brevity and lucidity is the special feature of this work.

The AS. was once published at Calcutta in 1887 from chapters 1 to 5 only.¹ In 1949, the AS. was published in full by the Adyar Library, Madras. It was edited by Pandit V. Krishnamacharya and Pandit K. Ramachandra Sarma.² It seems that the work first serially appeared in the *Brahma Vidyā*, the Adyar Library Journal, and subsequently the present critical edition made its appearance.³ In 1950, the AS. was published as Sri Venkateśwara Oriental Series—No. 19 under the General Editorship of Prof. P. V. Ramanujaswami. This work was then edited by Vidvān, Sāhitya Siromani P. Balakrishnamurthi, Research Assistant in Telugu at Sri Venkateśwara Oriental Research Institute, Tirupati.⁴

The Administration of the TIRUMALA TIRUPATI DEVASTHANAMS proposed to re-issue the AS. in the year 1976. The printing work was commenced in Nov 1976 itself. The present editor was nominated for proof reading of the work. Minor corrections were made while the proofs were being gone through the press by the editor. He also felt then that the work deserved a second revision, as the Adyar Edition of the AS. stands best for reference purposes in the Indological field, even to this day. Moreover, the text of the AS. as edited by Sri P. Balakrishna-

-
1. P. Balakrishnamurthi: Intro. to AS (first edn.) PP VII and XVI. Also of C. Kunhan Rāja's Introduction to AS. Adyar Edn. P. IX.
  2. *Alaṅkāra Saṅgraha* of Amṛtānandayogin, Ed. by Pandit V. Krishnamacharya and Pandit K. Ramachandra Sarma, the Adyar Library, Madras. 1949
  3. P. Balakrishnamurthy: Introduction to AS. P. XVI. As understood from the context, both the editions of the AS at Adyar and Tirupati were printed simultaneously.
  4. *Alaṅkāra Saṅgraha* by Amṛtānandayogin, Ed by P. Balakrishnamurthi, Tirumala Tirupati Devasthanams, Tirupati 1950

murti required ample corrections to bring the same on par with the standard Indological publications. Hence the present editor sought the permission of the T.T.D. authorities for editing the text afresh utilising the Adyar Edition, which was not done earlier by Sri P. Balakrishnamurti. The T.T.D- authorities were kind enough to accord permission to re-edit the text and prepare the critical Introduction, appendixes etc., Thus, the T.T.D. authorities are happy to present the second revised edition of the *Alaṅkāru Saṅgraha* for the benefit of the Sanskrit scholarly world.

In editing the text of the AS. critically, the editor utilised the Adyar Library Edn. as far as the *Prākṛta* passages with their Sanskrit renderings and various readings are adapted. The Edn. was also used in preparing the critical introduction and the appendixes. On behalf of the T.T.Devasthanams, the editor acknowledges his indebtedness to the authorities of the Adyar Library, especially to Mrs. Seetha Neelakanthan, the Librarian who responded for his request at once in granting permission to utilise their critical edition.

The editor is highly thankful to the administration of the Tirumala Tirupati Devasthanams for giving an opportunity to him to edit the AS. critically. The editor had to prepare the editorial material single handed while attending to his regular work as lecturer at S.V. Oriental College, Tirupati. Hence there are some mistakes of commission and omission, in the text. An errata was given at the end of the work for making necessary corrections in the text of the *Alaṅkāra Saṅgraha*. As the popular saying goes,—

“अस्मिन् अप्रत्ययं चेत्तः”

K. BHASKARA RAO,
EDITOR.

INTRODUCTION

(FIRST EDITION)

Alaṅkāra Saṅgraha of Amṛtānandayogin, a work dealing with all the aspects of Rhetoric is now presented to the public for the first time in original Sanskrit. All the manuscript copies of this work available in different places are only fragments of the text containing a few chapters here and there, most of them containing chapters from 1 to 5 or 6. These manuscript copies are found deposited in various manuscript libraries all over India. It is said that *Alaṅkāra Saṅgraha* with an English translation was printed at Calcutta in 1887.¹ Late M. Krishnamachariar stated that the above Calcutta publication consisted of only the first five chapters. The manuscripts bearing the numbers 12794 and R. 2486 of the Government Oriental Manuscripts Library with the title *Alaṅkāra Saṅgraha* contain five and four chapters respectively. The five chapters of the former and the four of the latter put together make the nine chapters of the text, as the first five are from 1 to 5 and the other from 6 to 9. There is a manuscript in the Madras University Library containing ten chapters, but certain portions in 9th and 10th are missing in it. The Adyar Library manuscripts contain eleven chapters in all but the last one is badly damaged and the matter could not be made out. A manuscript of the Goutami Library of Rajahmandry is said to contain nine chapters. Our Manuscript bearing the number 6280 of the S. V. O. Institute contains eleven chapters. This manuscript appears to contain the matter copied from the manuscripts available at Madras. A palm-leaf manuscript copy is also available in our S. V. O. Institute with the No. 6094 and it contains only the first five chapters. The manuscript copy with the No. 6280 of our S. V. O. Institute contains the following chapters.

---

1. History of Classical Sanskrit literature by M. Krishnamachariar, Page 767. Foot note

१. वर्णगणविचारः	५. अलङ्कारनिर्णयः	९. रूपकनिरूपणम्
२. शब्दार्थनिर्णयः	६. दोषनिर्णयः	२०. नाट्यालङ्कारनिरूपणम्
३. रसनिर्णयः	७. सन्ध्यङ्गनिरूपणम्	११. चाटुप्रबन्धलक्षणम्
४. नेतृभेदविचारः	८. वृत्तिनिरूपणम्	

Significance of the *Alaṅkāra Saṅgraha*

Works on *Alaṅkāra Śāstra* generally deal with the technics of the *Kāvya*s of the *Śravya* type, the technics being *Alaṅkāra*, *Guṇa*, *Doṣa*, *Vṛtti*, *Rasa* etc., while *Daṣarūpaka* provided the technics of Drama, the *Dṛśya* type of *kāvya*. Our author, Amṛtānandayogin, observing the eye to be a quicker route to the brain than the ear has furnished [information on Dramaturgy along with other topics of rhetoric. He has gathered the subject matter from various sources where they are limited and made the *Alaṅkāra Saṅgraha* a work of unique nature. Befitting the title the *Alaṅkāra Saṅgraha* represents a concise compendium of all the writings on poetics and dramaturgy down to its times. *Alaṅkāra Saṅgraha* stands on a par with the standard texts such as *Sāhitya Darpaṇa* and *Pratāparudrīya* which furnish the technics of both the *Śravya* and *Dṛśya* types but still it contains some more information on the qualities of the Sanskrit Alphabet and *gaṇas* of prosody an important factor to be noted by all poets in their compositions. It also furnishes information about the varieties of poets according to their tastes in poetry and Literature. A chapter called *Cāṭuprabandha-lakṣaṇa* is also added in the end. These *Cāṭuprabandhas* might have been well appreciated by the Literati of his time, their theme being mainly the praise of patrons or favourite deities.

In treating of Dramaturgy the author deals with the subject in a manner similar to the *Sāhitya Darpaṇa*, describing the *Uparūpakas* and *Nāṭyālaṅkāras*. Slight changes in names are seen in certain types of *Uparūpakas* when compared to the *Sāhitya Darpaṇa*. Most of the matter relating to Dramaturgy appears to be drafted from the *Daṣarūpaka* and *Nāṭya Śāstra*. He quotes Kohala the ancient author on Dramaturgy—
स्वात्मैः प्रहसनस्याय भाणमप्याह कोहलः and non else. He gives illustra-

tions from Rudrāṭa, Dhanañjaya and quotes a verse from *Dhvanyāloka*, 'यद्वचनहित' etc. and also verses of Dhanika such as 'रतिश्चीडावृते' etc.

Alaṅkāra Saṅgraha gives the names of the Rūpakas and Uparūpakas and gives the names of dramas containing acts upto ten.

“मारीचवच्चनं नाम पञ्चाङ्गं परिकीर्तितम् ।
वेणीसंहारसंज्ञं तु षडङ्गं नाटकं मतम् ॥
शाकुन्तलं तु सप्ताङ्गमष्टाङ्गं नलविक्रमम् ।
देवीपरिणयाख्यानं नवाङ्गं परिकीर्तितम् ॥
बालरामायणं नाम दशाङ्गं परिकीर्तितम् ।”

Page 114 *Alaṅkāra Saṅgraha*.

Similarly for Uparūpakas as in *Sāhitya Darpaṇa* the names of all except Nāṭikā and Saṭṭakā are given.

Troṭakam— “सप्ताङ्गं स्तम्भितारम्भस्त्वष्टाङ्गं मदनरेखा ।
मेनकानहुषाख्यं स्यान्नवाङ्गं परिकीर्तितम् ॥
प्रकीर्त्यते परं प्राज्ञैः पञ्चाङ्गं विक्रमोर्वशी ।”

Page 128 *Alaṅkāra Saṅgraha*.

Preṅkhaṇam—बालिवचम्

निदर्शनमिह ज्ञेयं वस्तु बालिवचादिकम् । P. 124. *Goṣṭi*—रैवतमदनिकम्, *Bhāṇika*—कामवत्ता. For *Sallāpakam* our author gives कनकवती-माधवम्, while S. D. gives मायाकापालिकम्. and *Kanakavatī* for *Śilpakam*. *Prasthānakam*—शृङ्गारतिलकम्; *Kāvya*—यादवोदयः; *Hallisakam*—केलिरैवतकम्; *Rāsakam*—मेनकाद्विजम्; while S. D. quotes मेनकाहितम्; *Śrī Gaditam* क्रीडारत्नातलम्; *Lāsika*—बीणावती, which S. D. names it as *Vilāsikā* and says that it is read as विनायिका also and that it may be included in *Durmallika*. *Durmallī*—विन्दुमती; *Nātyarāsakam*—विलासवती.

More than the subject-matter furnished in S. D. *Alaṅkāra Saṅgraha* gives some elements of¹ *Pūrvāranga* and five varieties

1. Page 105, lines 13-19.

of gaṇḍam,¹ a significant feature, of course the matter being adapted from *Nāṭya Śāstra* and other texts.

Alaṅkāra Saṅgraha though small without any discussions on the topics is a fountain of Alaṅkāra Śāstra in its essentials and furnishes the students a fund of knowledge. The value of the treatise is enhanced by the fact that it quotes numerous verses as illustrations composed by eminent authors, sometimes from works such as *Mārīcha Vañchana*, *Vālivadha*, *Udāttarāghava*, *Nalaviṣaya*, and *Devipariṇaya* which were in vogue in those times but are no longer extant. It appears from the selection of his examples from different texts that the author must have been a versatile scholar well acquainted with most of the eminent works in his days.

The Author, his time and works.—His date.

The author Amṛtānandayogin states in the introduction that he wrote the book *Alaṅkāra Saṅgraha* at the instance of Manva Bhūpa. Excepting the praise of his patron Manva, the author has not furnished any further personal details. Nowhere in the text did he mention his place and parentage. Being a philosopher, which is inferred from the name itself, he might not have furnished his personal details. As for the date of this work *Alaṅkāra Saṅgraha*,² M. Krishnamachariar has stated in his *History of Classical Sanskrit Literature* that king Manva Bhūpa, son of Bhakti Bhūpa, probably lived about 1250 A. D. Amṛtānandayogin being a contemporary of the king may also be assigned to the same period. King Manva is said to be a devotee of Siva and in some texts the reading says that he is devotee of Jina.³

Some other facts prove that he is not later than 1400 A. D. Gaurana, the author of *Lakṣaṇa Dīpika*, otherwise known as *Prabandha dīpika* a work on Rhetoric in Sanskrit, quotes from *Alaṅkāra Saṅgraha* Gaurana is said to be the son of Ayalumantrin

1. Page 119. , 18-21. verses 92-109.

2. Amṛtānandayogin's *Alaṅkāra Saṅgraha* in 10 chapters is an extensive work written at the instance of King Manva, son of Bhakti Bhūpati who probably lived about 1250. A. D. (Page 767. *Classical Sanskrit. Literature*).

3. जिनपादाब्जचंद्रपदः Page 1. *Alaṅkāra Saṅgraha*

brother of Potana, the minister of Siṅgabhūpālā who lived about 1400 A.D. *Lakṣaṇa Dipika* is found in two versions in both of which the author's name is the same; but in one which is known as ¹*Prabandha dipika* and *Padārtha dipika* the author states in the introduction that he is the son of Ayamaprabhu, brother of Mitarāja, the able minister of Siṅgaya Mādhava of Recharla family; in the other which is known as *Lakṣaṇa dipika*, he is said to be the son of Ayalumantrin, brother of Potana, the minister. But both may be identical as Mitarāja may be a scribal mistake for Potarāja. So Amṛtānandayogin must have flourished before him.

Certain portions of a Telugu text on Rhetoric, called *Kāvya-lakṣanacūḍāmaṇi* appears to have been based on the *Alaṅkāra Saṅgraha*. The former is a book of the early years of the 15th century. Amṛtānandayogin, therefore, can be placed anterior to that date.

In one of the inscriptions in Nuzvid Taluk of Krishna Dt, the name of a king named Manva Bhūpa is found, and is said to have flourished about the 13th century. There are no details in the inscription to prove the identity of the two Manva Bhūpas.

Amṛtānandayogin gives verses as illustrations which belong to Dhanika and certain portions of the work dealing with Dramaturgy are identical with *Daṣarūpaka*. So he may be placed after Dhanika. Some of his examples are the same as those found in the *Kāvya prakāśa* of the 12th century.

1. न प्रतापिभयासीत्यमरणक्लेशतापकृत् । पवर्ग इत्यलङ्कारसङ्ग्रहे :-Descriptive Catalogue of the Skt. Mss; Govt. Ori. Mss. Library, Madras Vol. XXII Rhetoric, Page 8695,

2. रेचलवंशार्णवपूर्णचन्द्र. महाबलस्त्रिज्ज्वलमावर्धनः ॥

बासीतस्यमहामात्यः स्वामिकार्यचरधरः ।

मितराज इति क्वातः राजनातियुगन्धरः ॥

मन्त्रिचूडामण्डस्तस्य सोदरस्वयमप्रभो :

नोरनाय इति क्वातः तनयो नयकोविदः

.....

पदाब्जदीपिका चैव ज्ञाति नक्षत्रदीपिका ।

Page 8693, Descriptive Catalogue Vol XXII Rhetoric, of the Govt. Or, Mss, Library, Madras.

In view of the above, Amṛtānandayogin may be assigned to 13th century.

The name Amṛtānanda is familiar and is found in other books. There are two others by the same name, one, the author of the commentary *Yoginīhṛdayadīpa*, on *Yoginīhṛdaya*, a Tantric Text, and the other, the author of *Ṣaṭtrimṣat Tatva-Sandoha*, a philosophical work. Neither of these has mentioned the *Alaṅkāra Saṅgraha* or Manva Bhūpa for identification. Hence our author Amṛtānandayogin may be different from them.

Amṛtānandayogin appears to be an Andhra. At the end of each chapter of the text, a verse is added, specially composed in praise of the dedicatee Manva Bhūpa. This practice is mostly observed by the poets of Andhradeśa in their works. And there are a few texts in Sanskrit such as *Pratāparudriya*, which are also by the Andhras.

The Treatment of the matter in *Alaṅkāra Saṅgraha*

Our author, Amṛtānandayogin, has stated in the introductory verses that he composed this work at the instance of Manva Bhūpa, a devotee of Siva. In some palm leaf manuscripts Manva is said to be जिनपादाब्जवत्पदः, and in others ■ शिवपादाब्जवत्पदः. So some hold that he was ■ Jaina according to the previous reading. Most of the ~~text~~ have the latter reading. It is stated that king Manva requested the scholar Amṛtānandayogin to furnish the world with a complete work, comprising all the topics of Rhetoric for the benefit of the scholars. Accordingly Amṛtānandayogin gathered the necessary and valuable information from various texts on the topics needed to make the work a *Sarvālaṅkārasaṅgraha*. Not going into the details and discussions on the topics, he has furnished very valuable information dividing the subject matter into the following eleven chapters.

CHAPTER 1. This begins with a few introductory lines to make the readers acquainted with the dedicatee Manva Bhūpa and his request for the composition of this work. Then Amṛtānanda deals with the definition of kāvya¹ which is closer to Mammata's

1. तान्येव कविकल्पानि सर्वानि सरसानि च ।

सालङ्काराणि निर्दोषाभ्याहुः काव्यं मनीषिणः ॥

definition, the qualities good and bad of all the letters of the Sanskrit Alphabet, and of all the gaṇas of Prosody. Works like *Chandassāra* have dealt with such topics but not so thoroughly as was done here. A knowledge of the qualities of the letters and gaṇas is quite essential for a good poet and so richly deserves description in a work of *Alaṅkāra Śāstra*.

CHAPTER 2. This deals with the definitions of various types of poets classified under different varieties according to their tastes in Literary Compositions. The author has classified them into seven types as १. रौचिकः २. वाचिकः ३. आर्थः ४. शिल्पिकः ५. मार्दवानुगः ६. विवेकी ७. भूषणार्थ

Then he treats of words and their connotation according to the context, thereby explaining the three Vṛttis (शब्दवृत्तयः) and Śaktigrāhakas. This subject has been dealt with in later texts like the *Kāvyaaprakāśa*, *Sāhitya Darpaṇa* and *Rasagaṅgādhara* and in texts prior to his period such as the *Vākyapaṇḍīya* of Bhartṛhari.

CHAPTER 3. Amṛtānanda treats in this chapter of Rasa and Bhāva and their varieties following his predecessors and explains that the Sthāyī Bhāvas develop into Rasas just as butter melts and takes the form of ghee, a very practical example. He has not attached any importance to Rasa and has included it in *Alaṅkāra* like his predecessors Bhāmaha and Daṇḍin. He dealt with all the varieties of Rasa, giving illustrations and admits the theory that Rasa resides or rests in spectators alone (सामाजिकनिष्ठः) The former writers on Rasa viewed it to be produced by Nāṭya and thereby to Dramatic compositions only. Our author following Rudraṭa and Rudrabhaṭṭa holds that Rasa is produced by other poetic compositions also and quotes the following in support of his view.

‘श्रूयमानैर्विभावाद्यैः कान्येषु रससम्भवः ।
दृश्यमानैः सदस्यानां नाटकेषु रसोदयः ॥

Page 9 *Alaṅkāra Saṅgraha*.

Ānandavardhana who upholds the Dhvani theory includes Rasa in *Dhvani* and refutes the theory of Bhāmaha and Daṇḍin. Our author nowhere mentions in the text about Dhvani, a predo-

minent factor in poetics, by which it is suggested that **he** might have survived in the pre-Dhvani period, or if in the Dhvani period, it must be before it had taken a strong footing.

CHAPTER 4. This chapter deals with the types of heroes, heroines and their qualities. Certain portions are taken verbatim from ancient texts for the purpose. While giving examples, our author very often quotes stanzas from *Amarukam*, wherever possible and from many other works, exhibiting his vast study of various texts of great authors. Much of the portion of *Daṣarūpaka* has been adopted with slight modifications in this Chapter.

CHAPTER 5. Our author deals with Rītis and Alanākāras in this chapter. Following vāmana, Amṛtānanda holds that the soul of poetry is Rīti, and explains the ten guṇas (श्लेषादयः) which constitute the four Rītis. Vāmana's predecessors have stated only two Rītis while Vāmana introduced one more, the Pāñchālī. Rudraṭa introduced Lāṭī and numbered the Rītis as four. Amṛtānanda admits the view of Rudraṭa and expresses four Rītis, only. Bhoja enumerates six Rītis, adding Avantī and Māgadhī, to the four of Rudraṭa.

Our author then deals with Alanākāras relating to the Kāvyaś of the Śravya type. Following Daṇḍin he quotes all the 35 Alanākāras and adds 8 more Pramāṇālanākāras, namely, प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानाद्यवित्यभवात्तन्मतेति ह्यः Regarding the text of this chapter, he quoted some definitions and examples from Daṇḍin. He has quoted as examples, stanzas from various texts of eminent poets.

CHAPTER 6. This chapter mainly deals with the Doṣas. Our author mentions 15 Padadoṣas, 23 Vākyadoṣas, and 22 Arthadoṣas. He has furnished a list of Poetical conventions and some exceptions to the above doṣas in a very simple manner. He has in this chapter, paid keen attention to pointing out the doṣas in detail. Viṣvanātha has given a few more doṣas in his *Sāhitya Darpaṇa*. Most of the examples given for these doṣas in *Kāvya Prakāśa* of Mammaṭa agree with those of our author.

CHAPTER 7. Amṛtānanda deals with Dramaturgy in this chapter. There is not much difference in the text of this chap-

ter and that of the *Daṣarūpaka*. Our author seems to have copied the ~~text~~ of the *Daṣarūpaka* to some extent with slight modifications here and there, giving examples of his own or from texts of other authors. He also quotes some examples from texts ~~now~~ no longer extant, which reveal his scholarship.

CHAPTER 8. This chapter deals with Vṛttis such as Kaiṣikī etc., which are ~~more~~ prominent in dramas as Rasa is better felt in them than in Śravya Kāvya. It is only with such view that Amṛtānanda included Rasa in Alaṅkāras such as Preyas, Urjasvi and Rasavat, following the footsteps of Bhāmaha and Daṇḍin. In this chapter he mentions the place of each Vṛtti in the various types of Dramatic compositions. He has copied the matter from *Daṣarūpaka* (the latter portion of the second prakāśa.)

CHAPTER 9. Our author deals with the varieties of Dramatic compositions, Rūpakas and Uparūpakas, in this chapter. Bharata in his *Nāṭya Śāstra* mentioned ten types of Rūpakas and fourteen types of Uparūpakas. Kohala is said to have stated twenty and Sārādātanaya named ten Rūpakas and twenty Uparūpakas. Viṣvanātha quoted ~~ten~~ Rūpakas and eighteen Uparūpakas, and *Agnipurāṇa* specified twentyseven, while Bhoja acknowledges twenty-four. Amṛtānanda mentions twenty-six varieties in all like Dattila who also mentioned the same number. Amṛtānanda copies *Daṣarūpaka* for the definitions of all the ten Rūpakas and for the rest he might have sought help from other texts wherefrom *Bhāva-Prakāśa* and *Nāṭyadarpaṇa* obtained the matter. Some ~~stanzas~~ relating to Pūrvaraṅga and its elements, he has copied from *Nāṭyaśāstra* of Bharata, with slight verbal changes and has modified them into an easy understandable style.

CHAPTER 10. This chapter deals entirely with Nāṭyālaṅkāras whereas Bharata mentioned thirty-six In the 16th chapter of his *Nāṭyaśāstra*, Sārādātanaya mentioned the Alaṅkāras as sixty-four out of which only fifty four ~~were~~ defined. Viṣvanātha in his *Sāhityadarpaṇa* named only thirty-three. The source wherefrom Amṛtānanda has taken the matter for his Nāṭyālaṅkāras is not known as the definitions and examples differ in some respects from other texts.

CHAPTER 11. This chapter deals with Chāṭu—prabandhas which ~~are~~ otherwise known as Kṣudra—prabandhas. Here Kṣudra does not mean low ~~or~~ mean but little. Kāvya, the

themes of which are small or short, mainly devoted to the praise of a King or a deity are meant by the term. The source from which our author has gathered matter is not known. Much of the text in this chapter is missing. In this the definition of Udāharaṇa, one of the Kṣudra prabandhas is dealt with, and the names of some more belonging to this category were also given. Works like *Nāgabhūpaliyam* have a chapter on these Kṣudra prabandhas, but the treatment appears to be different.

THE PRESENT EDITION

The present edition of *Alāṅkārasaṅgraha* is based on the following manuscripts.

1. A transcript found in the Library of the S. V. O. Institute, Tirupati, bearing the No. 6280.
2. A palmleaf manuscript in the Library of S. V. O. I. bearing the No. 6094.
3. Two transcripts of the Madras Government Oriental Manuscripts Library.

Most of the readings of the two manuscripts of the Madras Govt. Oriental Manuscripts Library have been entered in the transcript of the S. V. O. Institute, bearing the No. 6280. This transcript appears to possess almost all the readings of the various manuscripts available at Madras.

While marking the different readings of the text, the readings of the Palmleaf manuscript are designated as A, and the other readings are of the transcript 6280.

In editing this work the printed copy of *Alāṅkārasaṅgraha* containing the first five chapters published at Calcutta could not be made use of, as it was not available. The Adyar Library commenced its publication through its Journal the *Brahma Vidya*, just at the time when our book was reaching the end in printing, and such, we regret very much that we could not make use of it for the present edition.

I take this opportunity to thank the Reader in Sanskrit Sri Manavalli Ramakrishna Kavi M.A. and our esteemed Director Sri P. V. Ramanujaswami, M.A., for helping me by their valuable suggestions, and the Devasthanam authorities for sanctioning the publication of the same.

अलङ्कारसङ्ग्रहस्यविषयानुक्रमणिका

विषयाः	पृ.	प.	विषयाः	पृ.	प.
प्रथमपरिच्छेदे			अनुप्रासः	११	११
मङ्गलाचरणम्	१	१	मनःसक्तिः	"	१६
उपोद्घातः	"	५	सुकृत्स्वः	"	२१
काव्यलक्षणम्	२	७	जागरः	१२	"
छन्दोविषयः	३	५	तनुता	"	८
वर्णफलविचारः	"	९	विषयद्वेषः	"	१३
गणफलविचारः	४	"	त्रपानाशः	"	१८
द्वितीयपरिच्छेदे			मोहः	१३	३
कविः	५	१	मूर्छा	"	८
सप्तकविभेदाः	"	६	मृतिः	"	१३
कवित्वनिदानम्	"	१२	हास्यरसविषयः	"	१८
वाक्यार्थविषयः	"	२०	कठणरसविषयः	१४	१५
शक्तिप्राहकाः (अर्थनिर्णायकाः)	६	२१	रौद्ररसविषयः	१५	१०
तृतीयपरिच्छेदे			वीररसविषयः	१६	"
ज्ञानोदयक्रमः	९	१	भयानकरसविषयः	१७	११
रसस्वरूपम्	"	३	वीभत्सरसविषयः	"	११
स्थायीभावाः	"	५	अद्भुतरसविषयः	१८	२
रसभेदाः उत्पत्तिद्वय	"	७	ज्ञान्तरसविषयः	"	१२
विभावाविभावाः	"	१४	रसानां वर्णाः अष्टिष्टानदेवताद्वय	"	२२
विभावभेदः	"	१८	रसाग्रसान्तरोत्पत्तिः	१९	"
अनुभावाः	"	१९	वैरिरसाः	"	१०
सात्त्विकभावाः	१०	२	चतुर्थपरिच्छेदे		
व्यभिचारिभावाः	"	५	नेतृसाधारणगुणाः	२०	१
रसाध्यः	"	१२	नेतृभेदाः	"	६
शृङ्गारविभावाद्यः	"	१४	वीरोदात्तः	"	७
शृङ्गारद्विविध्यम्	"	१९	वीरललितः	"	१३
सम्भोगशृङ्गारः	"	२०	वीरसान्तः	"	१७
विप्रसम्भशृङ्गारः	११	५	वीरोद्धतः	२१	४
कामवसाः	"	"	शृङ्गारनायकाः	"	१०
			वसिणः	२१	१२

विषयः	पृ.	प.	विषयः	पृ.	प.
शठः	"	१८	प्रगल्भा क्षमीरा	"	८
बृष्ठः	२२	३	मध्यायाः बह्विषयम्	"	१३
अनुकूलः	"	८	प्रगल्भायाः बह्विषयम्	"	१४
नेतृसहायकाः	"	१४	अष्टविधनायिकाः	"	१९
पीठमर्बः	"	१४	स्वाधीनपतिका	२७	३
विटः	"	१५	वासकसञ्जिका	"	८
विदूषकः	"	१६	कलहान्तरिता	"	१३
प्रतिनायकः	"	१७	विप्रलम्भा	"	१८
सात्त्विका नायकगुणाः	"	१९	प्रोषितभर्तृका	२८	१
शोभा	२३	१	विरहोत्कण्ठिता	"	६
विलासः	"	२	खण्डिता	"	११
माधुर्यम्	"	३	अभिसारिका	"	१६
गाम्भीर्यम्	"	४	नायिकासहायिन्यः	२९	१
स्वैर्यम्	"	५	नायिकालङ्काराः	"	३
तेजः	"	६	शरीरजालङ्काराः	"	४
ललितम्	"	७	सप्तालङ्कृतयः (अयस्मन्नाः)	"	९
औदार्यम्	"	८	स्वाभाविकालङ्काराः	"	११
नायिकाभेदाः	"	९	सत्त्वलक्षणम्	"	१४
स्वीया	"	१०	भावः	"	२०
अन्या	"	१५	हावः	"	२०
कन्या	"	१६	हेला	३०	५
साधारणा	"	१९	शोभा	"	८
स्वीयाभेदाः	२४	३	कान्तिः	"	१३
मुग्धा	"	४	दीप्तिः	"	१८
मध्या	"	९	माधुर्यम्	३१	३
प्रगल्भा	"	१४	प्रागल्भ्यम्	"	८
मध्याभेदाः	"	१५	औदार्यम्	"	११
धीरा (मध्या)	"	२०	स्वैर्यम्	"	१६
धीराधीरा (मध्या)	२५	३	क्षीना	"	२१
अधीरा (मध्या)	"	८	विजातः	३२	५
प्रगल्भाभेदा	"	११	विनिमित्तः	"	१०
प्रगल्भाधीरा	"	१२	विधनः	"	१५
प्रगल्भाधीराधीरा	२६	३			

विषयाः	पृ.	प.	विषयाः	पृ.	प.
किलिकिञ्चितम्	३२	१४	व्यतिरेकः	"	१४
मोहान्वितम्	३३	३	विभावना	४०	१
कुट्टमितम्	"	११	समासोक्तिः	"	९
विश्वोकः	"	१६	अतिशयोक्तिः	"	१६
ललितम्	३४	१	उत्प्रेक्षा	४१	१
बिहृतम्	"	६	हेतुः	"	१०
पञ्चमपरिच्छेदे			सूक्ष्मः	४२	१
			लेशः (लवः)	"	६
रोतिः तद्भूदाश्च	३५	१	कमः	"	१६
काव्यगुणाः	"	३	प्रेयः	४३	१
इलेष	"	५	रसवत्	"	४
प्रसादः	"	६	ऊर्जस्वी	"	१२
समता	"	७	पर्यायोक्तम्	"	१७
माधुर्यम्	"	९	समाहितम्	४४	३
सुकुमारता	"	१०	उदात्तम्	"	४
अर्थव्यक्तिः	"	११	अपह्नुतिः	"	१२
उदारता	"	१२	द्विलष्टम्	"	१७
भोजः	"	१३	विशेषोक्तिः	४५	१
कान्तिः	"	१४	तुल्ययोगिता	"	७
समाधिः	"	१५	विरोधः	"	१३
बैदभीरोतिः	"	१६	अप्रस्तुतस्तुतिः	"	१७
गौडीरोतिः	३६	५	व्याजस्तुतिः	"	२१
पाञ्चाली रीतिः	"	११	निवर्शनम्	४६	५
साटीरोतिः	"	१७	सहोक्तिः	"	१३
गुणयोजना	३७	१	परिवृत्तिः	"	१९
अर्चालङ्काराः	"	५	आक्षीः	४७	१
स्वभावोक्तिः	"	१३	यकोक्तिः	"	६
उपमा	"	२०	सङ्ख्युरः	"	९
रूपकम्	३८	७	प्रभाषालङ्काराः	"	१३
होपकम्	"	१३	प्रत्यक्षम् तद्भूदौ	"	२०
आवृत्तिः	३९	१	सन्निकल्पकम्	४८	३
आक्षेपः	"	४	निर्विकल्पकम्	"	४
अर्थान्तरन्यासः	३९	४			

विषयाः	पृ.	प.	विषयाः	पृ.	प.
प्रत्यक्षालङ्कारः	"	५	संशयः	५७	६
अनुमानम्, तद्भूवौ	"	११	अवाचकम्	५७	९
आगमः	४९	१	वाक्यदोषाः	"	१०
उपमानम्	"	५	प्रतिकूलवर्णम्	"	१६
उपमानद्विविध्यम्	"	६	उपहृतलुप्तविसर्गम्	"	२०
अर्थापत्तिः	"	१३	विसन्धिः	५४	४
अभावः	"	२१	हृतवृत्तम्	"	२२
अभावभेदाः	५०	१	न्यूनपदम्	५९	११
सम्भवः	"	१५	अधिकपदम्	"	१७
ऐतिह्यम्	"	२१	कथितपदम्	६०	२
			पतप्रकरणम्	"	४
षष्ठपरिच्छेदे			समाप्तपुनरात्मम्	"	१४
श्रुतिकट्टादिवोषाः	५२	२	अर्थान्तरकवाचकम्	"	२०
श्रुतिकट्टुः	"	७	अभवन्मतयोगम्	६१	६
असमर्थम्	"	११	अनभिहितवाच्यम्	"	१३
अयुतसंस्कृति	"	१५	अस्थानस्थपदम्	"	१९
अवाचकम्	५३	२	अस्थानस्थसमात्मम्	६२	४
निरर्थकम्	"	४	सङ्कीर्णम्	"	१०
अप्रयुक्तम्	"	१६	गभितम्	"	१५
अश्लीलम्, तद्भूवौ	"	१६	प्रसिद्धिहृतम्	"	१९
शाम्यम्	५४	९	भग्नप्रक्रमम्	६३	४
नेपथ्यम्	"	१३	अक्रमम्	"	१७
अनुचितार्थम्	"	१७	अमतपदार्थम्	"	२१
सन्दिग्धम्	५५	१	रसव्युत्तम्	६४	६
विलष्टम्	"	६	अप्रस्तुतार्थम्	"	१०
अविमृष्टविधेयांशम्	"	१०	अर्थदोषाः	"	१४
विरुद्धमतिकृत्	"	१६	अपुष्टार्थः	"	१९
अप्रतीतम्	५६	१	कष्टः	६५	४
पदैकदेशदोषाः	"	५	व्याहृतः	"	१०
श्रुतिकट्टु	"	१०	पुनरुक्तः	"	१६
निरर्थकम्	"	१५	दुष्क्रमः	"	२२
अश्लीलम् (जुगप्सा)	"	२१	शाम्यः	६६	४
" (असङ्गलम्)	५७	३	सन्दिग्धः	"	४

विषयाः	पृ.	प.	विषयाः	पृ.	प.
निर्हेतुकः	६६	१४	रसस्य स्वशब्दग्रहणम्	७६	१
प्रसिद्धि विरुद्धाः	"	२०	भावस्य स्वशब्दग्रहणम्	"	६
विद्याविरुद्धः	६७	४	कष्टकल्पना	"	१४
व्यर्थाकृतः	"	८	प्रतिकूलग्रहणम्	"	२०
सनियमः	"	१४	नाट्यप्रशंसा	७८	१
अनियमः	"	१९	रूपकम्	"	६
विशेषव्यत्ययः	६८	१	इतिवृत्तम्	"	९
सामान्यव्यत्ययः	"	■	इतिवृत्तभेदाः	"	११
साकाङ्क्षः	"	१३	अर्थप्रकृत्यः	"	१४
उक्तविरुद्धः	"	१७	बिन्दुः	७९	४
त्यक्तपुनः स्वीकृतः	"	२१	पताका	"	८
अश्लीलः	६९	६	प्रकरी	"	२१
विध्यन्वाहविवृत्तः	"	१०	कार्यम्	८०	१
सहचरभिन्नः	"	१६	कार्याविस्था.	"	२
बोधाणां गुणत्वम्	"	२२	आरम्भः	"	३
भुतिकट्टनो अदृष्टत्वम्	७०	५	प्रयत्नः	"	४
असमर्थनेयार्थयोरदृष्टत्वम्	"	७	प्रत्याशा	■	१०
विलुप्तनिरर्थं योरदृष्टत्वम्	"	१६	नियताप्तिः	"	१३
अश्लीलस्यादृष्टत्वम्	"	१७	फलयोगः	"	१६
सन्दिग्धस्यादृष्टत्वम्	"	२३	सन्धिः	८१	२
अप्रतीपस्यादृष्टत्वम्	७१	३	पञ्च सन्धयः	"	३
न्यूनपदस्यादृष्टत्वम्	"	११	मुखम्	"	५
अधिकपदस्य गुणत्वम्	■	१६	मुखसन्ध्यङ्गानि	"	६
पुनरुक्तस्य गुणत्वम्	"	२१	उपक्षेपः	"	१०
गर्भितस्यादृष्टत्वम्	७३	२	परिकरः	"	१६
विरुद्धस्य गुणत्वम्	"	७	परिण्यासः	"	२२
नेयार्थस्याबोधत्वम्	"	१३	विलोभनम्	८२	४
निर्हेतोरुक्तत्वम्	"	१४	युक्तिः	"	१०
कविसमयसिद्धा विशेषाः	७४	२	प्राप्तिः	"	१७
रसाभासः	७५	२	समाधानम्	८३	११
वाचाभासः	"	१३	विधानम्	"	५
रत्नमावर्ण्यः स्वशब्दग्रहणे बोधाः	"	२०	परिभाषणा	"	१२
			उद्भेदः	"	१८

विषयाः	पृ.	प.	विषयाः	पृ.	प.
भेदः	८४	२	गर्भे आवश्यकान्यङ्गानि	॥	७
कारणम्	॥	४	अवमर्शसन्ध्यङ्गानि	॥	१०
मुख्ये आवश्यकान्यङ्गानि	॥	१२	अपवादः	॥	१३
प्रतिमुखम्	॥	१३	सम्फोटः	॥	१८
प्रतिमुखसन्ध्यङ्गानि	॥	१५	बिभ्रवः	९२	१०
विस्मासः	॥	१९	शक्तिः	९३	२
परितर्पः	८५	१	द्रवः	९५	१५
बिभ्रतम्	॥	४	द्युतिः	॥	७
शमः	॥	८	प्रसङ्गः	॥	१०
नर्मद्युतिः	॥	१८	छलनम्	॥	१५
प्रगमः	८६	२	व्यवसायः	९४	५
निरोधनम्	॥	९	विरोधनम्	॥	९
पर्युपासनम्	॥	१३	प्ररोचना	९५	७
पुष्पम्	८७	५	विचलनम्	॥	१२
वृष्टम्	॥	१३	आदानम्	॥	१८
उपन्यासः	॥	१९	अवमर्शे आवश्यकान्यङ्गानि	९६	१
वर्णसंहरणम्	८८	३	निर्वहणसन्ध्यङ्गानि	॥	४
प्रतिमुखे आवश्यकान्यङ्गानि	॥	१०	सन्धिः	॥	७
गर्भसन्धिः	॥	१२	विरोधः	॥	१०
गर्भसन्ध्याङ्गानि	॥	१४	प्रभनम्	॥	१५
अभूताहरणम्	॥	१७	निर्णयः	९७	३
मार्गः	॥	१९	परिभाषा	॥	९
रूपम्	८९	२	प्रसादः	॥	१८
उदाहरणम्	॥	१	ज्ञानावः	॥	२०
क्रमः	॥	१२	समयः	९८	३
सङ्ग्रहः	॥	१८	कृतिः	॥	१०
अनुमानम्	९०	३	भाषणम्	॥	१६
सोटकम्	॥	६	उपगुरुभनम्	९९	१
अधिबलम्	॥	१३	पूवभावः	९९	४
उद्देशः	॥	१६	उपसंहारः	॥	९
सम्पन्नः	९१	१	प्रशस्तिः	॥	१४
आक्षेपः	॥	३	निर्वहणे आवश्यकान्यङ्गानि	॥	१९
			तेषां प्रयोजनम्	॥	२०

विषयाः	पृ.	प.	विषयाः	पृ.	प.
वस्तुनस्त्रैविध्यम्	१००	३	कैशिकीवृत्त्यङ्कानि	"	१७
संयुक्त्यः	"	५	नर्म	"	१९
सूक्त्यार्थाविष्करणम्	"	■	नर्मस्पर्शः	१०५	११
निष्कम्भः	"	८	नर्मस्फोटः	"	१७
विष्कम्भो द्विधा	"	११	नर्मगर्भः	१०६	१
चूलिका	"	१२	भारती वृत्तिः	"	६
अङ्कास्यम्	"	१३	रसभेदन वृत्तयः	"	७
अङ्कावतारः	"	१४	पात्राणां भाषानियमः	"	११
प्रवेशकः	"	१६	पात्राणां सम्बोधनक्रमः	"	१६
दृश्यम्	"	१८	रूपकाणि	१०८	१
श्रव्यम्	"	१९	उपरूपकानि	"	४
प्रकाशम्, स्वगतम्	१०१	१	नाटकम्	"	८
जनान्तिकम्	"	३	रङ्गनेपथ्ये	"	९
अपवारितम्	"	५	पूर्वरङ्गः	"	११
आकाशभाषितम्	"	६	पूर्वरङ्गाङ्गानि	"	१३
वृत्तिः	१०२	१	नान्दी	"	१९
वृत्ति भेदाः	"	२	नान्द्यां पदनियमादिः	"	८
भारती वृत्तिः	"	४	प्ररोचना	११०	७
भारतीवृत्त्यङ्कानि	"	६	आमुखम्	"	१२
सात्त्वतीवृत्तिः	"	९	आमुखाङ्गानि	"	१४
सात्त्वतीवृत्त्यङ्कानि	"	११	कथोद्घातः	"	१६
संलापकः	"	१३	प्रवृत्तकम्	१११	५
उत्थापकः	१०३	१	प्रयोगातिशयः	"	८
सङ्घः	"	६	वीध्यङ्गानि	"	१६
परिवर्तकः	"	९	सर्वनाट्यसाधारणाङ्गानि	११२	२
आरम्भटीवृत्तिः	"	१६	नाटकादीनां संज्ञाकरणे नियमः	"	८
आरम्भटीवृत्त्यङ्कानि	"	१७	आधिकारिके विवृतम्	"	११
संक्षिप्तः	"	१९	नाटके सन्धिनियमः	"	१९
सम्फोटः	१०४	३	नाटके विष्कम्भः	११३	३
वस्तुस्थापनम्	"	६	अङ्कनशापम्	"	८
अवपातः	"	९	नाटके रसः	"	१०
कैशिकीवृत्तिः	"	१३	नाटके प्रत्यक्षातोऽवर्शनीयानि	"	१६

विषयाः	पृ.	प.	विषयाः	पृ.	प.
नाटके अङ्कसंख्या	११४	१	त्रिगतम्	१२२	३
प्रकरणम्	"	९	छलनम्	"	१२
प्रकरणे इतिवृत्तम्	"	९	वाक्केली	"	१६
प्रकरणे नायकः	"	१०	अधिवलम्	१२३	५
प्रकरणे नायिका	"	११	गण्डम्	"	११
प्रकरणस्य त्रैविध्यम्	"	१३	गण्डभेदाः	"	१५
प्रकरणे सन्ध्यादि	"	१५	प्रतिहारः	१२४	२
भाणः	"	१६	रहः	"	७
भाणे नायकः	"	१७	हर्षः	"	१०
भाणे नायिका	"	१९	प्रतिभा	"	१३
भाणे वृत्त्यङ्गवस्तूनि	"	२०	व्याहतः	"	२०
भाणे संध्यः	११५	१	अवस्यन्वितम्	१२५	२
लास्याङ्गानि	"	२	नालिका	"	१३
गोपवहम्	"	६	असत्प्रलापः	"	२२
स्थितपाठयम्	"	१२	व्याहारः	१२६	९
आलीनम्	"	१८	मृदवम्	"	१७
पुष्पगन्धिका	११६	५	अङ्कः	"	२२
प्रच्छेदकः	"	१३	ईहामृगः	१२७	४
त्रिमूढम्	"	१९	नाटिका	"	१३
संश्लेषम्	११७	■	सट्टकम्	१२८	३
द्विमूढम्	"	■	त्रोटकम्	"	६
उत्तमोत्तमकम्	"	१२	प्रेङ्गणम्	"	१२
उत्तमप्रयुक्तम्	"	१९	गोष्ठी	१२९	१
प्रहसनम्	११८	३	भाणिका	"	६
द्विमः	"	१०	संलापः	"	१८
व्यायोगः	"	१९	संलापाङ्गानि	१३०	४
समवकाशः	११९	३	प्रस्थानम्	"	१४
बीधी	"	१८	काव्यम्	"	१९
बीध्यङ्गानि	१२०	१३	हल्लीसकम्	१३१	४
उद्घातकम्	"	■	रासकम्	"	८
अवगलितम्	१२१	३	धीगदितम्	"	१४
अपञ्चः	"	१५	लासिका	१३२	१

विषयाः	पृ.	प.	विषयाः	पृ.	प.
दुर्मन्त्री	१३२	५	निवेदनम्	१३९	९
नाट्यरासकम्	"	१२	अभिज्ञानम्	"	१२
उल्लाप्यम्	"	१७	पृच्छा	"	१५
नाट्यालङ्काराः	१३४	१	अतिशयः	१४०	१
सिद्धिः	"	९	गुणकीर्तनम्	"	५
प्राप्तिः	"	१४	मुक्तकादिविभागः	१४१	२
विचारः	"	१७	उदाहरणम्	"	११
अनुनयः	१३५	५	विभक्तिदेवताः	१४२	७
उद्दिष्टम्	"	८	उदाहरणे नायकाः	"	१६
दाक्षिण्यम्	"	१३	अङ्गुली	"	१८
प्रसिद्धिः	"	१६	कल्याणी	"	२०
गर्हणम्	१३६	१	उत्फुल्लकवती	"	२१
पद्मास्तापः	"	४	विभक्तिनामानि	१४३	१
स्पृहा	"	७	नवमाणिष्यमाला	"	७
क्षोभः	"	१०	नक्षत्रमाला	"	९
आक्रन्दः	"	१३	भोगावती	"	१०
परिहारः	"	१६	बिरुवावली	१४४	१
नीतिः	१३७	१	गुणावली	"	१७
उत्तेजनम्	"	४	गुणावल्यां रसः	१४५	१
शोभा	"	७	रगला	"	७
अभिमानः	"	१०	चक्रवालम्	"	१०
संशयः	"	१५	लोकोत्तरम्	"	१३
तुल्यतर्कः	"	१८	स्यागघोषम्	"	१८
अक्षमा	१३८	३	चतुर्भङ्गम्	१४६	६
अध्यवसायः	"	६	उदाहृतश्लोकानां सूची	१४७	
विमर्शः	"	९	करिकार्थानामनुक्रमशी	१६३	
युक्तिः	"	१३	पाठशोषनानां सूची	१९२	
प्रोत्साहनम्	१३९	३	विशेषपदानि शृङ्खिपट्टिका		
साहचर्यम्	"	६			

CRITICAL INTRODUCTION

अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।
तथात्मं रोषते विश्वं तथेवं परिवर्तते ॥

Dhvanyāloka, P. 278.

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।
क्षणं स्वरूपस्पर्शात्पि प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥
स हि चक्षुर्भगवतः तृतीयमिति गीयते ।
येन साक्षात्करोत्येव भावात्प्रकाशयवर्तिनः ॥

Vyaktivevaka, P. 108.

The Alāṅkārasaṅgraha (As.) of Amṛtānandayogin (A) deals with all the topics of Alāṅkāraśāstra.¹ Hence it has its own value among the Alāṅkāra works. The As. issued long ago was out of print and hence the need for this revised Edition. MM. P. V. Kane fixes the date of A. as second half of the fourteenth century.² It may also be noted that there are altogether 725 kārīkas and 400 illustrative verses.³ A perview of this revised second edn. reveals the following

1. A. says

तन्त्रान्तरोदितानर्थान् वाक्यान्वेवकुचित् कृचित् ।
सञ्चित्य क्रियते सम्यक् सर्वालङ्कारसङ्ग्रहः ॥

As. 1-9.

Majority of the colophons indicate that the original title of the work must have been Sarvālamkāra samgraha. Mss. like A. Ad. read सर्वालङ्कारसंग्रहे, vide: 'colophons of the As. Ad. PP. 5, 9, 22, 61, 93, 122, and 130. Mss. A.Ad and U.Ad. read सर्वालङ्कारसंग्रह in seven colophons. It may be presumed that the title As. became popular,

2. MM. P. V. Kane, History of Sanskrit Poetics, MLBD, Delhi Third Revised Ed., 1961 P, 403.

3. Vide, HSP. P. 403.

In his benedictory verse to the As. A. states that the varied world emerged out of the sacred feet of Śiva and Pārvati, who are the first couple ever united.⁴ Regarding A's interest in his As. he states the following.

There was a king by name Bhakti, ruling this wide country who was an ardent devotee of Lord Śiva.⁵ He had a son by name Manma, who held the title of Thyāgamahāsamudra.⁶ Once, when he was in the Royal Court, while discussing the topic of kāvyas and other related matters, said to A⁷—"There are many topics in our Sāhitya like Varṇasuddhi, Kāvyaṅṅti, Rasas, Bhāvas, Nāyakas of different type, Doṣas, Guṇas, Nātyadharmas, Rūpakas and their varieties, Cāṭus, Prabandhas and many other matters, scattered hither and thither. Hence you are requested to bring all the topics in a single work".⁸

4. जगद्विचित्र्यजनन जागरूकपदद्वयम् ।
अवियोगरसाभिज्ञमाद्यं मिथुनमाश्रये ॥

As. I-1.

5. उद्दामफलवामुर्वी गुर्वीमुदधिमेखालम् ।
भक्तिभूमिपतिः शास्ति शिवपादाब्जधट्टपवः ॥

As. I-3.

6. तस्य पुत्रस्तयागमहासमुद्रविहङ्गितः ।
सोमसूर्यकुलोत्तंसो महितो मन्मभूपतिः ॥

As. I-4.

7. स कदाचित् सभामध्ये काव्यालपकथान्तरे ।
अपृच्छदमृतानन्वमावरेण कवीश्वरम् ॥

As. I-5.

8. वर्णशुद्धि काव्यवृत्ति रसान् भावानन्तरम् ।
नेतृभेवानलङ्कारान् दोषानपि च तद्गुणान् ॥
नाट्यधर्मान् रूपकोपरूपकाणां भिदा अपि ।
चाटुप्रबन्धभेदाश्च निमित्तास्तास्तत्र तु ॥

As. I-6, 8.

Thus requested by the king, A. prepared the present work named, probably, *Sarvālankārasaṅgraha* collecting material from different sources.⁹

Manma as a king

The name of the king is read as *Manma* in T.Ed. Where as the Ad. Ed, reads the same as *Manna*.¹⁰ Whenever occasion arises, A. reveals the personality of his patron.¹¹ King *Manma* appears a very kind young man, possessing Śāstric knowledge of all the branches of learning. Especially, the poems composed at the end of each *Pariccheda* present the king as the highest personality of the age. He held the title of *Komarāṅkabhīma* also.¹²

In his Introduction to the As. of Ad. Ed. C. Kunhan Raja discusses about *Manmabhūpa* and concludes that he belonged to 14th Century on the basis of a plate of 1355—56 A.D. In his *Sanskrit Upodghāta*, *Sriman V. Krishnamacharya* discusses the same issue on other grounds.¹⁴ The learned Pandit concludes that A. was in the court of *Gandagopāla Deva*. He fixes the date of the king as 1230 AD.¹⁵ The authors who quoted the As. belong also to 13th century.

Regarding *Amrtānanda yogin*, it may be stated that he was a *Yogindra* and renounced the world. There was another A. who wrote a Comm. on the last four cantos of the *Buddha carita* of *Aśvaghōṣa*. As he was a *Bauddha*, he cannot be our author. There was a *Tāntrika Amrtānandayogin* who wrote the *Yoginīhṛdayadīpika*.¹⁶ If we go through the text of As. It may

-
9. Vide As. Ad. PP. 5, 9, 22, 61, 93, 122 and 130.
  10. See As. I—4, III—22, 23, 24, 25 etc ,
  11. Vide As. I—4, III—22 to 26, 65, IV—57, V—71, VI—113 VII—82, VIII—35, IX—163, X—140, and XI—58.
  12. Vide As. I—37
  13. Vide As. Ad. English Introduction, XII.
  14. Also Vide As, Ad. Upodghāta, P 11
  15. As. Ad. Upodghāta, PP. 12—16.
  16. A. includes *Pramāṇālankāras* like प्रत्यक्ष, अनुमान, अर्थापत्ति, अभाव, सम्भव and ऐतिह्य । As a Theist A is imagined here

seem that he was not different from our Author. The Colophons at the end of each Pariccheda attest the view.¹⁷ As a desciple of Puṇyānanda who happened to be the author of Kāmakalavilāsa (KKV), A. composes carefully the first śloka of the As. on the lines of his teacher.¹⁸ The KKV. ranks top among the Tāntrika works on Srīvidyā even to this day.¹⁹ Hence it is to be concluded that the author A. and the work As. belong to 12 century A.D.

Mss. material utilised in this Edn

This Edn. based on the following printed works and Mss.,

1. T and TI. Alaṅkārasaṅgraha by Amṛtānandayogin
Edited by P. Balakrishnamūṛthi, TTD..
Tirupati, 1950. Also Ms. with No. 6280
and 6094.
2. Ad. Alamkāra Saṅgraha of Amṛtānandayogin,
Edited by Pandit V. Krishnamācharya and
Pandit K. Ramachandra Sarma,, the Adyar
Library, Madras, 1949.

17. T reads—इत्यमृतानन्दयोगीन्द्र विरचिते.....Ad. reads इत्यमृतानन्द-
योगिप्रवरविरचिते...A. Ad. simply reads अमृतानन्दविरचिते योगिप्रवर
and योगीन्द्र indicate that A. was the supreme among Yogis
18. Vide As. I—1. Also—KKV. of Puṇyānanda, published by
the Research Dept. Jammu and Kashmir, series No. 12,
Kashmir, 1918.

सकलभुवनोदयस्थिति लयगुणलोलाबिभोननोद्युक्तः ।

अन्तर्लोक विमर्शः पानु महेशः प्रकाशमात्रतनुः ॥

KKV. . Also see comm.

19. सा कथंति शक्तिराद्या निजमुक्तमयीनस्थनिद्वयाकारा ।
भावि चराचरकीर्ति शिवरूपनिर्मलावर्णाः ॥

KKV. 2.

3. A Ad. Paper Ms. Devanāgarī script No. 38 F. 10 good condition, chapters 1 to 11. The Adyar Library Madras.
4. A.Ad. 2 to 3 Palm-leaf Ms. Telugu script No. 19, N. 24 injured condition, chapters 6 to 11. The Adyar Library, Madras
5. P.Ad. Paper Ms. Devanaagri script No. 430 of 1899-1915 good condition, chapters 1 to 6 BORI, Poona.
6. U Ad. Palm-leaf Ms. Telugu script injured condition chapters 1 to 10 (with gaps). The University Library, Madras.
7. G 1. Ad. Paper Ms. Devanāgarī script No. R. 2126 good condition chapters 1 to 5 GOML, Madras.
8. G 2. Ad. Palm-leaf Ms. Telugu script No. D. 12794 injured condition chapters 1 to 5 GOML., Madras.
9. G 3. Ad. Paper Ms. Devanāgarī script No. R. 2126 good condition chapters 6 to 10 (with gaps) GOML., Madras.
10. M 1. Ad. Paper Ms. Kannada script No. 479-480 good condition chapters 1 to 6 GOL. Mysore.
11. M 2. Ad. Palm-leaf Ms. Kannada script No. 1197 good condition chapters 1 to 6 GOL. Mysore.
12. S. Ad. Paper Ms. Devanāgarī script fair condition chapters 1 to 11. Obtained from Pandit H. Sesha Ayyangar, formerly junior lecturer in Kanarese, University Institute of Oriental Studies and Research. Madras²⁰.

The authorities of all the above libraries besides the Adyar Library are thanked for the Mss. utilised in this edition.

The present Ed. of the As. was printed from PP. 1 to 80 as a simple reprint of the first edn. All the variants therein are brought together in Appendix III where appears an index of different readings.

I am highly thankful to the T.T.D. authorities for their kindness in permitting me to edit the As. afresh. The Executive Officer T.T.D. is also thanked for his interest in bringing about this edition which was out of print since a long time.

K. BHASKARA RAO

अलङ्कारसङ्ग्रहः

प्रथमः परिच्छेदः

जगद्वैचित्र्यजननजागरूकपदद्वयम् ।

¹अवियोगरसाभिज्ञमाद्यं मिथुनमाश्रये ॥ १ ॥

²समुल्लासरसाकारां तत्त्वकैरवकौमुदीम् ।

नमामि शारदां देवीं नामरूपाधिदेवताम् ॥ २ ॥

उद्दामफलदामुर्वी गुर्वीमुदधिमेखलाम् ।

भक्तिभूमिपतिः शास्ति ³शिवपादाब्जषट्पदः ॥ ३ ॥

तस्य ⁴पुत्रस्त्यागमहासमुद्रविरुदाङ्कितः ।

सोमसूर्यकुलोत्तंसो महितो मन्मभूषतिः ॥ ४ ॥

स कदाचित्सभामध्ये काव्यालापकथान्तरे ।

अपृच्छदमृतानन्दमादरेण कवीश्वरम् ॥ ५ ॥

⁵वर्णशुद्धिं काव्यवृत्तिं रसान् भावाननन्तरम् ।

नेतृभेदानलङ्कारान् दोषानपि च तद्गुणान् ॥ ६ ॥

नाट्यधर्मान् रूपकोपरूपकाणां भिदा अपि ।

चाटुप्रबन्धभेदांश्च ⁶विक्षिप्तांस्तत्र तत्र तु ॥ ७ ॥

सञ्चित्यैकत्र कथय सौकर्याय सतामिति ।

मया तत्प्रार्थितेनेत्थममृतानन्दयोगिना ॥ ८ ॥

---

1. अनियोग. 2. तदुल्लास. 3. जिन. 4. पुत्रश्चागमवित्. 5. वर्णरूपं.
6. विकीर्णं.

१तन्त्रान्तरोदितानर्थान् २वाक्यान्त्येव कचित्कचित् ।

सञ्चित्य क्रियते सम्यक् सर्वालङ्कारसङ्ग्रहः ॥ ९ ॥

अकारादि क्षकारान्ता वर्णाः स्युः पदतां गताः ।

पदानि द्विविधानि स्युः सुसिद्धान्तविभेदतः ॥ १० ॥

३सञ्चयांस्तिङ्सुबन्तानां वाक्यान्त्याहुर्विपश्चितः ।

तान्येव क्विक्लृप्तानि सार्थानि सरसानि च ॥ ११ ॥

सालङ्काराणि निर्दोषाण्याहुः ४काव्यं विपश्चितः ।

५पद्यं गद्यं च मिश्रं च त्रिविधं काव्यमुच्यते ॥ १२ ॥

पद्यं तु च्छन्दसा बद्धं गद्यं वाक्यकदम्बकम् ।

६पद्यगद्यात्मकं मिश्रं नाटकादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

सर्गबन्धं संस्कृतेन ७साश्वासं प्राकृतेन तु ।

तद्वयं च ८महाकाव्यं सेतुरामायणादिकम् ॥ १४ ॥

गद्यं तु गदितं द्वेधा कथा चाख्यायिकेति च ।

कथा कल्पितवृत्तान्ता सत्यार्थाख्यायिका मता ९ ॥ १५ ॥

उच्छ्वास १०लम्बकाध्यायं गद्यते गद्ययोर्द्वयोः ।

मिश्रमङ्काद्युपेतं ११ स्याद्वाषाभिर्बहुभिर्न्युतम् ॥ १६ ॥

आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम् ।

नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ॥ १७ ॥

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ।

विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ॥ १८ ॥

१. तत्त्व; ग्रन्थान्तर. २. वाक्येनैव. ३. सञ्चयांस्तु. ४. सर्वे. ५. गद्य
पद्य च. ६. गद्यपद्यात्मकं ७. तु. ८. तु. ९. कति च. १०. स्तवकाध्याया
कथ्यन्ते. ११. दृष्टितं.

मन्त्रघृतप्रायाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ।

अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ॥ १९ ॥

चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् ।

काव्यं कल्पान्तरस्थायि कल्प्यते^१ऽनल्पभूतये ॥ २० ॥

छन्दो यरतमैर्व्याप्तं तथा भज^२सनैरपि ।

गुरुणा लघुना व्याप्ता गणास्तल्लक्षणं^३ यथा ॥ २१ ॥

आदिमध्यावमानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।

भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवौ^४ ॥ २२ ॥

वर्णं गणं^५ च काव्यस्य मुखे कुर्यात्सुशोभनम् ।

कर्तृनायकयोस्तेन कल्याणमुपजायते ॥ २३ ॥

अन्धयानिष्टसम्पत्तिरन्योरेव संभवेत् ।

तद्वर्णानां गणानां च शुद्धिर्ज्ञेया क्रमाद्यथा ॥ २४ ॥

आभ्यां भवति सम्प्रीतिर्मुदीभ्यां^६ धनमद्वयात् ।

^७ऋभ्यां^८ लृभ्यामपल्यातिरेचः सुखकरा मताः ॥ २५ ॥

बिन्दुसर्गडजाः सन्ति पदादौ न कदाचन ।

चतुर्भ्यः कादिवर्णेभ्यो लक्ष्मीरपयशस्तु चात् ॥ २६ ॥

प्रीतिः सौख्यं च छाग्नित्रलाभो जाद्वयमृत्युकृत् ।

^९झष्टाभ्यां खेददुःखे शोभाशोभकरौ डडौ ॥ २७ ॥

भ्रमणं णात्सुखं तात्तु आद्युद्धं सुखदौ दधौ ।

नः^{१०} प्रतापी भयासौख्यमरणक्लेश^{११} दाहकृत् ॥ २८ ॥

१. कल्पते कल्प. २. नसं. ३. लक्षणा. ४. लाघवं. ५. तु. ६. दनमद्वयात्.
७. लृभ्यां. ८. लृभ्यां. ९. तत्राभ्यां भेददुःखेते; झाष्टाभ्यां. १०. कः. ११. दाम.

पवर्गो यस्तु लक्ष्मीदो रो दाही व्यसनं लवौ ।
 शः सुखं तनुते षस्तु खेदं सः सुखदायकः ॥ २९ ॥
 हो दाहकृद्यसनदो 'ळः क्षः सर्वसमृद्धिदः ।
 एवं प्रत्येकतः प्रोक्तं वर्णानां वास्तवं फलम् ॥ ६० ॥
 संयोगः सर्वथा त्याज्यो वर्णानां क्षं विना मुखे ।
 शुद्धमप्यन्यसंयुक्तमशुद्धमुपजायते ॥ ३१ ॥
 यथा मधु घृतोन्मिश्रं विषतामेति^१ वीर्यतः ।
 गणानां तु फलं ज्ञेयं प्रत्येकं प्रोच्यते यथा ॥ ३२ ॥
 यो वारिरूपो धनकृत् रोऽमिर्दाहभयंकरः ।
 ऐश्वर्यदो 'नाभसस्तो भः' सौम्यः सुखदायकः ॥ ३३ ॥
 जः सूर्यो रोगदः प्रोक्तः सो वायव्यः 'सुखप्रदः ।
 शुभदो मो भूमिमयो नो गौर्धनकरो मतः ॥ ३४ ॥
 देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
 ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥ ३५ ॥
 'एवं वर्णगणव्याप्तिः समाना गद्यपद्ययोः ।
 संस्कृते प्राकृतादौ च विज्ञेया विबुधोत्तमैः ॥ ३६ ॥
 एवं विनिश्चितविनिर्गलवर्णवाक्यैर्हृद्यानवधरचितैर्नवगद्यपद्यैः ।
 स्मृतिप्रयातुभवतो भुवनेषु कीर्तिः कौतूहलेन विदुषां कोमराङ्गमीम ॥

इत्यमृतानन्द'योगीन्द्रविरचितेऽलङ्कारसङ्ग्रहे वर्णगणविचारो नाम

प्रथमः सर्गः ॥

-
1. ष. 2. मिति. 3. नाशसस्तो; नाशकस्तो. 4. शास्तीव्य; अस्तीव्य.
 5. कठः. 6. इति. 7. योगिप्रवीर.

द्वितीयः परिच्छेदः

एवं वर्णगणव्यासिविचारणविचक्षणः ।

कवित्वकारकस्तोमसम्पन्नः कविरुच्यते ॥ १ ॥

रौचिको वाचिकस्त्वार्थः^१ शिल्पको मार्दवानुगः ।

विवेकी भूषणार्थी च कवयः सप्त कीर्तिता ॥ २ ॥

^२आवापोद्धारकृद्यान्मनसो रुचिरात्मनः ।

रौचिको वाचिकः शुद्धवागाडम्बरकारकः^३ ॥ ३ ॥

आर्थो ऽभिधेय^४ चितार्थी शिल्पको द्वयचितकृत् ।

शब्दार्थमार्दवापेक्षी कविः स्यान्मार्दवानुगः ॥ ४ ॥

शब्दार्थगुणदोषज्ञो महाकविमतानुगः ।

शास्त्रालङ्कारसंस्कारी विवेकी कविपुङ्गवः ॥ ५ ॥

अलङ्कारैकनिष्ठो^५ यो भूषणार्थी बुधैर्मतः ।

शक्तिर्निदानं काव्यस्य कथ्यते काव्यवेदिभिः^६ ॥ ६ ॥

शब्दच्छन्दोऽभिधानादिशास्त्रलोकावलोकनात् ।

^७नैपुण्यं कविशिक्षा च त्रितयं काव्यकारणम् ॥ ७ ॥

न नानु जायते काव्यं यां विना कारणैरपि ।

शब्दच्छन्दोऽभिधानाद्यैः सा शक्तिरभिधीयते ॥ ८ ॥

जातमप्यपहासाय^८ कल्पते ^९कविसन्ततेः ।

शब्दच्छन्दोऽभिधानानां न विधिः^{१०} सङ्ग्रहादिह ॥ ९ ॥

तेषां स्वरूपमन्यत्र बोद्धव्यं बुद्धिशालिभिः ।

वाक्यानां कविक्लृप्तानामर्थाः प्रोक्ताश्चतुर्विधाः ॥ १० ॥

1. वार्थविचक्षको. 2. आवापोद्धारकृद्यावत्सामनोरुचिरात्मनः; सुमनो 3. तत्परः.
4. यद्विषय. 5. निष्ठो. 6. कोविदैः. 7. नैपुणं. 8. व्युपहासाय. 9. काव्य. 10. विधेः.

मुख्यो लक्ष्यस्तथा गौणो व्यङ्ग्यश्चेतीति कथ्यते ।
 स मुख्यः कथितः साक्षात्सङ्केतेनाभिधीयते ॥ ११ ॥
 जातिक्रियागुणद्रव्यभेदात्सोऽपि चतुर्विधः ।
 गौश्चलो धवलो डित्थ इत्युदाहरणं मतम् ॥ १२ ॥
 वाच्यार्थानुपपत्तौ यस्तत्सम्बन्धी प्रतीयते ।
 प्रयोजनवशादन्यो लक्ष्योऽर्थो लक्षणा लिधा ॥ १३ ॥
 वाच्यार्थस्य परित्यागादन्योऽर्थो यत्र लक्ष्यते ।
 सा जहल्लक्षणा ज्ञेया गङ्गायां घोष इत्यसौ ॥ १४ ॥
 वाच्यार्थस्यापरित्यागादन्योऽर्थो यत्र लक्ष्यते ।
 अजहल्लक्षणा कुन्ताः प्रविशन्तीति सा मता ॥ १५ ॥
 जहती चाप्यजहती स्वार्थं या तूभयात्मिका ।
 सा छत्रिणो व्रजन्तीति तत्रोदाहरणं मतम् ॥ १६ ॥
 एकेन च्छत्रिणाऽन्येषां छत्रित्वमिति लक्ष्यते ।
 स गौणो गुणसादृश्यादन्योऽर्थो यः प्रतीयते ॥ १७ ॥
 उदाहरणमेतस्य सिंहो माणवको यथा ।
 मुख्यार्थबाधे तद्योगाद्यङ्गयो लक्ष्यस्य यत्फलम् ॥ १८ ॥
 नायं मुख्यो न वा लक्ष्यो लक्षणायाः फलं यतः ।
 गङ्गा मुख्यस्तटं लक्ष्यो व्यङ्ग्यः शतिलतादिकम् ॥ १९ ॥
 अनेकवाचकः शब्दो यत्र वाक्ये व्यनक्ति तत् ।
 'व्यञ्जनं त्वभिधामूलं संयोगादिभिरुच्यते ॥ २० ॥
 संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
 अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ २१ ॥

सामर्थ्यमौचिती देशः^१ कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ २२ ॥

सवज्जो हरिरित्यस्तयोगादिन्द्रः प्रतीयते ।

अवज्जो हरिरित्यस्त्रवियोगादपि वासवः ॥ २३ ॥

सा चर्याद्वाशरथी रामलक्ष्मणयोरिति ।

रामोऽर्जुनविरोधीति विरोधाद्भार्गवो मतः ॥ २४ ॥

स्थाणुं भज जगद्वन्धमित्यर्थे न शिवो मतः ।

युष्मदर्थे प्रकरणाद्देवो जानाति मामिति ॥ २५ ॥

कन्तुर्मीनध्वज इति लिङ्गात्कामः प्रतीयते ।

देवः पुरारिरित्यत्र शब्दसन्निधितः शिवे ॥ २६ ॥

मत्तः पिको ध्वनत्यत्र सामर्थ्यात्सुरभावृतौ ।

औचित्यात्पातु वः शम्भुरिति साम्मुख्यमिष्यते ॥ २७ ॥

अत्र देवो 'राजतीति देशाद्राजाऽवगम्यते ।

चित्तभानुर्विभातीति कालेनार्थोऽवसीयते ॥ २८ ॥

रात्रौ चेदनलो ज्ञेयो दिवा चेत्तिग्मदीधितिः ।

मित्रं विभाति तु सुहृन्मित्रो भातीति भास्वरः ॥ २९ ॥

पुंनपुंसकयोर्व्यक्त्या व्यज्येते तौ यथाक्रमम् ।

स्वरेण व्यक्तिरर्थस्य वेदे काव्येषु न कचित् ॥ ३० ॥

एतावन्मात्रनेत्रे ते चेष्टयाऽर्थो विभाव्यते ।

अर्थाश्च व्यञ्जकास्तत्र सहकारितया मताः ॥ ३१ ॥

निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।

विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ३२ ॥

वक्ता^१ऽत्र यजमानश्चेत्कालो होमस्य गम्यते ।

विटश्चेदत्र बोद्धव्यो वेद्याभिगमनोद्यमे ॥ ३३ ॥

चपले लोचने नालं मनश्चालयितुं मम ।

इत्यर्थव्यक्तिरेतस्मिन् काक्का वाक्येऽवसोयते ॥ ३४ ॥

इत्यादि तेषां विस्तारः सङ्ग्रहादिः नोच्यते ।

दिष्णात्रं दर्शितं प्राज्ञैरनुक्तमवगम्यताम् ॥ ३५ ॥

विविधविहित^२वाक्यवृत्तिभेदैः कविवरकल्पितनव्यकाव्यबन्धैः ।

प्रभवतु भवतः प्रतापमानुः ^३परमनिरङ्कुशनूलसाहसार्क ॥ ३६ ॥

इत्यमृतानन्दयोगीन्द्रविरचितेऽलङ्कारसङ्ग्रहे शब्दार्थनिर्णयो नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ॥

तृतीयः परिच्छेदः

आत्मनो मनसा योगे मनसस्त्विन्द्रियैः सह ।
 इन्द्रियाणां तत्तदर्थैरिति ज्ञानोदयक्रमः ॥ १ ॥
 ज्ञायमानैर्विभावाद्यैर्व्यक्तः स्थायी रसः स्मृतः ।
 भावस्तु मनसोवृत्तिभेदः स्थैर्यमुपेयिवान् ॥ २ ॥
 रतिर्हासस्तथा शोकः क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
 जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायीभावा^१ नव क्रमात् ॥ ३ ॥
 शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।
 बीभत्साद्भुतशान्ताख्या रसभेदा नव क्रमात् ॥ ४ ॥
 पोष्यमाणा^२ रतिर्भावैः शृङ्गार इति^३ गीयते ।
 एवमेव स्थायिनोऽन्ये रसतां^४ प्राप्नुवन्ति हि ॥ ५ ॥
 नवनीतं यथा पाकाद्भूतत्वं प्रतिपद्यते ।
 श्रूयमाणैर्विभावाद्यैः काव्येषु रससम्भवः ॥ ६ ॥
 दृश्यमानैः सदस्यानां नाटकेषु रसोदयः ।
 विभावा अनुभावाश्च साच्चिका व्यभिचारिणः ॥ ७ ॥
 श्रोतॄणां प्रेक्षकाणां च ते सर्वे रसपोषकाः ।
^५आलम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन द्विविधा मताः ॥ ८ ॥
 विभावाद्यैर्विशेषेण रसव्यक्तिस्तु भाव्यते ।
 आलम्बनविभावः स यमालम्ब्य रसोदयः ॥ ९ ॥
^६उद्दीप्यते रसो यैस्ते भावैरुद्दीपना मताः ।
 उत्पन्नो यै रसो भावैर्भावकैरनुभूयते ॥ १० ॥

१. भावाः प्रकीर्तिताः. २. माणरतिः. ३. कथ्यते. ४. आप्नुवन्ति
 ५. आलम्बनोद्दीपनत्वाद्विभावो द्विविधो मतः। ६. उद्दीप्यते रसो भावैर्यैस्स
 उद्दीपनोमतः ।

तेऽनुभावाः प्रकीर्त्यन्ते विभावा अङ्गसम्भवाः ॥

सत्त्वं नाम मनोवृत्तिः सात्त्विकास्तत्समुद्भवाः ॥ ११ ॥

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चलयौ वैस्वर्यवेपथू ।

अश्रुवैवर्ण्यमित्यष्टौ भावाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ १२ ॥

भावे स्थायिन्यनैकान्त्याच्चरन्तो व्यभिचारिणः ।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते वारिधाविव वीचयः ॥ १३ ॥

निर्वेदग्लानिशङ्काश्रमधृतिजडताहर्षदैन्योप्रचिन्ता

तासेर्प्यामर्षगर्वस्मृतिमरणमदाः सुप्तिनिद्रावबोधाः ।

ब्रीडापस्मारमोहाः समतिरलसता वेगतर्कावहित्था

व्याध्युन्मादौ विषादोत्सुकचपलयुता त्रिंशदेते 'तयश्च ॥ १४

नटेषु रसभावानामालोक्यत्वान्न^१ तत्त्वतः ॥

रसः सामाजिकेष्वेव स्वस्वभावरसस्मृतेः ॥ १५ ॥

प्राणिनामपि सर्वेषां लोके स्वाभाविको रसः ।

अन्योन्यालम्बनत्वं स्यात्कान्ताकामुकयो रसे ॥ १६ ॥

उद्दीपनाः स्युः शृङ्गारे चन्द्रिकोपवनादयः ।

अनुभावाः प्रकीर्त्यन्ते कटाक्षक्षेपणादयः ॥ १७ ॥

स्तम्भादयः सात्त्विकाः स्युर्दर्शनस्पर्शनादिषु ।

निर्वेदाद्या यथायोग्यं योज्याः सञ्चारिणोऽपि च ॥ १८ ॥

सम्भोगो विप्रयोगश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ।

सम्भोगः सन्निकर्षः स्याद्वाषणाद्यैर्मिथो यथा ॥ १९ ॥

- “ ब्रीडाकातरलोचनं विनमितं वक्त्रं विशद्वेषथू
हस्तौ हल्लकसोदरौ ^१पुलकितौ स्पृष्टौ तवेमौ स्तनौ ।
तन्वी तारकिता तनुस्तनुतरैः ^२स्वेदाम्भसां जालकैः
भावो भावजराज्यलक्ष्मिविदितो बाह्वैरलं डम्बरैः ॥ ”
- विप्रलम्भो ऽभिलाषेर्व्याप्रवासाच्चैरनेकधा ।
उदाहरणमेतेषामष्टावस्थासु वक्ष्यते ॥ २० ॥
- रत्युल्लाससमुद्भूता विद्यन्तेऽत्र दशा दश ।
चक्षुःप्रीतिर्मनस्सक्तिः ^३सङ्कल्पो जागरस्तथा ॥ २१ ॥
- तनुता ^४विषयद्वेषः तपानाशस्ततः परम् ।
मोहो मूर्छा मृतिरिति विज्ञेयाः प्रथमा यथा ॥ २२ ॥
- आदरादीक्षणं यच्च चक्षुःप्रीतिः प्रशस्यते ।
- “ सामिप्रफुल्लसरसीरूहकोणनिर्य-
न्मत्तद्विरेफमहिलागतिगर्वचोरैः ।
लज्जालसैर्ललितभावशतैः कटाक्षैः
सा त्वामवैक्षत सखी मम मन्वभूष ॥ ”
- चित्तासक्तिर्मुहुश्चिन्ता प्रतिकृत्यादिभिर्यथा ॥ २३ ॥
- “ त्वां ‘मन्मभूष लिखितुं त्रपयासमर्था
सा सन्निधौ मम चिरादलिखद्विचिन्त्य ।
^५पद्मद्वयं करिकरौ गगनं कवाटं
साम्भोरूहं युगयुगं शशिनं ततश्च ॥ ”
- मनोरथैः प्रियव्याप्तिः सङ्कल्पः कथितो यथा ।
- “ आमीलिताक्षमलकाकुलफालभाग-
मास्विन्नगण्डमधरस्फुरणाभिरामम् ।

पाणौ निधाय वदनं परभागशालि

^१मन्मक्षितीश रतिमेति मनोरथैः सा ॥ ”

प्रियानवाप्त्या ^२तच्चिन्तासातत्याज्जागरो यथा ॥ २४ ॥

“ राकाविधोरपि रवेरविशेषतोषा^३

सा जागरादपि सखी मम ^४मन्मभूष ।

जानाति नान्तरमनन्यजबाणजालैः

दीना ^५निशादिवसयोर्दिननाथवंश ॥ ”

तदलाभात्तनोः कामज्वरेण तनुता यथा ।

“ भक्तेशनन्दन ! भवद्विरहे मृगाक्षी

मन्मक्षितीश मदनज्वरकर्शिताङ्गी ।

^६लब्धुं त्वदीयहृदये ललितेऽवकाशं

कार्श्यं निजं कलयते कमनीयमेव ॥ ”

अर्थान्तरासहिष्णुत्वं विषयद्वेषणं यथा ॥ २५ ॥

“ आलाप^७मालिनिकरस्य निशम्य भीता

मुग्धा विलोक्य वदनं मुकुरं ^८जहाति ।

^९मन्दं न^{१०} निश्चसिति मन्मथवेदनार्ता

कीरेन्दु^{११}मास्त^{१२}भयात् ^{१३}किमु मन्मभूष ॥ ”

मानस्यागस्त्रपानाशो गौरवागणनाद्यथा ।

“ मन्दा वहन्ति मलयाचलगन्धवाहाः

^{१४}नदन्ति मकरन्दरसेन भृङ्गाः ।

१. मन्म. २. साचिन्त सास्तत्य जागरो. ३. पापात्. ४. मन्मभूष. ५. निशाचि.

६. लब्धां. ७. मौलि. ८. जिहाति. ९. मन्दुं च. १०. च. ११. मन्मभूष.

२. बसात्. १३. किमु.

मानं जहाति मदनाशुगपातभीता
मन्मक्षितीश भजते न मराल्यानम् ॥ ”
उन्मादश्चित्तवैकल्यान्मोह इत्युच्यते यथा ॥ २६ ॥

“ आलोलपल्लववतीमवलम्ब्य शाखा-
मागम्यतामिति शनैरनुनीय चूतम् ॥ ”
नेत्राम्बु सा त्यजति नेतुमपारयन्ती
कोपेन मन्मनृपते कोमराङ्गभीम ॥ ”
मुहुरिन्द्रियवैकल्यान्मूर्छां ज्ञानक्षयो यथा ।
“ मुग्धा 'मुहुः पिहितमन्मथबाणपीडा'^१
मूर्छां सखी मृगयते मम मन्मभूष ।
अज्ञातवेदनविशेषतया विवेकं
नाङ्गीकरोति नयने विनिमीलयन्ती^२ ॥ ”
‘क्षणान्तरे प्राणहानिः प्रियालाभान्मृतिर्यथा ॥ २७ ॥

“ पुण्यं पुरातनमिहास्ति यदि त्वदीय
मङ्गं विशङ्कमाधिरोदुमरालकेश्याः ।
कामो नयेन्न दशमीमियताप्यवस्थां
कालेन मन्मनृपते करुणापरक्ताम् ॥ ”
हास एव विभावाद्यैः पुष्टो हास्यत्वमागतः ।
विदूषकादिरालम्बो भावो हास्यरसो^३ यथा ॥ २८ ॥

“ सम्मार्जनीसततसङ्गमनारपूतं
पाणिं पवित्रितकचे बहुतीर्थतोयैः ।

‘मन्मस्तकेऽर्पितवतीं मधुपानमत्ता

‘चित्तस्य मानमिह किन्नु विमाननाय ॥”

उद्दीपनविभावाः स्युस्तद्भावाकारविक्रियाः ।

भावकाक्षिविकासाद्याः अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥ २९ ॥

अश्रुवैवर्ण्यवैस्वर्यप्रमुखाः सात्त्विकाः स्मृताः ।

अतः ^१हासाश्रुमत्यादिभावाः सञ्चारिणो मताः ॥ ३० ॥

उत्तमादिविभेदेन त्रिधा हास्यरसो मतः ।

स्मितं च हसितं चेतावनुभावाविहोत्तमे ॥ ३१ ॥

आद्यं विकासिगण्डं स्यादीषल्लक्ष्यरदं परम् ।

मध्यमं स्याद्विहसितं तथोपहसितं परम् ॥ ३२ ॥

मृदुस्वनं स्यात्प्रथमं शिरःकम्पं परं मतम् ।

अधमे ^४चापहसितं तथाऽतिहसितं मतम् ॥ ३३ ॥

शिरःकम्पाश्रुमत्पूर्वं विक्षिप्ताङ्गं द्वितीयकम् ।

शोक एव विभावाद्यैः पुष्टः करुणातां गतः ॥ ३४ ॥

इष्टनाशादनिष्टासेः करुणोऽपि द्विधा ^५मतः ।

नष्टो वानिष्टयुक्तो वा बन्धुरालम्बनं यथा ॥ ३५ ॥

“कस्तवाद्य कथमर्पयेत्सुधां

नाथ नष्टनयनोऽसि सांप्रतम् ।

हन्त वीतकरुणो हठात्कथं

यष्टि^६मन्धविधृतां यमोऽहरत् ॥”

1. मन्त्रित्तके. 2. चित्तस्यदान. 3. हर्षश्रमत्वादि. 4. चापहसितं.
5. रसः. 6. मन्द.

“ नृपतितनयभृत्यैर्नीयमानो नृशंसैः

पथिजनवति^१ पश्चात्पाशबद्धस्वबाहुः ।

निशमयत विरागान्नीयतेऽ^२सौ निहन्तुं

कमलजकुलजातः कैरवः कातरात्मा ॥ ”

उद्दीपनविभावाः स्युः स्वजनाक्रन्दनादयः ।

अनुभावास्तु निश्वासविलापरुदितादयः ॥ ३६ ॥

स्तम्भाश्रुपातवैस्वर्यप्रमुखाः सात्त्विकाः ^३स्फुटाः ।

अत्रापस्मारदीनत्वमरणालस्यसम्प्रमाः ॥ ३७ ॥

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ।

क्रोध एव विभावाद्यैः पुष्टो रौद्रत्वमाप्तवान्^४ ॥ ३८ ॥

मात्सर्यादपि च द्वेषाद्रौद्रोऽपि द्विविधो यथा ।

“ आजन्मब्रह्मचारी पृथुलभुजशिलास्तम्भविभ्राजमान-

ज्याघातश्रेणिरेखान्तरितवसुमती चक्रजैत्रप्रशस्तिः ।

वक्षःपीठे धनास्त्रव्रणकिणकठिने संक्षुवानः पृषक्तान्

प्राप्तो राजन्यगोष्ठीवनगजमृगयाकौतुकी जामदग्न्यः ॥ ”

“ कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा सार्थं तेषां सभीमकिरीटिना

मयमहमसृष्टोदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥ ”

आलम्बनविभावौ द्वौ मात्सर्यद्वेषगोचरौ ॥ ३९ ॥

उद्दीपनविभावाः स्युस्तद्भाषाचेष्टितादयः ।

अनुभावा भ्रुकुट्यक्षिरागोष्ठस्पन्दनादयः ॥ ४० ॥

स्वेदवैवर्ण्यवैस्वर्यप्रमुखाः सात्त्विका मताः ।
ईर्ष्यामर्षोग्रतागर्वमदाद्या व्यभिचारिणः ॥ ४१ ॥

उत्साहस्तु विभावाद्यैः पुष्टो वीररसो भवेत् ।
दानवीरो दयावीरो युद्धवीरस्त्रिधा यथा ॥ ४२ ॥

“ दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च 'वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभू'त्तदद्भुतमिदं तत्रैव चास्तं गतमू ॥ ”

“ सिरामुखैस्पन्दत एव रक्त-
मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तथैव तावत्
'किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ! ॥ ”

“ क्षुद्राः संत्रासमेते विजहतहरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भाः
युष्मदेहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ ”

आद्ये सत्पात्रमालम्बो द्वितीये दीन उच्यते ।
वैरी तृतीये विज्ञेयः तत्र तूद्दीपनाः क्रमात् ॥ ४३ ॥

दानस्तुतिर्दीनवाक्यं^१ रणमेरीस्वनादयः ।
अनुभावाः क्रमादस्य प्रसादार्थास्तसङ्ग्रहाः ॥ ४४ ॥

कच^२ ज्ञेया यथायोग्यं सात्त्विकाः पुलकादयः ।
सञ्चारिणो गर्वहर्षामर्षधृत्यादयोऽपि च ॥ ४५ ॥

भयमेव विभावाद्यैर्मयानकरसो यथा ।

“ नीलेन ते नीररुहाक्षि गात्रं

नेलेन संछादय चञ्चलभम् ।

इतीरयन्त्यद्विगुहासु लीनाः

त्वद्वैरिणो वीक्ष्य तमोविधातम् ॥ ”

आलम्बनविभावाः स्युः शत्रुन्याघोरगादयः ॥ ४६ ॥

उद्दीपनविभावाः स्युरत्र तद्गर्जनादयः ।

अनुभावास्तु वैवर्ण्यकम्पस्वेदादयो यथा ॥ ४७ ॥

त एव सात्त्विका भावास्तत्राष्टौ स्पष्टलक्षणाः ।

सञ्चारिणो मोहदैन्यत्राससम्भ्रमणादयः ॥ ४८ ॥

जुगुप्सैव विभावाद्यैर्याता बीभत्सतां द्विधा ।

जुगुप्स्यदर्शनादेको वैराग्यादपरो यथा ॥ ४९ ॥

“ वक्त्रक्षोणिभुजा पराक्रमयुजा निर्वासिता वैरिणः

‘सन्दिष्टाः प्रतिचत्वरं प्रतिमठं ये नूतकापालिकाः ।

पूयार्द्रव्रणसंस्पृशो व्यपनयन्तः सत्वरं मक्षिका

भिक्षामक्तविकीर्णशाकशकलान्येकत्र सञ्चिन्वते ॥ ”

“ चारशठचोरचेटकबिटनटनिष्टीवनशरावम् ।

कश्चुम्बति कुलपुत्रो वेश्याधरपल्लवं ‘मधुरमपि ॥ ”

आलम्बनविभावाः स्युरहृष्टा ये जुगुप्सिताः ।

उद्दीपनविभावा ये पूतिगन्धादयो मताः ॥ ५० ॥

अज्ञानुभावा ‘नासास्यकूणनावेगपूर्वकाः ।

उज्ज्वास्तल यथायोग्यं सात्त्विकाः पुलकादयः ॥ ५१ ॥

सञ्चारिणो यथायोम्यं निर्वेदोद्वेजनादयः ।

विस्मयस्तु विभावाद्यैः पुष्टोऽमूदद्भुतो यथा ॥ ५२ ॥

“सूतः सायकसम्भवः समुदिताः सूताननेम्यो हयाः

नेत्रे द्वे रथिनो रथाङ्गयुगलं युग्यान्तमृग्यो रथी ।

मौर्वी मूर्ध्नि रथस्थितो रथवहश्चापः शरव्यं ताने

योद्धुः कोशचरं तदेतदस्त्रिलं त्राणं रणं पातु नः ॥”

अलौकिकचमत्कारि वस्त्वालम्बनमिष्यते ।

उद्दीपनविभावाः स्युः अहोवादादिवर्णनाः ॥ ५३ ॥

अनुभावा नेत्रवक्त्रगण्डविस्फुरणादयः ।

सात्त्विकाः स्वेदरोमाश्चप्रमुखाः समुदीरिताः ॥ ५४ ॥

हर्षवेगादयो भावाश्चाल सञ्चारिणो मताः ।

शम एव विभावाद्यैः पुष्टः शान्तरसो यथा ॥ ५५ ॥

“आशायाः” प्रशमय्य वेगमस्त्रिलं निर्णीय विश्वं जडं

नीत्वा शान्तिपदे शनैस्तत इतो डोलायमानं मनः ।

कृत्वा चेतसि केवलं पशुपते रैश्वर्यमव्याहृतं

कोणे कुत्रचिदासहे वयममी कोलहलैः किं फलम् ॥”

अत्रालम्बनभावः स्याच्छम्भोस्तच्छाश्वतं पदम् ।

उद्दीपनास्तु वेदान्तवेदिसम्भाषणादयः ॥ ५६ ॥

अनुभावास्तु कथ्यन्ते समतादर्शनादयः ।

सात्त्विकाः स्तम्भरोमाश्चप्रमुखाः परिकीर्तिताः ॥ ५७ ॥

सञ्चारिणोऽपि निर्वेदमतिवृत्त्यादयो मताः ।

उत्पन्न उत्पन्नमः स्याद्विष्णुस्तत्त्वाधिदेवता ॥ ५८ ॥

हास्यः सुधाशुभ्रवर्णो हेरम्बोऽयथाधिदेवता ।

कषायवर्णः करुणो यमस्तस्याधिदेवता ॥ ५९ ॥

रौद्रो जपारक्तवर्णो रुद्रस्तस्याधिदेवता ।

धूम्रो भयानकस्तस्य महाकालोऽधिदेवता ॥ ६० ॥

बीमत्सो नीलमेघामो नन्दी तस्याधिदेवता ।

अद्भुतः कनकच्छायो ब्रह्मा तस्याधिदेवता ॥ ६१ ॥

शान्तः स्फटिकवर्णः स्यात्परब्रह्माधिदेवता ।

हास्यः शृङ्गारसंभूतः करुणो रौद्रसंभवः ॥ ६२ ॥

वीराद्भुत उत्पन्नो बीमत्सोऽथो भयानकः ।

शृङ्गारबीमत्सरसौ तथा वीरभयानकौ ॥ ६३ ॥

रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ।

शान्तः सर्वरसोत्कृष्टो न मैत्री न विरोधिता ॥ ६४ ॥

रसभावोचितवर्णैः कर्णामृतवाक्यकल्पितैः श्लोकैः ।

‘श्लोकैरपि लास्यगुणो मानी’ निर्वेत्तु गण्डमन्मनृष ॥ ६५ ॥

इत्यमृतानन्दयोगीन्द्रविरचितेऽसङ्कारसङ्ग्रहे रसमिर्चयो नाम

तृतीयः परिच्छेदः ॥

चतुर्थः परिच्छेदः

विनयो दक्षता त्यागो माधुर्यं प्रियवादिता ।
जनानुरागो वाग्मित्वं शौचं बुद्धिः कुलीनता ॥ १ ॥

धैर्यं स्मृतिस्तथोत्साहो यौवनं मान एव च ।
शौर्यं दृढत्वं तेजश्च धर्मशास्त्रार्थकारिता ॥ २ ॥

प्रज्ञा कलावेदिता च नेतृसाधारणा गुणाः ।
एवंविधगुणोपेतो नायकः स चतुर्विधः ॥ ३ ॥

धीरोदात्तोऽथ ललितो धीरशान्तोद्धता^१विति ।
क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वोऽविकल्थनः ॥ ४ ॥

कृपालुरनहंकारो धीरोदात्तो मतो यथा ।
“ दधतो मङ्गलक्ष्मि^२मे^३दधानस्य च वल्कले ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ”
सचिवायत्तसिद्धिः स्यान्निश्चिन्तो भोगतत्परः ॥ ५ ॥

सुखी मृदुः कलासक्तः स्याद्धीरललितो यथा ।
“ गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकांक्षितं ददौ ।
तद्गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ”

शुचिर्विवेकी सुभगः सुप्रसन्नः सुखी मृदुः ॥ ६ ॥

^१द्विजातिको धीरशान्तो विलासी रसिको यथा ।
“ भूयोभूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

साक्षात्कामं नवमिव रतिमालती माधव तं
गाढोत्कण्ठा ललितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥ ”

मायामात्सर्यवान् दृष्टश्चण्डश्चपलमानसः ॥ ७ ॥

विकथनो वक्त्रकोऽहङ्कारी धीरोद्धतो यथा ।

“ रुद्राद्रेस्तुलनं स्वकण्ठविपिनच्छेदो हरेर्वासनं
कारावेशमनि पुष्पकस्य हरणं मस्येदृशाः केल्यः ।
‘सोऽयं दुर्दमबाहुदण्डसचिवो लङ्केश्वरस्तस्य मे
का श्लाघा गुणजर्जरेण ’धनुषा कृष्टेन भमेन वा ॥ ”
नायकत्वमवस्थाभिरेषां सर्वरसेष्वपि ॥ ८ ॥

प्रत्येकमेषां शृङ्गारे^३ऽवस्थाभिश्चतुरात्मता ।

दक्षिणश्च शठो धृष्टोऽनुकूलश्चेति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

एकस्यां सक्तचित्तोऽपि कान्तास्वन्यासु यः समम् ।

वर्तते गूढरागः सन् प्रोक्तोऽसौ दक्षिणो यथा ॥ १० ॥

“ स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः

‘धूतै रात्रिरियं जिता कमल्या देवी प्रसाद्या च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः ’स्थित नाडिकाः ॥ ”

गूढविप्रियकारी तु शठ इत्युच्यते यथा ।

“ शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सङ्गसा

यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।

‘तदेतत्काचक्षे घृतमधुमयत्वाद्बहुवचो

‘विषेणाघूर्णती किमपि न सखी मे ‘गणयति ॥”

व्यक्तान्यासङ्गचिह्नः स्याद्ग्रहो वितथवाग्यथा ॥ ११ ॥

“ तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं

किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपायते ।

इत्युक्ते कतदित्युदीर्य सा सा तत्संप्रमार्ष्टुं मया

साक्षिष्ठा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्या च तद्विस्मृतम् ॥”

अनुकूलस्त्वेकरसो नान्यासङ्गमतिर्यथा ।

“ विभवेऽपि सखि त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।

अद्वैतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥”

इत्युदात्तादिनेतृणां मेदाः षोडशकीर्तिताः ॥ १२ ॥

श्रेष्ठमध्याधमत्वेन तेषामेव स्तिरूपता ।

एवं नेतृभिदास्त्वष्टाचत्वारिंशत्प्रकीर्तिताः ॥ १३ ॥

पीठमर्दो विटविदूषकौ नेतृसहायकाः ।

पीठमर्दः कार्यदक्षः किञ्चिदूनगुणस्ततः ॥ १४ ॥

नेतृचित्तानुकूलैकविधो विट इतीरितः ।

विदूषकः प्रसङ्गेषु नेतुर्हासकरो मतः ॥ १५ ॥

लुब्धो धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृन्प्रतिनायकः ।

यौवने सत्वसंभूताः पुंसां शोभादयो गुणाः ॥ १६ ॥

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्मैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ तेषां लक्ष्माऽभिधीयते ॥ १७ ॥

नीचे घृणाधिके स्पर्धा शौभायां शौर्यदक्षते ।

गतिः सधैर्यादृष्टिश्च विलासेः सस्मितं वचः ॥ १८ ॥

रुक्ष्णो विचारो माधुर्यं संक्षोभेऽपि महत्यपि ।

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलभ्यते ॥ १९ ॥

व्यवसायादचलनं स्वैर्यं विघ्नशतादपि ।

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि ॥ २० ॥

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं वचनं ललितं मृदु ।

प्रियोक्तव्या जीवितादानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ २१ ॥

स्वाऽन्या साधारणा चेति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

स्वीया शीलार्जवयुता लज्जायुक्ता सती यथा ॥ २२ ॥

“ शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

पत्युर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्मप्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ ”

अन्यान्योढा कन्यका च नान्योढाऽङ्गिरसे क्वचित् ।

कन्याऽनूढास्वेच्छयाऽस्यां रागोऽङ्गाङ्गिरसे क्वचित् ॥ २३ ॥

“ एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ”

साधारणा स्याद्गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक्^१ ।

रक्तेव 'रञ्जयत्यादयाभिस्त्वं' निर्वासयेद्यथा ॥ २४ ॥

तदा येन समायुक्ता तदा तद्वागदूषिता ।

वियुक्ता स्वरुचिं धत्ते वेद्या किं स्फाटिकी शिला ॥ २५ ॥

साधारणमिदं तासां लक्षणं रूपकेषु^१ तु ।

^२रक्तैव तु प्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्रये ॥ २६ ॥

स्वीया च मुग्धा मध्या च ^३प्रगल्भेति त्रिधा मता ।

मुग्धा नववयःकामा रतौ वामाल्पकृद्यथा ॥ २७ ॥

“ अङ्कुरत्कुचमङ्गमायतदृशः स्वान्तं विशन्मन्मथं

^४रोहद्रोमलतं ^५विलम्बमलिकं व्यालीलनीलालकम् ।

अङ्गीकारपराङ्मुखं ^६रतमनायासापनोद्यत्क्रमः

कोपो यस्य विलासिनः सुकृतिनामेकः स एवाग्रणीः ॥ ”

मध्योदितवयःकामा मोहान्तसुरता यथा ।

“ धन्यासि या कथयसे^७ प्रियसङ्गमेऽपि^८

विसन्धचाटुशतकानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहितश्च करः प्रियेण

^९सस्य. शपामि न हि किञ्चिदपि स्मरामि ॥ ”

अत्यारूढवयःकामा प्रगल्भा प्रियवक्षसि ॥ २८ ॥

विलीयमानेव^{१०} रतारम्भेऽप्यवशा^{११} यथा ।

“ गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्विन्नरोमोद्गमा

सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।

मा मा मानद मातिमामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी

सुसा किंनु मृता नु किं मनसि में लीना विलीना नु किम् ।

मध्या ^{१२}स्यात्त्रिविधा धीरा ^{१३}धीराधीरेतरेति च ॥ २९ ॥

धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या सागसं खेदयेद्यथा ।

१. अपि; च. २. रक्तैव त्वप्रहसने. ३. प्रगल्भाश्च. ४. रोहतात्. ५. बलम्.

६. रतमनायासापनोद्यत्क्रमः. ७. कथयति. ८. अति. ९. सस्य. १०. मानव.

११. A. अप्यवशा; प्यस्व. १२. तु. १३. धीरतरेतिच.

“स्विन्नमातपभरेण^१ ते मुखं वायुना विल्ललिताः शिरोरूहाः ।
क्लान्तमङ्गमपि मार्गसम्भ्रमात्तावदास्व^२ सुखगाल मा विश ॥ ”

^३साश्रुसोत्प्रासवक्रोक्त्या धीराधीरा भवेद्यथा ॥ ३० ॥

“बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! रुषं, रोषान्मया किं कृतं
‘स्वेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा ? कस्याग्रतो रुद्यते ?
नन्वेतन्मम, का तवास्मि ? दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥ ”

साश्रुनिष्ठुरभाषाभिरधीरा^४ सागसं यथा ।

“यातु यातु किमनेन तिष्ठता मुञ्च मुञ्च सखि मादरं कृथाः ।
खण्डिताधरकलङ्कितं स्खलं शक्नुमो न नयनैर्निरीक्षितुम् ॥ ”

प्रगल्भा^५ च लिधा धीरा धीराधीरेतरेति च ॥ ३१ ॥

सावहित्थादरोदास्ते सुरते विहितागसम् ।

प्रगल्भधीरा दयितं^६ ‘स्वेदयेत्कुपिता यथा ॥ ३२ ॥

“एकत्वासनसङ्गतिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतः
^७ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाऽऽश्लेषोऽपि संविम्रितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥ ”

“आयस्ता कलङ्गं पुरैव कुस्ते न संसने वाससो
भुमभ्रूरतिस्खण्ण्यमानमधरं दत्ते^८ न केशग्रहे ।

१. चरेण. २. सुभ्रगात्र. .A. सुखगात्र. ३. सभृशोत्प्रास. A. साश्रु-
सोत्प्रास. ४. रोषो; दोषो; A. स्वेदो. ५. वागसं. ६. अपि. ७. भेद-
वेत्. ८. तां वाग्वानयत. ९. A. धत्ते.

अज्ञान्यर्पयति' स्वयं भवति नो वामा 'इदानीज्जने
तन्व्या शिक्षित एष संप्रति वरः कोपप्रकारोऽपरः ॥ ”

प्रगल्भवीराधीरा तु वक्रसोत्प्रासबाम्यथा ।

“ कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना विग्रहो बल मौनं
यत्नान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः स्वलायाः ॥ ”

अपि प्रगल्भाऽधीरा संतर्ज्य ताडयेद्यथा ॥ ३३ ॥

“ कोपात्कोमललोल्बाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं
नीत्वा 'वासनिकेतनं दयितया 'सायं सखीनां पुरः ।
भूयो 'नैवमिति स्वल्पमृदुगिरा' संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एष निहृतिपरः प्रेयान् रुदन्त्या हसन् ॥ ”

ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन पुनर्मध्या तु षड्विधा ।
प्रगल्भाऽपि पुनस्ताभ्यां मेदाभ्यां षड्विधा यथा ॥ ३४ ॥

“ दृष्टैकासनसज्जते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने पिषाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलात् ।
ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलपुलकां^१ धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥ ”

^१आसामष्टाववस्थाः म्युः स्वाधीनपतिकादिकाः ।
स्वाधीनपतिका चाद्या तथा बासकसज्जिका ॥ ३५ ॥

1. अपेक्षी. 2. इदानीज्जने. A. इदानीज्जने. 3. मावं. 4. मोहः
5. स्वीरं. 6. प्येवमिति. 7. कलगिरा. 8. तिस्रधा. A. कलका. 9. बासकसज्जिका.
मष्टास्ववस्थासु. A. आसामष्टास्ववस्थासु.

कल्हान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितमर्तुका ।

विरहोत्कण्ठिता चैव खण्डिता चामिसारिका ॥ ३६ ॥

आसन्नायत्तरमणा^१ स्वाधीनपतिका यथा ।

“ मा गर्वमुद्रह कपोलतले चकास्ति

कान्ते स्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।

‘अन्याऽपि किं न सन्ति भाजनमीदृशानां

वैरी न चेद्भवति’ वेपथुरन्तरायः ॥ ”

एष्यत्रिया मुदा वासकसज्जाऽलङ्कृता यथा ॥ ३७ ॥

“ विमुक्तमालिन्यविशेषकान्ति-

रामुक्तारामलचारुहारा ।

स्फीताम्बरा प्रीतिमुपैति काचि-

दुदेष्यतीन्दौ सति यामिनीव ॥ ”

‘विधूय दयितं चार्ता कल्हान्तरिता यथा ।

“ अनुकूलजनोऽनुनेतुकामः

‘पुरुषः पादन्तो गतो विधूतः ।

शिथिलं सलिलं सिस्ताभिरग्ने-

‘निहितं किं न गुणं निजं जहाति ॥ ”

विमानिता विप्रलम्भा नायाते समग्रं यथा ॥ ३८ ॥

“ उत्तिष्ठ दूति ! यामो यामो यातस्तथाऽपि नायातः ।

मिथ्याप्रलापशीले विश्वासः कुत्र धूर्तेऽस्मिन् ॥ ”

१. रमणी. २. A. नञ्चापि किं सन्ति सभाजनमीदृशानां. ३. A. भवतु.

४. विधूय दयितं चात्र. ५. पुरुषेवादनतो गतो विधूतः. A. पुरुषः पादपत्रो नतो विधूतः. ६. निहतं

देशान्तरगते प्रोषितप्रिया दयिते^१ यथा ।

“ उत्सङ्गे सा^२ मलिनवसने^३ सौम्य विक्षिप्य बीणां
 ‘मद्गोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्रातुकामा ।
 तन्त्रीमाद्रां नयनसलिलैः ‘साधयित्वा कथंचित्
 भूयोभूयः स्वयमधिकृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥ ”

चिरयत्यव्यळीके तु विरहोत्कण्ठिता यथा ॥ ३९ ॥

“ सखि स^४ विजितो वीणावाधैः कयाप्यपरस्त्रिया
 पणितमभवत्ताभ्यां त्वत् क्षपा ललिता ध्रुवम् ।
 कथमितरथाऽशेषालीषु स्वलत्कुसुमास्वपि
 प्रसरति नभोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥ ”

‘स्वण्डितेर्प्यावती ज्ञातस्मरचिह्ने प्रिये यथा ।

“ नवनखपदमङ्गं^५ गोप्यस्यंशुकेन
 स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
 प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्प-
 त्रवपरिमळगन्धः केन शक्योऽपनेतुम्^६ ॥ ”

^{१०}सरेद्धा सारयेद्धाऽनिसारिका ^{११}कामिनी यथा ॥ ४० ॥

“ प्रचलितनिजलज्जाः प्राञ्जस्वं वीक्षमाणाः
 तिमिरविगमभीतास्तूर्णमुत्तीर्णमार्गाः ।
 वल्यचलनलोला वञ्चितात्मीयलोकाः
 सततमभिसरेयुः सागसोऽप्यात्मनाथान् ॥ ”

1. दयिता. 2. वा. 3. यद्यसे. 4. यद्गोत्राङ्गं. 5. सारविस्था.
 6. न. 7. शक्ति; स्वण्डितेर्प्यारतिज्ञानस्मरचिह्ना प्रिया यथा. A. शक्तिप्रेष्यारति-
 ज्ञातस्मरचिह्नप्रिया यथा. 8. यद्गु. 9. बरीसुं. 10. सरेद्धाभिसरेद्धा.
 11. कामुकी. A. नायिका.

आसां दूत्यः सखी दासी धात्रेयी प्रातिवेशिनी ।

लिङ्गिनी 'शिल्पिनी कारूः स्वयं वा तदसंभवे ॥ ४१ ॥

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलङ्कारास्तु विशन्तिः ।

भावो हावश्च हेला च तयोऽप्यङ्गसमुद्भवाः ॥ ४२ ॥

“मातः कं हृदये निधाय सुचिरं रोमाञ्चिताङ्गी मुहुः

जुष्मान्मन्थरतारकां विलुलितापाङ्गां^१ दधाना दृशम्^२ ।

सुप्तेवालिखितेव शून्यहृदया रेखावशेषीभव-

स्यात्मद्रोहिणि किं^३ ह्रिया^४ कथय मे गूढो निहन्ति स्मरः ॥ ”

शोभा कान्तिस्तथा दीप्तिर्माधुर्यं च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येताः सप्तालङ्कृतयो मताः ॥ ४३ ॥

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलिकिञ्चितम् ।

मोहायितं कुट्टमितं बिम्बोको ललितं यथा ॥ ४४ ॥

विहृतं च विविच्यन्ते तत्र स्वाभाविका दश ।

‘निर्विकारो मनोवृत्तिविशेषः सत्त्वमुच्यते ॥ ४५ ॥

‘तत्राद्यविक्रियाभावो भाव्यलङ्कारकृद्यथा ।

“दृष्टिं सालसतां बिभर्ति न शिशुकीडासु बद्धादरा

श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्वपि ।

पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राम्यथा

बाला नूतनमन्मथव्यतिकरावष्टम्भमाना शनैः ॥ ”

भावो मानसशृङ्गारो हावोऽक्षिभ्रुदिकृद्यथा^५ ॥ ४६ ॥

१. शिल्पिका. २. मारं कि. ३. पारां. ४. भृश. ५. प्रिया.

निर्विकारात्मनोवृत्तिविशेषः सत्त्वमुच्यते. ७. तस्याद्यावि क्रिया भाति

प्रवाद्यविक्रिया भाति भाव्यलङ्कारकृद्यथा । ८. A. भ्रुविकृतिकृद्यथा.

“ अव्याजमुग्धमधुरैररविन्दकोण-

निर्यन्मधुव्रतनिकायनिमैः कटाक्षैः ।

भावावतारपिशुनैरपि भो वयस्य

बाला भवन्तमकरोदपदेशलक्ष्यम् ॥ ”

स एव हेलो सुव्यक्तशृङ्गारद्योतिका^१ यथा ।

“ मकरन्दपानमत्तां मधुकरमालामिव श्यामाम् ।

लालसललितापाङ्गां दृष्टिं प्रेषयति दूतिकामिव ते ॥ ”

रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाञ्जालद्वृत्तिर्यथा ॥ ४७ ॥

“ तां प्राप्नुस्वीं तत्र निवेश्य तन्वीं

क्षणं व्यलम्ब्यन्त पुरो निषण्णाः ।

भूतार्थशोभाद्विद्यमाननेत्राः

‘प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥ ”

शोभैव रागनिबिडा^२ कान्तिरित्युच्यते यथा ।

“ उन्मीलद्वदनेन्दुदीप्तिविसरैर्दूरे समुत्सारितं

भग्नं पीनकुचस्वलस्य च रुचा हस्तं प्रभागार्हितम् ।

प्राप्ताः कलविद्वक्कण्ठकदलीकल्पं मिलत्कौतुका-

दप्राप्तामिमुत्सं ‘रूपेव सहसा केशेषु लभं तमः ॥ ”

‘कान्तेरेव हि विस्तारो दीप्तिरित्युच्यते यथा ॥ ४८ ॥

“ वनतरुवरवाटीवर्ति^३ गाढं पुरस्ता-

त्तनिजतनुकान्त्या^४ तर्जयन्ती तमिस्रम् ।

1. द्योतको. A. द्योतका. 2. प्रसाधने. 3. निषिद्धा. 4. रूपेण

5. कान्तिरेव. 6. वर्त. 7. वर्जयन्ती.

दिनविगमजिगीषोर्दीपिकेवासमेषो-

श्चरति चकितपादन्याससम्भावितोर्वी ॥ ”

^१अश्लघ्यवस्तुयोगेऽपि माधुर्यं रम्यता यथा ।

“ सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ ”

ब्रीडोत्थसाध्वसत्यागः प्रागल्भ्यं ^२गीयते यथा ॥ ४९ ॥

“ तत्रा ब्रीडाविधेयापि^३ तथा मुग्धापि सुन्दरी ।

कलाप्रयोगचातुर्ये^४ समास्वाचार्यकं गता ॥ ”

औदार्यं ^५प्रश्रयोत्कर्षो बह्वायासेपि तद्यथा ।

“ अलसारुणलोचनारविन्दां

परिमोगोचितधूसरै कचेलाम् ।

शिथिलाकुलवेणिबन्धरम्या-

मबलामन्तिकशायिनीं दिदृक्षे ॥ ”

अचापल्यहतं चित्तवृत्तं ^६वैयं मतं यथा ॥ ५० ॥

गगने रात्रौ रात्रावस्वण्डकलः शशी

दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः श्लघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया

कुलममलिनं नन्वेवायं जनो न च जीवितुम् ॥ ”

प्रियानुकरणं लीला मधुरैश्चेष्टितैर्यथा ।

1. आस्वाध्य. 2. गीयते. A. नीयते. 3. विदेयापि. 4. A. दिन-
योत्कर्षो.

“ आसितानि हसितानि कृतानि
 प्रेक्षितानि गदितानि गतानि ।
 प्रायशोऽनुकुरुते ललिताङ्गी
 नर्तकीव चतुरं दयितस्य ॥ ”

प्रिये दृष्टे विलासोऽङ्गक्रियाद्यतिशयो यथा ॥ ५१ ॥

“ अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्ति-
 वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममुत्पलाक्ष्याः ।
 तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
 माचार्यकं किमपि मान्मथमाविरासीत् ॥ ”

स्वल्पाप्यलंक्रिया कार्याद्विच्छित्तिस्तोषकृद्यथा ।

“ कर्णार्पितो लोभ्रकषायरूक्षे
 गोरोचना^१भङ्गनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभा-
 द्भवन्ध चक्षूंषि^२यवप्ररोहः ॥ ”

विभ्रमस्त्वरया काले भूषणव्यत्ययो यथा ॥ ५२ ॥

“ श्रुत्वा^३ यान्तं बहिः कान्तमसमासविभूषया ।
 फालेऽङ्गनं दशोर्लाक्षा कपोले तिलकं कृतम् ॥ ”

किलिकिञ्चितमश्रुकृद्धर्षदिः सङ्करो यथा ।

“ रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं
 मया लब्धे तस्याः कणितकलकण्ठार्थमधुरे ।

कृतभ्रूभङ्गा सा प्रकटितविलक्षणार्थरुदित^१-

कुधोद्भ्रान्तं कान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि मुखम् ॥ ”

चित्रादावपि तत्त्वेन बुद्धिर्मोहायितं यथा ॥ ५३ ॥

“ चित्तवर्तिन्यपि नृपे चित्रावेशेन चेतसि ।

‘व्रीडार्धवलितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव’ सा ॥ ”

मोहायितं प्रियं रटत्वा स्वाङ्गभङ्गादि वा यथा ।

“ स्मरदवधुनिमित्तं गूढमुन्नेतुमस्याः

सुभग तव कथायां प्रतुतायां सखीभिः ।

‘भवति विततपृष्ठोदस्तपीनस्तनाग्रा

ततवलयितबाहुर्जृम्भितैः स्वाङ्गभङ्गैः ॥ ”

हृष्टान्तःपरिरम्भादौ कुप्येत्कुट्टमितं यथा ॥ ५४ ॥

“ परिरम्भपरं निजं निरुन्धे

करयोः केवलमेव कर्म कान्तम् ।

पुलकैः पुनरुच्यते भवत्याः

पुर एव स्फुटमायताक्षि भावः ॥ ”

गर्वाभिमानवेशेन बिम्बोकोऽनादरो यथा ।

“ ‘सव्याजं तिलकालकान्विरलयल्लोलाङ्गुलिः’^६ संस्पृशन्

वारंवारमुदञ्चयन्कुचयुगप्रोदञ्चि^७ नीलाञ्चलम् ।

यभ्रूभङ्गतरङ्गिताञ्चितदृशा सावज्ञमालोकितां^८

तद्गर्वादवधीरितोऽस्मि न पुनः ‘कान्ते कृतार्थीकृतः ॥ ”

-
1. रुदिता कृतोद्भ्रान्तं. 2. व्रीडादवनतं. 3. मवकेव. 4. हरति, विनत.
5. तिलकालिका न विरलं. 6. ली. 7. प्रोत च चीनाञ्चलम्. 8. तः
9. कान्तः

सुकुमारोऽङ्गविन्यासो ममृणो ललितं यथा ॥ ५५ ॥

“ सभ्रूभङ्गं करकिसल्यावर्तनैरालपन्ती
सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन^१ ।
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरपातै-
र्निस्सङ्गीतं प्रथमवयसा नर्तिता^२ पङ्कजाक्षी ॥ ”

वक्तव्यमपि यत्रोक्तं व्रीडया विहृतं यथा ।

“ पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किसलयमृदुना सापदेशं लिखन्ती
भूयोभूयः क्षिपन्ती मयि शितशबले लोचने लोलतारे ।
वक्तुं ‘हीनम्रमीषत्स्फुरदधरपुटं वाक्यगर्भं दधाना
‘यन्मां नोवाच किञ्चित्स्थितमपि हृदये मानसं तदुनोति^३ ॥ ”

इत्युदाहृतयो नेतृगुणेषूह्या यथोचितम् ॥ ५६ ॥

नेतारो बहवः सन्ति धीरोदात्तो जगत्रये ।

मृग्यनीयो विशेषेण चैको मन्वमहीपते ॥ ५७ ॥

इत्यमृतानन्दयोगीन्द्रविरचितेऽलङ्कारसङ्ग्रहे नेतृभेदविचारो^४ नाम
चतुर्थः परिच्छेदः ॥

1. आपतन्ती. 2. लोचनस्यान्तिके तं. 3. गर्भिता. 4. दीनं ममेषत्. 5. यस्मान्नेवाच. 6. तद् घनोति. 7. विनिर्णयो.

पञ्चमः परिच्छेदः

रीतिरात्मात्र काव्यस्य कथ्यते सा चतुर्विधा ।
वैदर्भी च तथा गौडी पाञ्चाली लाटिकेति च ॥ १ ॥

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ २ ॥

अल्पप्राणाक्षरैः श्लेषः पदैरशितिलैर्मतः ।
पदैः प्रसन्नो यत्रार्थः प्रसादोऽसौ प्रतीयते ॥ ३ ॥

प्रकान्तबन्धो यत्र स्यात्समः स्यात्समता मता ।
बन्धा मृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनयः ॥ ४ ॥

'सरसौ यत्र शब्दार्थौ माधुर्यं श्रुतिमोदकृत् ।
'अनिष्टुरैः श्रुतिसुखैर्वर्णैः स्यात्सुकुमारता ॥ ५ ॥

अर्थव्यक्तिरनेयोऽर्थः^१ साक्षाद्यत्नाभिधीयते ।
शब्दार्थयोर्गुणोत्कर्षो यत्र सा स्यादुदारता ॥ ६ ॥

वाक्ये समासबाहुल्यं हृद्यमोजोऽभिधीयते ।
कमनीयो लौकिकोऽपि यत्रार्थः कान्तिरुच्यते ॥ ७ ॥

समाधिरन्यधर्माणामध्यासादर्थगौरवम् ।
एतैः समग्रा वैदर्भी वर्ण्यते दशभिर्गुणैः ॥ ८ ॥

'असमस्ता द्विलपदसमस्ता वा मनोहरा ।
वर्गद्वितीयप्रचुरा^२ स्वल्पषोषाक्षरा यथा ॥ ९ ॥

1. सरसता यत्र शब्दार्थौ. 2. A. अखिलष्टकै. 3. A. अनेयार्थ.

4. A. असमत्वाद्द्वित्रिपद 5. A. प्रचुर स्वल्पः

“ वैदेहि ! पश्यामल्याद्विभक्तां
मत्सेतुना फेनिलम्बुराशिम् ।

छायापथेनेव शरत्प्रसन्न-
माकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ ”

समस्तात्युद्धटपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।
महाप्राणाक्षरवतीं गौडीमाहुर्बुधा यथा ॥ १० ॥

“ अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा-
जिह्वब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।
पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्तानु मन्दाकिनी
यत्प्रासाददुकूलवल्लिरनिलान्दोलैरखेलदिवि ॥ ”

माधुर्यसौकुमार्यौजःकान्तिभिः सहिता गुणैः ।
समस्तपञ्चषपदा पाञ्चाली कीर्त्यते यथा ॥ ११ ॥

“ वैदर्भीकलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भै-
र्ब्रह्माण्डाघातभग्नस्यदजमदतया ह्रीध्रुतावाङ्मुखत्वैः ।
कस्या नोत्तानगाया दिविसुरसुरभेरास्यदेशं गताग्रै-
र्यद्गोम्रासप्रदानव्रतमुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स्म ॥ ”

समस्तरीतिसम्मिश्रा लाटी मृदुसमासिनी ।
न युक्तवर्णभूयिष्ठा 'स्वल्पघोषाक्षरा यथा ॥ १२ ॥

“ एतन्मन्दविपकतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर
प्रान्तं हन्त ! पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।
तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
हीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥ ”

शृङ्गारहास्यकरुणाशान्ता^१ माधुर्यशालिनः ।

वीररौद्राद्भुतभयबीभत्सेष्वोज उच्यते ॥ १३ ॥

रसेष्वेतेषु सर्वेषु प्रमादाः परिकीर्तिताः ।

अन्ये गुणा यथा योभ्यं योजनीयाः कचित्कचित्^२ ॥ १४ ॥

अथार्थानामलङ्काराः कथ्यन्ते साम्प्रतं क्रमात् ।

स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ॥ १५ ॥

आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।

समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ॥ १६ ॥

प्रेयोरसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ।

उदात्तापह्नुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ॥ १७ ॥

विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ।

सहोक्तिः परिवृत्त्याशीर्वक्रोक्तिरथ सङ्करः ॥ १८ ॥

यद्यद्वस्तु यथावस्थं तथा तद्रूपवर्णनम् ।

स्वभावोक्तिरिति ख्याता सैव जातिर्मता यथा ॥ १९ ॥

“ अङ्गोपान्तमुपाश्रितो गजमुखो मातुर्भुजालिङ्गितः

स्तन्यास्वादसुखातिरेकतरलस्तद्वत्तूदत्तेक्षणः ।

हस्ताग्रेण पयोधरान्तरमुखं मृन्दन्मुहुर्लीलया

पादाब्जं मणिकिङ्किणीपरिगतं प्रेखोलयन् पातु वः ॥ ”

जातिक्रियागुणद्रव्यभेदैः सापि चतुर्विधा ।

यस्य येनास्ति सादृश्यं यस्मात्कस्मात्प्रकारतः ॥ २० ॥

उपमा नाम तस्योक्तिरिवद्वादिभिर्यथा ।

“ उन्मुक्तकञ्चुकतयेयमुदारकान्तिः

शस्त्रीव शम्बररिपोरपनीतकोशा ।

रक्तावगुण्टनपटोरचितापिधाना

सन्ध्याम्बुवाहकलितेव शशाङ्करेखा ॥ ”

बहवस्तत्प्रकाराः^१ स्युस्तेषामन्यत्र विस्तरः ॥ २१ ॥

एकत्वं रूपं यत्स्यादुपमानोपमेययोः ।

रूपकं नाम तच्चापि बहुभेदयुतं यथा ॥ २२ ॥

“ मन्दस्मितं मधुरमञ्जुमुखं सरोजं

मन्दारदाममहितं ननु बाहुयुग्मम् ।

पुण्याहपूर्णकलशौ पृथुलौ स्तनौ ते

पुण्यायितानि हि कटाक्षनिरीक्षणानि ॥ ”

सुबन्तं वा तिङन्तं वा पदमेकत्र सङ्गतम् ।

सर्वोपकारकं स्याच्चेत्तदाहुर्दीपकं यथा ॥ २३ ॥

“ अक्षं विक्षिपति ध्वजं विभजते मृद्नाति नद्धं गुणं

चक्रे चूर्णयति क्षिणोति तुरगान् रक्षःपतेः पक्षिराट् ।

रुन्धे गर्जति तर्जयत्यभिभवत्यालम्बते ताडय-

त्याकर्षत्यपकर्षति प्रचलत्यञ्चत्युदञ्चत्यपि ॥ ”

“ सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि

कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा

प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च घेनुः ॥ ”

उक्तस्यानेकदोक्तिः^१ स्यादावृत्तिः सा मता यथा ।

“ विश्वं जित्वा भवानद्य विहरत्यवरोधनैः ।
विहरत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ”

आक्षेपः प्रतिषेधोक्तिः^२ कालधर्मादिनात्मना ॥ २४ ॥

आक्षेप्याणामनन्तत्वादाक्षेपोऽपि तथा यथा ।

“ कस्तूरीतिलकं फाले बाले मा कुरु मा कुरु ।
अद्य साम्यं भजामीति जृम्भते शशलाञ्छनः ॥ ”

प्रस्तुतार्थस्य सिद्ध्यर्थं विन्यासोऽर्थान्तरस्य यः ॥ २५ ॥

असावर्थान्तरन्यासो भिद्यते बहुधा यथा ।

“ आतपे धृतिमता सह बन्धा
यामिनीविरहिणा बिहगेन ।

सेहिरे न किरणा हिमरस्मेः
दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥ ”

शब्दे^३ प्रातीतिके वापि^४ सादृश्यं यत्र वस्तुनोः ॥ २६ ॥

^५तयोर्थद्वेदकथनं व्यतिरेको मतो यथा ।

“ अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।
असावञ्जनसङ्काशस्त्वं न चामीकरद्युतिः ॥ ”

“ हीना दानगुणेन हेमबल्यैस्त्यक्ता गता विभ्रमैः
भूयस्त्वत्परिभूतिसंशयवती मध्येजलं संश्रिता ।

किंचैतत्कुचकुम्भयुग्मविलसत्क्षौमापिधानोज्झिता^७
बाले बालमृणालिका कथमियं त्वद्बाहुवल्लीसमा ॥ ”

1. अनेकधोक्तिः. 2. कालधर्मादिकात्मनाम्. 3. प्रतीतिके. 4. सादृश्ये सति. 5. तयोर्थद्वेदकथनं. 6. भीतात्वत्परिभूति. A. भीतास्तत्परि. 7. A. नोनता

स्वकारणं निराकृत्य कारणान्तरकल्पकम् ॥ २७ ॥

विभावना स्वभावो वा ^१विभाव्यो यत्न सा यथा ।

“ असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टे

रनासवास्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं

बाल्यात्परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥ ”

“ ^२अरञ्जितासिता दृष्टिभ्रूनावर्जिता नता^३

अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ! ॥ ”

वस्तुकिञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ॥ २८ ॥

उक्तिः ^४संक्षेपरूपत्वात्सा समासोक्तिरिष्यते ।

^५अन्यापदेश इत्यासीन्नान्यत्रोच्यते यथा ॥ २९ ॥

“ मुग्धे ! यथा कल्यसे मृगतृष्णिकाम्भः

^६तद्विद्धि तामरसनेत्रि ! तटाकवारि ।

अस्मिन्यथेष्टमवगाह्य सुखं विहृत्य

चिन्तां^७ परां कुरु चिराय विमुञ्च तापम् ॥ ”

^८विवक्षितार्थविषये लोकवृत्तातिशायिनी ।

उक्तिस्त्वतिशयोक्तिः स्यादनुद्वेगकरी यथा ॥ ३० ॥

“ यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापगा ।

मुमुचे न पतिव्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गाया ॥ ”

1. A. विभावो. 2. अरञ्जिता. 3. A. यथा. 4. रूपास्यात्. 5. A. अन्यापदेशइत्यस्य नामान्यत्रोच्यते यथा. 6. A. तट्टोर. 7. चिन्तामपाकुरु. 8. A. विलक्षितार्थ.

यथार्थस्यान्यथावल्लुप्तप्रेक्षा साभिधीयते ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्यादिभिर्न्यथा ॥ ३१ ॥

“ यदेतस्मिन्निन्दौ जलदलवलीलां प्रकुरुते

‘तदाचष्टे लोकः शश इति न मां तु प्रति तथा ।

अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी^१

कटाक्षोल्लापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥ ”

इवशब्दः क्रियायोगे तूत्प्रेक्षाव्यञ्जको यथा ।

“ अयोध्यापुरनारीणां मुखसौन्दर्यलिप्सया ।

सरोजानि सरोमध्ये चरन्तीव चिरं तपः ॥ ”

कारकं वा ज्ञापकं वा हेतुर्यत्र विशेषणम् ॥ ३२ ॥

निर्वर्त्ये^२ वा विकार्ये^३ वा प्राप्ये वा कारकं यथा ।

“ अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं दक्षिणमारुतः ॥ ”

“ एष ते विद्रुमच्छायो ‘मरुमार्ग इवाधरः ।

करोति कस्य नो^४ मुग्धे पिपासाव्याकुलं मनः ॥ ”

“ मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थाने^५ स्थितां सखीम् ।

बाला भ्रूभङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरम् ॥ ”

“ अवध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।

देहोष्मभिः^६ सुबोधं^७ ते सखि ! कामातुरं मनः ॥ ”

भावाभावादिभेदेन हेतुभेदास्त्वनैकशः^८ ॥ ३३ ॥

1. तदाचक्षे. 2. A. रमणी. 3. अधिकार्येवा. 4. दारुमार्ग. 5. A. वा.
6. A. कृतां. 7. A. सुबोध्यं ते. 8. भेदस्त्वनैकशः.

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात् 'सूक्ष्म इति स्मृतः ।

“ पथि पथिकवधूभिस्सादरं पृच्छ्यमाना

कुवलयदलनीलः कोऽथमार्ये!^१ तवेति ।

स्मितविकसितगण्डं व्रीडविभ्रान्तनेत्रं

मुखमवनमयन्ती स्पष्टमाचष्ट सीता ॥ ”

वचसा चेष्टयाऽर्थस्य गोपनं वा प्रकाशनम् ॥ ३४ ॥

‘लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं’ वा लेशतो यथा ।

“ निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ ”

“ दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु बल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ ”

उद्दिष्टानां पदार्थानां क्रमेणैवानुदेशिभिः ॥ ३५ ॥

सह संयोगकथनं क्रम इत्युच्यते यथा^२ ।

“ हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु

स्तनतपन^३वनाम्भोहर्म्यगोक्षीरपानैः ।

सुखमनुभव राजंस्त्वद्विषो यान्तु नाशं

दिवसकमललज्जा^४ शर्वरीरेणुपङ्क्तैः^५ ॥ ”

1. सूक्ष्मो मतो यथा. 2. आर्यो. 3. A. देश. 4. A. स्तुतेर्वा. 5. बृधः
6. A. हिमाम्भो. 7. लज्जे. 8. A. पङ्क्ताः.

प्रेयः 'प्रियतरालापैः प्रेमादिख्यापनं यथा ॥ ३६ ॥

“ अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः !

मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ”

रसानामेव सर्वेषामुत्कर्षे रसवद्यथा ।

“ मलयपवनमन्दस्पन्दमानारविन्द

‘प्रसरदलिविलासि’ प्रौढिपाटचराणाम् ।

‘अधिगतिरहमेवालीकरोषस्पृशा’^५ स्या-

मलसवलदपाङ्गालोकितानाममुप्याः ॥ ”

रसानामिह चान्येषामुत्कर्षस्तूहतां बुधैः ॥ ३६ ॥

“ अयं स रशनोत्कर्षा पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यृरुजधनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः ॥ ”

अत्यहङ्कारवद्वाक्यमूर्जस्वीत्युच्यते यथा ।

“ क्षुद्राः सन्तासमेनं विजहत् हरयो भिन्नशक्तेभकुम्भाः

युष्मद्वात्रेषु लज्जां दधति परममी सायकास्संपतन्तः ।

सौमिले ! तिष्ठ पात्रं त्वमपि न हि रूषो नन्वहं मेघनादः

किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ ”

इष्टमर्थमनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये ॥ ३८ ॥

यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं मतं यथा ।

“ त्वं सुरधाक्षि ! विनैव कञ्चिलिक्रिया धत्से मनोहारिणीं

‘शोभामित्यभिधायिनि प्रियतमे’^९ तद्वेणिकासंस्पृशि ।

1. प्रियतरालापप्रेमादिध्यापकं. A. प्रियतराख्यानं. 2. प्रसवदलविलापः.

3. A. प्रौढ. 4. अपि गति. 5. स्पृशा. 6. A रसोज्ज्वलतो रसवत्. 7. A. नाम्याभु. 8. लक्ष्मी. 9. तद्वीटिका.

शय्योपान्तनिविष्टसस्मितवधूनेलोत्सवानन्दितो
निर्यातश्शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ ”

किञ्चिदारभमाणस्य^१ कार्यं दैववशात्पुनः ॥ ३९ ॥

तत्साधनसमापत्तिः समाहितमिदं यथा ।

“ मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे^२ पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ ”

तदुदा^३त्तं यन्महत्त्वमाशयैश्वर्ययोर्यथा ॥ ४० ॥

“ गुरोश्शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्य^४भारेऽप्यविक्ल^५बः ॥ ”

“ रत्नस्तम्भेषु^६ सङ्क्रान्तैः प्रतिबिम्बशतैर्वृतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ ”

सत्यार्थापह्णवादन्यप्ररो^७होऽपह्नुतिर्यथा ।

“ नेयं निशा दिवस एव भवेत्कथं मे

निद्रान्यथा नयनयोर्युगलं न याति ।

नायं शशी तपन एव तनोति ताप-

^८मुत्पात एव यदिमास्तु विभान्ति ताराः ॥ ”

एकरूपमनेकार्थं श्लिष्टं बहुविधं यथा ॥ ४१ ॥

“ प्रौढपयोधरधारा^९

प्रावृष्णमलिनाम्बरा प्रबाष्पधरा^{१०} ।

^{१०}मानसगराजहंसा

मानवतीवाद्य भाति मदनार्त्ता ॥ ”

1. A. माणः स्यात्. 2. A. उदात्तमृद्विसहितश्लाघ्यं बान्योपलक्षणम्
3. कार्यभावे. 4. अविक्रियः. 5. संक्रान्तप्रतियत्न. 6. प्रकारो. 7. मुक्ताम्त एव.
8. A. भारा. 9. घारा. 10. मानसचर.

गुणजातिक्रियादीनां ^१यत्तु वैकल्यदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ ४२ ॥

“ धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी चञ्चलदृशां

दृशां कोणो^२बाणः सुहृदपि ^३जडात्मा हिमकरः ।

तथाप्येकोऽनङ्गस्त्रिभुवनमपि व्याकुलयति

क्रियासिद्धिस्सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ”

यत्प्रसिद्धगुणः ^४स्साम्यकथनं यस्य कस्यचित् ।

स्तुत्या वा निन्दया तुल्ययोगिता सा मता यथा ॥ ४३ ॥

“ यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

विभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ”

“ सङ्गतानि मृगाक्षीणां तटिद्विलसितानि^५च ।

^६क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ”

उक्तैः ^७‘स्ववाक्यैः यः कश्चिद्विरुद्धार्थः’ प्रतीयते^८ ।

विरोध इति विज्ञेयः स्तोऽपि नानाविधो यथा ॥ ४४ ॥

“ मृणालबाहु रम्भोरु पद्मोत्पलदलेक्षणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्वि तापाय कल्पते ॥ ”

अप्रस्तुतस्तुतिः सा स्यादप्रकाण्डेऽपि या स्तुतिः ।

सेवादिक्लेशनिर्विण्णमानसेन^९ कृता यथा ॥ ४५ ॥

“ मन्दिरमरविन्दकुटी बिसमशनं शयनमम्बुजदलानि ।

कल्लोला ^{११}‘हिन्दोला मरालयूनोस्तपांसि भूयांसि ॥ ”

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ मता ।

1. यत्र + यथा. 2. कोणा बाणाः. 3. जडः सैन्यमबलाः. 4. साकं.

5. A. न्यपि. 6. A. क्षणं न तिष्ठन्ति घना घनारब्धान्यपि स्वयम्. 7. परार्थैः.

8. A. विरुद्धोऽर्थः; विरोधार्थः. 9. प्रसाध्यते. 10. नैर्वर्ण्यमापन्नेन. 11. आम्बोला

“ कीर्तिस्ते दयिता ^१तदीयजठरे लोकत्रयं वर्तते
 तस्मात्त्वं जगतां पिता पितृधनं ^२तेनार्थिनां त्वद्धनम् ।
^३त्यागं ते जगदेकमल्लनृपते त्यागं न मन्यामहे
 कस्त्यागः स्वकुटुम्बपोषणविधावर्थव्ययं कुर्वतः ॥ ”

अर्थान्तरमुपन्यस्य किञ्चित्तत्सदृशं यदि ॥ ४६ ॥

सदसद्वा निदर्श्येत निदर्शनमिदं यथा ।

“ अणुमपि परकीयं हन्त ! सन्तो नयन्ते
 गुणमधिकमनोज्ञं ^४तद्धि तेषां स्वभावः ।
 सरसिजकुहरान्तः पत्रमात्रप्रभृतं
 परिमलमपि वाताः किं न विस्तारयन्ति ॥ ”

“ दुर्जनः परिहर्तव्यो धीमता सख्यवैरयोः ।
 श्वा भवत्यपकाराय ^५लिहन्नपि दशनपि ॥ ”

सहोक्तिः सह भावानां वस्तूनां कथनं यथा ॥ ४७ ॥

दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ।
 सह दीर्घा मम श्वासैरिमास्संप्रति रात्रयः ॥ ४८ ॥

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः ^६मह ताश्चन्द्रभूषणाः ।
^७काम्बोजास्समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ॥ ४९ ॥

गजालानपरिक्लिष्टैरङ्गोलैः सार्धमानताः ।
 अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु ^८सा यथा ॥ ५० ॥

“ क्रयविक्रयदक्षस्ते स्वज्ञो भूपाल वैरिणाम् ।
 हत्वा भूमण्डलं ^९दत्ते रम्भायाः कुचमण्डलम् ॥ ”

1. त्वदीय. 2. तत्तद्वच सम्भज्यते. 3. A. वीरश्रीरणरङ्गमल्लनृपते. 4. गुरुत्वं. 5. स्पृशन्नपि. 6. सार्धं ॥ चन्द्रभूषणः. 7. काम्बोजा. 8. : मिथो. 9. घत्ते.

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

“ सव्यार्धजानिः सनकादिवन्द्यः

स्फुरल्ललाटः कमलारिजूटः ।

मुदे च देवोऽस्तु मुमुक्षुमृग्यः

श्रीकण्ठनाथः श्रितवत्सलो वः ॥ ”

रोषात्प्रियवदुक्तिर्या वक्रोक्तिः कथ्यते यथा ॥ ५१ ॥

“ साधु दूति ! पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परम् ।

यन्मदर्थे 'विल्लनासि दन्तैरपि नखैरपि ॥ ”

नानालङ्कारसंयोगात्सङ्करः कथ्यते यथा ।

“ आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखश्रियम्^१ ।

^३कोशदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ ”

दिङ्मालमल कथितं सङ्ग्रहत्वान्न विस्तृतिः^४ ॥ ५२ ॥

अथ प्रमाणालङ्काराः कथ्यन्ते सांप्रतं क्रमात् ।

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः काणादास्सौगताः पुनः ॥ ५३ ॥

अनुमानं च तच्चाथ सांख्याः शाब्दं च ते अपि ।

न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ॥ ५४ ॥

अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः ।

अभावषष्ठान्येतानि भाट्टवेदान्तिनस्तथा ॥ ५५ ॥

सम्भवैतिह्युक्तानि तानि पौराणिका जगुः ।

इन्द्रियाणामर्थयोगे यज्ज्ञानमुपजायते ॥ ५६ ॥

1. विभिन्नासि...; विल्लनासि. 2. मुखाम्बुजम्. 3. कोशदण्डसमग्राणां.
4. विस्मृतिः.

तत्प्रत्यक्षं समाख्यातं मनसा चेन्द्रियाणि षट् ।
प्रत्यक्षं द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकम् ॥ ५७ ॥

नामादिभिर्विशिष्टार्थविषयं सविकल्पकम् ।
अवशिष्टार्थविषयं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ॥ ५८ ॥

इन्द्रियोत्पन्नविज्ञानं प्रत्यक्षालङ्कृतिर्यथा ।

“ कान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे
भग्नबालसहकारसुगन्धौ ।
स्वादुनि प्रणुदितालिनिशीथे
निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ”

निवृत्तिर्मनसो वृत्तिरिन्द्रियैरुपनीयते ॥ ५९ ॥
हेतुना हेतुमज्ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ।
दृष्टं सामान्यतो दृष्टमिति चास्य विधाद्वयम् ॥ ६० ॥
पूर्वं प्रत्यक्षयोग्यार्थमन्यार्थमितरद्यथा ।

“ चूर्णबभ्रुललितस्रगाकुलं
छिन्नमेखलमलक्तकाङ्कितम् ।
उत्थितस्य शयनं विलासिनः
तस्य विभ्रमरतान्यवेदयत् ॥ ”

“ परिरम्भपरं निजं निरुन्धे
करयोः केवलमेव कर्म कान्तम् ।
पुलकैः पुनरुच्यते भवत्याः
पुर एव स्फुटमायताक्षि भावः ॥ ”

‘यथार्थदर्शिनः पुंसो यथादृष्टार्थवादिनः ॥ ६१ ॥

उपदेशः ^१परार्थो यः आगमः स मतो यथा ।

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ॥ ६२ ॥

वदामि तत्त्वं भवतो न विधेया कदाचन ।

सादृश्यात्सदृशज्ञानमुपमानमिहोच्यते ॥ ६३ ॥

अनुभूतार्थमननुभूतार्थं द्विविधं यथा ।

“ अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं

न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्तमाल्यानुकीर्णं

रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ ”

“ तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।

^३समूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रितः ॥ ”

दृष्टः ^४श्रुतोपि यो वार्थः स्वस्यैवानुपपत्तिः ॥ ६४ ॥

प्रसूतेऽर्थान्तरे बुद्धिं साऽर्थपत्तिर्मता यथा ।

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ॥ ६५ ॥

अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ।

“ रुचिर्धा^५स्मि भर्तारि भृशं विमलाः

परलोकमभ्युपगते विविशुः ।

ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा

सुलभोन्यजन्मनि ■ एव पतिः ॥ ”

अर्थस्याविद्यमानत्वमभाव इति कथ्यते ॥ ६६ ॥

1. यथार्थदर्शनः पुंसा. 2. पदार्थो. 3. समूह. 4. दृष्टिश्रुतोपि. 5. अविभाव्यः.

प्रागभावोऽथ प्रध्वंसश्चान्योन्याभाव एव च ।
अत्यन्ताभाव इत्येवं चतुर्धा भिद्यते यथा ॥ ६७ ॥

“ अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।
अनिग्रहेण चाक्षाणां व्यसनं जायते नृणाम् ॥ ”

“ धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता
विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं
परिशून्यं शयनीयमद्य मे^१ ॥ ”

कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते न चक्षुःश्रवणोत्पलम् ।
इति जानन्नपि^२ मनो मन्यते दीर्घनेत्रताम् ॥ ६८ ॥

“ सव्यापसव्यत्यजनाद्विरुक्तैः
पञ्चेषुवाणैः पृथगार्जितासु !
दशासु शेषां खलु तद्दशाया
तया नमः पुप्यतु कोरकेण ॥ ”

आढकं सम्भवेद्दोणे सहस्रेपि शतं यथा ।
आहुरेवं विधं ज्ञानं सम्भवं मुनयो यथा ॥ ६९ ॥

“ ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
कालोह्वयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ ”

प्रवादपारम्पर्यं यदनिर्दिष्टप्रवक्तृकम्^३ ।
ऐतिह्यमिति विज्ञेयं प्रमाणं पण्डितैर्यथा ॥ ७० ॥

“ यासि भीरु ननु तत्र निशीथे
 ध्वान्तरुद्धदशदिक्प्रविभागे^१ ।
 कर्मनीह वटभूरुहि यक्ष-
 स्तिष्ठतीति न जना विचरन्ति ॥ ”

नानाविधालङ्कृतिहृद्यवर्णा^२ कन्यामिवैतां कवितां वृणीष्व ।
 अस्यां यशः सन्ततिवृद्धिरस्तु विवेकविद्याधर मन्मभूष ॥ ७१ ॥

इत्यमृतानन्दयोगीन्द्रविरचितेऽलङ्कारसङ्ग्रहे अलङ्कारनिर्णयो नाम
 पञ्चमः परिच्छेदः ॥

षष्ठः परिच्छेदः

अथ दोषाः प्रकीर्त्यन्ते पदानां प्रथमं क्रमात् ।

श्रुतिकट्टसमर्थं च च्युतसंस्कृत्यवाचकम् ॥ १ ॥

निरर्थकं चाप्रयुक्तमश्लीलं ग्राभ्यमेव च ।

नेयार्थानुचितार्थं च सन्दिग्धं क्लिष्टमेव च ॥ २ ॥

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्तथा ।

अप्रतीतमथैतेषां क्रमालक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

परुषाक्षरविन्यासं श्रुतिकट्टिप्यते यथा ।

“ अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स^१ तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ” ॥ ”

अत्रकार्तार्थ्यमिति यत्पदं श्रुतिकट्टूच्यते ॥ ४ ॥

असमर्थमभिप्रेतं यद्वक्तुं न क्षमं यथा ।

“ तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः ।

सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम् ॥ ”

हन्तीति हिंसागत्यर्थोऽप्यसमथो गताविह ॥ ५ ॥

शास्त्रोक्तलक्षणापेतं च्युतसंस्कृति तद्यथा ।

“ एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डर-

प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।

तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-

दीनं त्वामनुनाथते कूचयुगं पलावृतं मा कृथाः ॥ ”

न यान्नार्थे नाथते स्यादाशिष्येवात्मने पदम् ॥ ६ ॥

अवाचकं न यत्त्रार्थे 'प्रयुक्तं वक्ति तद्यथा ।

“अवन्ध्यकोपस्य ^१निहन्तुरापदां

भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनाः ॥

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना

न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥ ”

जीवसाधारणं जन्तुपदं ^३नो दातृवाचकम् ॥ ७ ॥

निरर्थकं भवेत्पादपूरणैकफलं यथा ।

“बिभर्ति यश्च देहार्थे प्रियामिन्दुं हि मूर्धनि ।

स वै देवः खलु त्वां तु पुनातु मदनान्तकः ॥ ”

च वै हीत्यादि शब्दानामर्थस्यार्थो न विद्यते ॥ ८ ॥

आम्नातमप्यप्रयुक्तं कविभिर्नादृतं यथा ॥

“यथाऽयं ^४दारुणाचारः ^५सर्वथैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य ^६पिशाचो राक्षसोऽपि वा ॥ ”

पुंसि दैवतशब्दोऽयं कविभिर्न प्रयुज्यते ॥ ९ ॥

येनासभ्यः ^७पदेनार्थो द्योत्यतेऽश्लीलमीरितम् ।

जुगुप्साऽमङ्गलव्रीडाव्यञ्जकत्वात्तिधा यथा ॥ १० ॥

“लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः

कश्चित्केसरदूषितेक्षण ^८इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।

मुग्धा कुड्मलिताननेन ^९ददती वायुं स्थिता तस्य सा

^{१०}भ्रान्त्या धूर्ततयाथवा नतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥ ”

अत्राननेन ^{११}ददती वायुं सेति जुगुप्सितम् ।

१. त्वयुक्तं. २. विहन्तु. ३. ना धातु; नादातु. ४. दारुणाकारः. ५. सर्वदैव.
६. अयं; असौ. ७. असत्यः. ८. रूषितेक्षण. ९. दधती. १०. पत्या. ११. दधती.

“ 'मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशात्
 घनरुचिरकलापो^१ निःसपन्नोद्य जातः ।
 रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
 सतिकुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही ॥ ”

मत्प्रियायाविनाशादित्येतत्पदमङ्गलम् ॥ ११ ॥

“ साधनं सुमहद्वस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते ।
 तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भुवम् ॥ ”

अत्र साधनशब्दोऽयं व्रीडोत्पत्तिकरो मतः ।
 ग्रामीणयोम्यं यद्ग्राम्यं निन्द्यं नागरिकैर्यथा ॥ १२ ॥

“ राकाविभावरीकान्तसङ्क्रान्तद्युति ते मुखम् ।
 तपनीयशिला^२शोभा कटिश्च हरते मनः ॥ ”
 कटिशब्दोऽत्र 'गोप्याङ्गवाचकत्वेन गर्ह्यते ।
 नेयार्थं^३ यदसामर्थ्याद्दूरार्थद्योतकं यथा ॥ १३ ॥

“ शरत्काल^४समुल्लासिपूर्णमाशर्वरीप्रियम् ।
 करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिम् ॥
 चपेटशब्दः सामर्थ्यान्नाभिधत्ते जयं त्विह ।
 तदेवानुचितार्थं स्याद्यस्यार्थोऽनुचितो यथा ॥ १४ ॥

“ तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते
 'प्रयत्नतः सतिभिरिष्यते च या ।
 प्रयान्ति तामाशु गतिं^५ मनस्विनो
 रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥ ”

^६व्यनक्तयुक्तं पशुपदं शूरे कातरतामिह ।

१. मधुपवनविभिन्ना. २. घनरुचिरकलापा. ३. शिल्पा. ४. गुह्याङ्ग. ५. यदसामर्थ्यान्मूलार्थः; यदसामर्थ्यमूलार्थः. ६. समुल्लास. ७. प्रयत्नतो या च मखी भिरिष्यते. ८. यशस्विनो. ९. व्यनक्तयुक्तं.

विवक्षितार्थादन्यच्च सन्दिग्धं द्योतयेद्यथा ॥ १५ ॥

“आलिङ्गितस्तत्र भवान् सांपराये जयश्रियम् ।
आशीः परम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥ ”

अत्र वन्द्यामिति पदं बन्दीकृतनमस्ययोः^१ ।
क्लिष्टं व्यवहितार्थस्य द्योतकं स्यात्पदं यथा ॥ १६ ॥

“अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ।
सदृशं शोभतेऽस्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ॥ ”
अत्रिलोचनसंभूतश्चन्द्रस्तज्ज्योतिरुद्गमात् ।
भासीनिकुमुदानीति क्लिष्टत्वं व्यवधानतः ॥ १७ ॥
अबिमृष्टविधेयांशं^२ प्राधान्याद्येन तद्यथा ।

“सस्तं नितम्बादवलम्बमानां
मुहुर्मुहुः केसरदामकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण
मौर्वीद्वितीयामिव कार्मुकस्य ॥ ”
प्राधान्येनाल^३ निर्दिष्टो विधेयांशो द्वितीयया ॥ १८ ॥
इष्टान्यदुष्टधीकारी विरुद्धमतिकृद्यथा ॥

“सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः^४ ।
अकार्यमित्तमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥ ”
प्रयोजनं विना मित्तमित्यत्रार्थे विवक्षिते ॥ १९ ॥

^५अकार्ये मित्तमित्यन्यो विरुद्धार्थः प्रतीयते ।

1. समस्ययोः. 2. प्राधान्याद्यन्न. 3. पुनः पुनः. 4. विचेष्टितम्.
5. अकार्यमित्यन्यो.

शास्त्रमात्रप्रसिद्धार्थमप्रतीतं मतं यथा ॥ २० ॥

“सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः ।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत् कर्मबन्धनम् ॥”

अत्राशयपदं वासनार्थमागमसिद्धिमत् ।
दोषान् पदैकदेशेषु यथायोग्यं वदाम्यहम् ॥ २१ ॥

“अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वा-
त्परिणतिविरसत्वात्सङ्गमेनाङ्गनायाः ।
वयमिति शतकृत्वः तत्त्वमालोचयाम-
स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥”

त्वप्रत्ययस्य बाहुल्यादिह श्रुतिकदूच्यते ।

“आदावञ्जनपुञ्जलिसवपुषां श्वासानिलोल्लासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दशाम् ।
सम्प्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्यचेतोभुवो
भिल्लानामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥”

निरर्थकं बहुत्वं स्याद्दशामित्येकयोषितः ॥ २२ ॥

फलस्याकर्तृगामित्वाद् कुञ्जश्चाप्यात्मने पदम् ॥

“यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्ध-
स्नानेनशास्त्रपरिशीलनकीर्तनेन ।
सौजन्यमान्यजनिरूर्जितमार्जितानां
सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥”

पूयेत्यत्र जुगुप्सार्थमश्लीलमवगम्यते ॥ २३ ॥

“ अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं पूजितो यः सुरैरपि ।
सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ ”

प्रेतेत्यत्रामङ्गलाश्लीलमत्र श्लोकेऽवगम्यते ।

“ कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपते तराम् ।
अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह ॥ ”

भूतपूर्वं चरद्वत्तत्वासाधुचारीति संशयः ॥

“ किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।
सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥ ”

वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यतेऽत्रेत्यवाचकम् ॥ २४ ॥

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धिहतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ २५ ॥

अर्थान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिदत्तम् ॥ २६ ॥

भग्नप्रक्रममक्रममतपदार्थं रसच्युतं च तथा ।
अप्रस्तुतार्थमित्यपि भवन्ति वाक्येष्वमी दोषाः ॥

प्रतिकूलवर्णमेतद्रसानुकूलाक्षरं न यद्धि तथा ॥ २७ ॥

“ अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि ! माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ ”

शृङ्गारे टादीनां कठिनानां नानुकूल्यमस्तीह ।
उत्त्वौत्वे यत्न कृते लुप्तो वा स्याद्विसर्जनीयश्च ।

उपहतलुप्तविसर्गं दुष्टं तद्वाक्यमामर्शान्तं यथा ॥ २८ ॥

“ धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्रसः ।

यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः ॥ ”

उपहततामाद्यार्धे याति विसर्गः परेण लुप्तत्वम् ।

वैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टता च सन्धेः स्युः ॥ २९ ॥

दोषास्तत्तद्वाक्यं विसन्धि विबुधाः क्रमाद्वदन्ति यथा ।

“ राजन् विभान्ति भवतश्चरितानि तानि

इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।

धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती

आतन्वती विजयसंपदमेत्य भातः ॥ ”

सकृदेवहितेऽत्र दोषे विहितेऽप्यसकृच्च भवति वैरूप्यम् ॥ ३० ॥

“ तत उदित उदारहारहारि-

द्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।

निजवंश उदात्तकान्तकान्ति-

र्वत ! मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः ॥ ”

अत्र विहितेऽपि दोषो विश्लेषस्त्वसकृदेव विज्ञेयः ।

“ विद्यामभ्यसतो^१ रात्रावेति या भवतः प्रिया ।

वनंता गुह्यकेशानां^२ कथं ते पेलवं वनम् ॥ ”

सन्धावश्लीलत्वं दोषोऽत्र विवेकशालिभिर्ज्ञेयः ॥ ३१ ॥

“ उर्व्यसावन्न तर्वाली सर्वतौ^३ चार्ववस्थितिः ।

नात्र प्रयुज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥ ”

इह कष्टत्वं सन्धेः क्लिष्टतया कथ्यते सकृद्दोषः ।

अयथात्वं गुरुलब्धोः वर्णानां यत्रहीनताधिक्ये ॥ ३२ ॥

भग्नच्छन्दोवाक्यं हतवृत्तं चेति तद्वदन्ति यथा ।

“ कामेन पञ्चापि बाणा विमुक्ता
मृगेक्षणास्वित्ययथागुरुत्वम् ।

मदनबाणाः निशिताः पतन्ति
वामेक्षणास्वित्ययथालघुत्वम् ॥ ”

इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीत्यूनवर्णता ।
स कारस्य किसलयान्न्यार्द्राणीत्यधिकाक्षरम् ॥ ३३ ॥

पादान्ते मध्ये वा यतिर्विरामोऽस्य भग्नतालं यथा ॥

“ अदित्यस्य महति वंशे जातो नृपतिरेष धनकीर्तिः ॥
भूरिदयालङ्कारः प्रभूतगुणवन्सलो जयत्यवनौ ॥ ”

येन विना यद्वाक्यं न्यूनं तन्न्यूनपदमुशन्ति यथा ॥ ३४ ॥

“ तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनया
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥ ”

अस्माभिरिति विशेष्याभावादिह वाक्यमभिहितं न्यूनम् ।
यद्भावादपि पूर्णं वाक्यं तेनाधिकपदमत्र यथा ॥ ३५ ॥

“ स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं
प्रतिसङ्क्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।

अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तिः
प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥ ”

आकृतिपदेन वाक्यं विनापि संपूर्णमेव भवतीह ।
कथितपदं यद्यस्मिन् पदस्य कथितस्य कथनमेव यथा ॥ ३६ ॥

“^१अधिकतरलतल्पं कल्पितस्वापलीला
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।
सुतनु ! कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव
स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥ ”

लीलेति पूर्वकथितं पुनरपि लीलेति कथितमेतस्मिन् ।
यस्मिन्नधः प्रकृष्टं पतत्प्रकर्षं तदामनन्ति यथा ॥ ३७ ॥

“कः कः कुत्र न घृष्टुरायितघुरी घोरो घुरेत्सूकरः
ऋः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।
के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः
“सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥ ”

अत्र करिणः प्रकृष्टान्महिषाणामुपरिकीर्तनं कुरुते ।
पुनरपि समाप्य कथितं समाप्तपुनरात्तमिति वदन्ति यथा ॥ ३८ ॥

“क्रेङ्कारः स्मरकामुकस्य सुरतक्रीडापिकानां रवः
झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः ।
तन्व्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलकङ्कण
काणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः ॥ ”

अत्र समाप्तोऽप्यर्थः पुनरप्यादीयते ऽन्त्यपादान्त्ये ।
अर्थान्तरैकवाचकमपराधगतैकवाचकं तु यथा ॥ ३९ ॥

“ मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा

विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि धर्मः कठोरः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः

पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥ ”

इहतच्छब्दो हेतुः सिचयान्तं मूर्ध्नि विरचयेत्यत्र ।

अभवन्मतयोगं तद्यत्र समासे पदं गुणीभूतम् ॥ ४० ॥

नान्यैः प्रधानभूतैर्लभते योगं प्रयोजनाय यथा ।

“ चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः

सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं

राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशो दुन्दुभिः ॥ ”

सङ्ग्रामाध्वरशब्दः समासगो दोषभावमेत्यत्र ॥ ४१ ॥

अनभिहतवाच्यमेतद्यत्र न वक्तव्यमभ्यधायि यथा ।

“ त्वयि निसर्गरतेः प्रियवादिनः

प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

क्रमपराधलवं 'मम पश्यसि

त्यजसि मानिनि ! दासजनं यतः ॥ ”

अत्रावश्यं वाच्यं पश्यस्यपराधलवमपीति पदम् ॥ ४२ ॥

अस्थानस्थपदं तद्यत्रास्थाने स्थितं पदं हि यथा ।

“ लभः केलिकचग्रहश्चजटालम्बेन निद्रान्तरे

मुद्राङ्कः शितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तःकपोलस्थलम् ।

पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितहीतया

प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिला ताम्रच्छविः पातु वः ॥ ”

कुटिलाताम्रच्छविरिति नखलक्ष्मेत्यादितः पुरा वाच्यम् ॥ ४३ ॥

अस्थानस्थसमासं यत्वास्थाने समासशालि यथा ।

“ अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि

स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।

प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्

फुल्लत्कैरवकोशनिम्सरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥ ”

क्रुद्धोक्तावत् कृतो न समासः किन्तु कविवचस्येव ॥ ४४ ॥

सङ्कीर्णं यत्नेतरवाक्यपदानीतरत्न सन्ति यथा ।

“ किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ।

ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥ ”

अधिकस्फुटमितरेतरवाक्यपदानां मिथः प्रवेशोऽत ॥ ४५ ॥

“ क्लिष्टत्वमेकवाक्ये वाक्यबहुत्वे भवति सङ्कीर्णम् ।

गर्भितमितरद्वाक्यं वाक्यभ्यैकस्य यत्न मध्येऽस्ति ॥ ४६ ॥

“ परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥ ”

वाक्यमिदमितरवाक्ये स्थितमिह भवतो वदामि तत्त्वमिति ।

यत्न प्रसिद्धिहीनं प्रसिद्धियुतमुच्यते पदं तु यथा ॥ ४७ ॥

“ महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्कलावर्तक-

प्रचण्डघनगर्जितप्रतिस्तानुकारी मुहुः ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः

कृतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वक्रमः ॥ ”

‘रव इति शब्दविशेषणं’ शब्दमात्रे प्रसिद्धिभागभवति ।

भग्नप्रक्रममुक्तं यत् प्रक्रान्तरूपभङ्गः स्यात् ॥ ४८ ॥

तदनेकधा ^३विभेदैः प्रकृतिप्रत्ययमुखैः क्रमेण यथा ।

“ नाथे निशाया नियतेर्नियोगा-

दस्तं गते हन्त निशापि याता ।

कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं

नातः परं भद्रतरं किमस्ति ॥ ”

गत इति तु प्रक्रान्ते यातेति प्रकृतिरत्र भङ्गवती ॥ ४९ ॥

“ यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा

मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥ ”

अत्र सुखलिप्सयेति प्रत्ययभङ्गो विविच्य विज्ञेयः ।

अन्येऽप्यत्र ज्ञेयाः प्रत्ययभङ्गा न तु प्रपञ्च्यन्ते ॥ ५० ॥

यत्र^४ विहितः क्रमः स्यादक्रममिति वाक्यमामनन्ति यथा ॥

“ निर्माणस्थितिसंदारहेतवो जगतां मताः ।

विष्णुस्त्रिलोचनाम्भोजयोनयः ^५पालयन्तु वः ॥ ”

परमेष्ठिहरिहरा इति वाच्ये भग्नः क्रमो भवत्यत्र ॥ ५१ ॥

अमतपदार्थ^६ यत्र ^७प्रकृतविरुद्धार्थकथनमेव यथा ।

१. स्तमिति शब्दविशेषण. २. विशेषणेन. ३. विभिन्नम्. ४. विहितः. परिपान्तु. ५. परार्थ. ६. प्रकृति.

“ राममन्मथशरेण ताडिता^१

दुस्सहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता

जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ ”

प्रकृतरसेऽत्र विरुद्धं शृङ्गाररसस्यवर्णनं विहितम् ॥ ५२ ॥

यत्र रसोऽस्ति न वाक्ये रसच्युतं तदिति कीर्तयन्ति यथा ।

“ एकपुच्छश्चतुष्पादः ककुद्भान् लम्बकम्बलः^२ ।

गोरपत्यं बलीवर्दो घासमत्ति सुखेन सः ॥ ”

जातिरपि नीरसत्वान्नालङ्कारोऽस्य किं तु दोषत्वम् ॥ ५३ ॥

अप्रस्तुतार्थमेतद्यत्नाप्रस्तुतनुतिः करोति यथा ।

“ तमालश्यामलं क्षारमत्यच्छमतिफेनिलम् ।

पादेन लङ्घयामास हनूमानेन सागरम् ॥ ”

नाल श्यामलतादेः कथनं तलोपयोगि म्यात् ॥ ५४ ॥

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ।

सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥ ५५ ॥

व्यर्थीकृतः सनियमा नियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ।

साकाङ्क्षोक्तविरुद्धोद्धत्यपुनः स्वीकृतोऽश्लीलः ॥

विभ्यनुवादनिवृत्तः सहचरभिन्नोऽर्थदोषाः स्युः ॥ ५६ ॥

विशेषणानामुक्तानां फलं यत्र न विद्यते ।

विशेष्यपोषकत्वेन सोऽपुष्टार्थो मतो यथा ॥ ५७ ॥

“ अतिविततंगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविभ्रमानन्दः^१ ।

मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति ॥ ”

विमुक्तविभ्रमानन्दौ पुण्यतो न रवेर्जयम् ।

कष्टः कृच्छ्रेण विज्ञेयः शब्दसङ्केपतो यथा ॥ ५८ ॥

“ कलशे निजहेतुदण्डजः

किमु चक्रभ्रमकारिता गुणः ।

स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-

शरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥ ”

अत्यन्तव्यवधानेन ज्ञायतेऽर्थोऽत्र नो हठात् ।

अनादृत्यैवोत्कर्षो वाक्ये स्याद्व्याहृतो यथा ॥ ५९ ॥

“ जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति वै ।

मम तु यदियं याता ऽके विलोचनचन्द्रिका

नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥ ”

अनादृत्येन्दुरेखाद्यं श्लाघ्यते चन्द्रिकात्विह ।

एक एव द्विरुक्तोऽर्थः पुनरुक्तो मतो यथा ॥ ६० ॥

“ अस्त्रज्वालावलीदप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे

सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वघन्धीधराणाम् ।

कर्णालं सम्भ्रमेण ! ब्रज कृप ! समरं मुञ्च हार्दिक्यशङ्कां

ताते चापद्वितीये बहति रणधुरां मयस्यावकाशः ॥ ”

पौनरुक्त्यमिहार्थस्य प्रसिद्धं समपादयोः ।

वचनभेदोऽर्थभेदो न्युक्तमो दुष्कमो यथा ॥ ६१ ॥

“ भूपालरत्न ! निर्देन्यप्रदानप्रथितोत्सव । ।

विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥ ”

मातङ्गस्यात्र निर्देशो न्याय्यः प्रागेव बुध्यताम् ।

निर्लज्जैः कथितो योऽर्थो ग्राम्योऽसावुच्यते यथा ॥ ६२ ॥

“ सपङ्कतलविन्यस्तसारङ्गखुरसन्निभम् ।

आरोमशं मृगाक्षीणां वन्दे मदनमन्दिरम् ॥ ”

इह ग्राम्यत्वमर्थस्य प्रसिद्धमवगम्यते ।

द्वेषा प्रतीयमानोऽर्थः सन्दिग्धोऽनिर्णयाद्यथा ॥ ६३ ॥

“ मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्य-

मार्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणा-

मुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ ”

विरक्तो बाल रक्तोवा वक्ता चेन्निर्णयो भवेत् ।

निर्हेतुको विना हेतुं कार्यं यत्रोच्यते यथा ॥ ६४ ॥

“ गृहीतं येनासीः परीभन्नभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्याभून्न स्वलु तव कश्चिन्नविषयः^१ ।

परित्यक्तं तेन^२ त्वमसि^३ सुतशोकान्न तु भया-

द्विमोक्ष्ये शस्त्रं । त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥ ”

विमोक्ष्येऽहमपीत्यन्न न हेतुः शस्त्रमोचने ।

स प्रसिद्धिविरुद्धो यो लोकैरविदितो यथा ॥ ६५ ॥

“ इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्गवदने

यदेतस्मिन् हेनः कटकगिति धत्से स्वलु धियम् ।

इदं तददुस्साधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥ ”

चक्रं मनोभवस्यास्तमप्रसिद्धमिहोच्यते ।
विद्याविरुद्धः स्मृत्यादिविरोधात्कथितो यथा ॥ ६६ ॥

“ सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।
नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च श्रुणोति च ॥ ”

उपरागं विना रात्रौ ज्ञानं तु श्रुतिगर्हितम् ।
व्यर्थीकृतो यच्छृङ्खलाध्यानां व्यर्थत्वापादनं यथा ॥ ६७ ॥

“ प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्पास्ततः किं
न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
'कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥ ”

अत्र व्यर्थत्वमेवोक्तमर्थानां न प्रयोजनम् ।
नियमोऽनुचितेऽर्थे यः स स्यात्सनियमो यथा ॥ ६८ ॥

“ कटु रटति निकटवर्ती वाचाटष्टिद्विभो यत्न ।
अपसरणमेव शरणं मौनं वा राजहंसस्य ॥ ”

अस्त्रापसरणे युक्तो 'नियमेनैवकारतः ।
मौनं वेत्यन्यपक्षस्य संभवात् षण् हि यत् ॥ ६९ ॥

'नियमे सति वक्तव्ये तत्त्यागोऽनियमो यथा ।

“ चतुर्वशं सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ”

एतेनैवेति वक्तव्ये नैवात्र नियमः कृतः ॥ ७० ॥

वाच्ये विशेषे सामान्याद्विशेषव्यत्ययो यथा ।

“श्यामां श्यामलिमानमानयत भोःसान्द्रैर्मषीकूर्चकै-
मैन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत^१ श्वेतोत्पलानां म्रियम्^२ ।
चन्द्रं चूर्णयत^३ क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दशदिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥”

अत्र ज्योत्स्नामिति श्यामा विशेषोक्तिर्हि युज्यते ॥ ७१ ॥

सामान्योक्तौ विशेषोक्तिः सामान्यव्यत्ययो यथा ।

“कल्लोलवेल्लितदृषत्पुरुषप्रहारै^४

रत्नान्यमूनि मकरालय^५ ! मावमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विहितो^६ भवतो न नाम

याश्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि^७ ॥”

रत्नसामान्यतो नाम सिन्धोरत्र कौस्तुभात् ॥ ७२ ॥

यत्र बाह्यार्थसापेक्षः साकाङ्क्षो गीयते यथा ।

“द्वारं द्वारमिता वृष्टिः^८ शीतवातादिदुःसहा^९ ।

दिशो नीरन्ध्रतिमिरनिगीर्णा इव निष्प्रभाः ॥”

आकाङ्क्षतेऽत्र बाह्यार्थं^{१०} त्वरयोत्पाटयतामिति ॥ ७३ ॥

स स्यादुक्तविरुद्धोऽर्थो विरोधस्त्वर्थयोर्यथा^{११} ।

“न स्वर्गो नापि नरको धर्माकर्मौ न तत्फले ।

धन्योऽसि यस्त्वं सर्वस्वं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छसि ॥”

परलोकाद्यभावोक्तेर्विरुद्धं दानकीर्तनम् ॥ ७४ ॥

त्यक्तेऽपि पुनरुपात्तस्त्यक्तपुनः स्वीकृतो मतः स यथा ।

1. हरतः. 2. भयः; स्मितम्. 3. क्षणेन. 4. पतनप्रहारै. 5. मकरालय
6. भरतो विहितं. 7. हि. 8. वृष्टिः. 9. हि: बहा. 10. त्वरयोद्घाटय. 11.
१. दो. स्वार्थबोधः; त्वोक्तबोधोः.

“ अरे ! रामाहस्ताभरण ! 'भसलश्रेणिशरण !

सरक्रीडाव्रीडाशमन ! विरहिप्राणदमन ! ।

सरोहंसोत्तंस ! प्रचलदलनीलोत्पलसखे !

सखेदोऽहं मोहं स्तब्धय कथय केन्दुवदना ॥ ”

विरहिदमनेति मुक्त्वा स्वीकुरुते सखिपदेन पुनरेव ॥ ७५ ॥

अश्लीलो मुख्यार्थादन्यो व्रीडाकरो मतः स यथा ।

“ हन्तुमेव 'प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।

यथाऽस्य जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥ ”

अत्र ध्वन्यो मुख्यादन्यार्थो जायते हि लज्जायै ॥ ७६ ॥

विध्यनुवादविवृत्तो^१ विध्यनुवादौ^२ विवर्तितौ^३ स यथा ।

“ प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिमिरद्य शेषे निशा

प्रकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निस्सोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिना-

मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥ ”

शयितः परिबोध्य स इति वक्तव्यमिहानुवादविधियुगळम् ॥ ७७ ॥

सहोत्कृष्टैर्निकृष्टोक्तिर्मिश्रं सहचरैर्यथा ।

“ श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता

मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।

निष्ठा श्लाघेन धृतिः समाधिना

नयेन चालाङ्गियते नरेन्द्रता ॥ ”

उत्कृष्टेभ्यः श्रुतादिभ्यो भिन्ने व्यसनमूर्खते ॥ ७८ ॥

दोषा एव गुणीभावं प्रामुबन्ति कचित्कचित् ।

- “ सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट
 पितृनताप्सीत्सममंस्त बन्धून् ।
 व्यजेष्ट षड्गमरंस्त नीतौ
 समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ ”
- उदाहरणकाव्यत्वान्न दुष्टं श्रुतिकट्टपि ॥ ७९ ॥
- प्रहेलिकाद्वार्थिबन्धैकाक्षरद्व्यक्षरादिषु ।
 क्लिष्टासमर्थनेयार्था वाचकाद्या न दूषकाः ॥ ८० ॥
- “ देवराजो मया दृष्टो वारिवारणमस्तके ।
 अदन्नकं च सोमं च विषं पीत्वा क्षयं गतः ॥ ”
- वारिवारणशब्दोऽत्र नेयार्थोऽपि न दुष्यति ।
 असमर्थावपि विषक्षयौ स्वार्थे न दुष्यतः ॥ ८१ ॥
- अन्यदप्येवमेवोक्तमुदाहरणदर्शने ।
- “ बल्यरिक्त्वरी पातां साम्बुव्यम्बुघनोपमौ ।
 सदृशौ बककाकाभ्यां च वै तु हि च वै तु हि ॥ ”
- निरर्थकं न दुष्टं स्याद्वास्येच्छान्दसभाषिते ॥ ८२ ॥
- बल्यरिक्त्वरीत्यत्र कष्टसन्ध्यप्यदूषणम् ।
- “ कण्डूतेरप्रतीकारादन्तर्लिङ्गविमर्दनात्^१ ।
 न द्रवन्ति न तृप्यन्ति योषितो नीचमेहने^२ ॥ ”
- अत्र व्रीडाऽश्लीलमपि कामतन्त्रे न दूषणम् ॥ ८३ ॥
- “ उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे ।
 क्लेदने नीचो सक्तिरक्रिमेः कस्य जायते ॥ ”
- जुगुप्साश्लीलमप्यत्र विरक्तोक्तौ न दूषणम् ।
- “ पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

'विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ॥ "

सन्दिग्धमप्यत्रादुष्टं वक्तृबोद्धव्यमेदतः ॥ ८४ ॥

" ग्रहैस्ततः पञ्चमिरुच्यसंस्थितै-

रसूर्यगैः सूचितभाम्यसंपदम् ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा

त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ "

अप्रतीतमपि ज्योतिःप्रसङ्गेऽत्र न दुष्यति ।

" प्रियतां प्रियतां तन्वि ! किं वा जीविक्यानया ।

जीवितं 'सखि मानाय नैव चेज्जीवितेन किम् ॥ "

अस्मिन्विषण्णवचने पौनरुक्त्यं गुणो मतः ॥ ८५ ॥

" गाढलिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्विन्नरोमोद्गमा

सान्द्रसेहरसातिरेकविगलत्काञ्चीनितम्बाम्बरा' ।

मा मा मानद ! मातिमामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी

सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् "

मामेत्यादि न्यूनपदं पारवश्ये न दूषणम् ।

" यद्वच्च नाहितमतिर्बहुचादुगर्भं

कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।

तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु

कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥ "

गुणोऽन्ययोगव्यावृत्त्यै विदन्तीत्यधिकं पदम् ॥ ८६ ॥

विषादे विस्मये हर्षे कोपे दैन्येऽवधारणे ।

'प्रसादनेऽनुकम्पायां द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति ॥ ८७ ॥

“ अहो ! सत्यमहो ! धैर्यमहो ! दानमहो ! क्षमा ।
अहो ! शीलमहो ! पुण्यं हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः ॥ ”

अहोपदानामत्रोक्तिर्बहुधा विसृजेत गुणः ।

“ सोऽयं मन्मथसर्वस्वं मन्मनोगृहदेवता ।
लावण्याम्भोधिलहरी दृश्यतां दृश्यतां सखे ॥ ”

दृष्टस्य वाक्यफणितौ द्विरुक्तिरिह भूषणम् ॥ ८८ ॥

“ अस्तु नीरक्षसा पृथ्वी निःशल्यास्तु जगत्तयी ।
तिष्ठ तिष्ठ क्षणं संख्ये हन्मि त्वां दशकन्धर ! ॥ ”

कृद्धस्य वचनेऽप्यत्र द्विरुक्तिर्नैव दुष्यति ।

‘ देहि देहीति ’ वदते ‘ देही देहीति ’ नो वदेत्
‘ देही देहान्तरं प्राप्य पुनर्देहीति नो वदेत् ॥ ”

‘ दैन्येऽपि तद्वदेवात्र पुनरुक्तिर्न दूषणम् ॥ ८९ ॥

“ धन्विनां मृधुवनेषु^१ गच्छता
‘ रूपकोटिकथनेऽधिका क्षतिः ।
स्विद्यते किमधिकं प्रयोजना-
देकदानरवधः कृतः कृतः ॥ ”

‘ अत्रावधारणे तद्वत्पुनरुक्तिर्न दूषणम् ।

“ प्रसीद कोपमुन्मुञ्च प्रसीद कलभाषिणि ! ।
तव तन्वि ! पदोपान्ते लुठत्यसमयं प्रियः ॥ ”

उक्तस्यैवात्र कथनं गुण एव प्रसादने ॥ ९० ॥

“ हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवेरिणा ।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ ”

गुण एवानुकम्पायामन्त्रापि पुनरुक्तता ।

“ दिष्णातङ्गघाटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रसिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत्तदद्भुतमिदं तत्रैव चास्तं गतम् ॥ ”

अद्भुते मर्मितमपि वदन्तेत्याद्यदूषणम् ॥ ९१ ॥

“ नेयं निशा दिवस एव यवेत्कथं मे
निद्राऽन्यथा नयन्योर्युगलं न याति ।
नायं शशी तपन एव 'तनोति ताप-
मुत्पात एव यदि मास्तु विभ्रान्ति ताराः ॥ ”

दिवसत्वरवित्वोक्तिर्विरहे रात्रिचन्द्रयोः ।
सा प्रत्यक्षविरुद्धापि गुणोऽत्र न तु दूषणम् ॥ ९२ ॥

“ ना भवन्तमनलः पवनो वा
वारणो मदकलः परशुर्वा ।
बाहिनीजलभरः कुलिशं वा
स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ! ॥ ”

प्रसिद्धकारणैर्नेयो नाशयत्वित्यदूषणम् ।

“ चन्द्रं गता पद्मगुणाञ्च भुङ्क्ते
पद्माभिता चान्द्रमसीमभिरुच्यते ।
उमामुखं तु प्रतिपद्म लोला
द्विसंभ्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ ”

दिवा न चोत्ते चन्द्रः नो जृम्भते निशि ॥ ९३ ॥

प्रसिद्धत्वादिहानुकौ निर्हेतुवचनं गुणः ।
 हासस्य यशसः शौक्ल्यं लौहित्यं क्रोधरागयोः ॥ ९४ ॥
 ज्योत्स्नापानं चकोराणां काण्ड्यं पापायशोदिवाम्^१ ।
 चन्द्रचन्द्रनकर्पूरवनवातताटित्वताम्^२ ॥ ९५ ॥
 मुक्ताहारसगादीनां दाहकत्वं वियोगिषु ।
 वेधकत्वं कटाक्षस्य पानं रूपस्य दृष्टिमिः ॥ ९६ ॥
 इन्दीवरारविन्दादेः सरिदर्णवयोरपि ।
 कुसुमभ्रमराकाण्डधनुर्ज्याश्च मनोभुवः ॥ ९७ ॥
 तच्छराणां मनो लक्ष्यं वसन्तः सुहृदिष्यते ।
 एवमादिकृतं काव्येष्वसदेव प्रसिद्धिमत् ॥ ९८ ॥
 कर्णावतंसकं शिरःशेखरं कर्णकुण्डलम् ।
 सन्निधानादिबोधार्थमेषु कर्णादिकीर्तनम् ॥ ९९ ॥
 मुक्ताहारपदं त्वन्यरत्नयोगनिवृत्तये ।
 आरूढत्वप्रतीत्यर्थं धनुर्ज्यापदमुच्यते ॥ १०० ॥
 पुष्पमालेति सुरभिपुष्पनिर्मितताडिये^३ ।
 कलमे करिशब्दोक्तिस्तन्मात्रत्वप्रतीतये ॥ १०१ ॥
 इत्यादिषु परिज्ञेयं स्थितेष्वेव समर्थनम् ।
 आभासो रसभावानां स्वशब्दग्रहणं तथा ॥ १०२ ॥
 कष्टकल्पनया 'व्यक्तिरनुभावविभावयोः ।
 प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ॥ १०३ ॥
 अकाण्डे प्रथनच्छेदावगत्याप्यतिविस्तृतिः^४ ।
 अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः ॥ १०४ ॥

अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ।

आभासत्वं रसस्य स्यादनौचित्याद्भिधा यथा ॥ १०५ ॥

“ स्तुमः कं वामाक्षि । क्षणमपि विना यं न रमसे

‘विलेमे कः प्राणान् ^१रणमस्वमुखे यं मृगयसे ।

सुलभ्ये ! को जातः शशिमुखि ! यमालिङ्गसि बला-

त्तपः श्रीः करैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥ ”

अनेककामो विषयस्त्वमिलाषोऽप्य^३ लक्ष्यते ।

“ दष्टमुक्तमधरोष्टमम्बिका

वेदनाविधुतपाणिपल्लवा^४ ।

शीतलेन निरवापयत् क्षणात्

मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥ ”

पित्तोरिवात्र शिवयोर्नार्हं^५ सम्भोगवर्णनम् ॥ १०६ ॥

भावानामनौचित्यादाभासत्वं मतं यथा ।

“ राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी

सा ^६स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाख्या ।

तर्लिकं करोमि ^७विदधे कृष्णमस्रं मैत्री

^८तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क ^९इवाभ्युपायः ॥ ”

अनिच्छन्त्याभिवासात् ^{१०}चिन्तनौचित्यगर्हिता ॥ १०७ ॥

रसभावान्तरेष्वेवमभासत्वमवेक्षताम् ।

दोषो रसानां भावानां स्वशब्दग्रहणाद्यथा ॥ १०८ ॥

1. चित्तोजे ; न तेजे. 2. रजमुक्तमुक्ते. 3. विषयस्मृतिभावो. 3. हस्तपल्लवा.
5. नेह. 6. स्मार. 7. शिवाजे. 8. तत्स्वीकृत. 9. इह. 10. चिन्ताकाप्रतिगर्हिता.

“ आलोक्य कोमलकपोलतलामिषिक्त
व्यक्तानुराग^१सुभगामभिराममूर्तिम्^२ ।

‘पश्यैष बाल्यमतिवृत्त्य^३ विवर्तमानः
शृङ्गारसीमनि^४ तरङ्गितमातनोति ॥ ”

अत्र स्वशब्दग्रहणं शृङ्गारेति हि दुष्यति ।

“ सव्रीडा दयितानने सकलणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
‘सेष्या^५ जडुसुतावलोकनविधौ^६ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥ ”
व्रीडादिभिः पदैर्दोषो ग्रहणं व्यभिचारिणाम् ॥ १०९ ॥

“ सम्प्रहारे^७ प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।
झणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य^८ कोऽप्यमृत ॥ ”
उत्साहस्य स्थायिनौऽत्र दोषस्तच्छब्दकीर्तनम् ।

“ परिहरति रतिं मतिं लुनीते
स्वलति भृशं परिवर्तते च भूयः ।
इति^९ बत ! विषमा दशास्य ! येन
परिभवति प्रसभं क्रिमलं कुर्मः ॥ ”

“ रत्यादिपरिहारादेः करुणेऽपि च सम्भवात् ।
विप्रलम्भेऽनुभावानामस्तस्यात्कष्टकल्पना ॥ ११० ॥

“ प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मूर्धं सन्त्यज हनं
प्रिये ! शुष्यन्त्यज्ञान्यमृतमिब ते सिन्धुः^{१०} वधः ।

1. सुलभा. 2. मानरूपाम्. 3. पश्येच्च. 4. बाल्यमभिवृत्त्य; बाल्यमभिवृत्त्य.
5. तरां नृणमातनोति; वरङ्गणमातनोति. 6. सेष्या. 7. तालाकपोलविषिक्त. 8.
ग्रहणैः. 9. तत्र. 10. वध; वधाति विधी. 11. उत्साह.

‘निदानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुखे । प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥ ’

शान्तेऽनुभावः कालस्यानित्यत्वपरिकीर्तनम्^१ ।
शृङ्गारे प्रतिकूलं तत् प्रतिकूलग्रहस्त्वह ॥ १११ ॥

दाप्त्यादिरसदोषाणां प्रबन्धविषयत्वतः ।
प्रबन्धेष्वेव लक्ष्याणि ज्ञेयानि रसकोविदैः ॥ ११२ ॥

सर्वदोषरहितं सगुणं यत्
काव्यमव्ययशस्करमुर्व्याम् ।
त्वच्चरित्रमिह साधुनिषेव्यं
गर्भितारिभगण्डरगण्ड ! ॥ ११३ ॥

इत्यनुतममन्त्रोनीन्द्रविरचितेऽलङ्कारसङ्ग्रहे दोषनिषेधो नाम
षष्ठः परिच्छेदः ॥

सप्तमः परिच्छेदः

चतुर्वेदसमुद्भूतं साराभिनयभूषितम् ।

‘धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं न नाट्यं नो नाभिनन्दति ॥ १ ॥

न तच्छास्त्रं न सा विद्या न तच्छिल्पं न ताः कलाः ।

नासौ योगो न तज्ज्ञानं नाटके ‘यन्न रस्यते ॥ २ ॥

जायते यन्न काव्याङ्गमहो ! भारो महान् कवेः ।

‘अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते ॥ ३ ॥

रूपकं तत्समारोपाद्बहुधात रसाश्रयम् ।

वस्तुभेदाच्चेतुभेदाद्रसभेदाच्च तत्त्रिधा’ ॥ ४ ॥

इतिवृत्तं वस्तु चेति कथाया नाम तद्विधा ।

तत्राधिकारिकं ‘मुख्यमङ्गं प्रासाङ्गिकं बिदुः ॥ ५ ॥

प्रख्यातं मिश्रमुत्पाद्यमिति तद्विविधं त्रिधा ।

इतिहासादिषु ख्यातं प्रख्यातमिति कीर्त्यते ॥ ६ ॥

उत्पाद्यं कविकलसं स्यान्मिश्रं तद्द्वयसङ्करात् ।

बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ॥ ७ ॥

अर्थप्रकृतयः पञ्च क्रमेण परिकीर्तिताः ।

स्वरूपमेव समुद्दिष्टं पञ्चाद्विस्तार्यनेकधा ॥ ८ ॥

हेतुः कार्यप्रसिद्धौ यस्तद्बीजं बीजवद्यथा ।

“कुमुदिनीपरिमोगकृतागसं

मधुकरं नलिनीं मलयानिलः ।

-
1. वयं. 2. न तच्छास्त्रं. 3. तद्ज्ञानं. 4. यन्न रस्यते; न तज्ज्ञानं सर्वनाटकमुच्यते.
5. तत्राधिकारिकं. 6. दानुःपार्श्वं. 7. तद्विधा. 8. मुख्यं मार्गं.

नयति सम्प्रति नर्मसुहृज्जनः

कलुषितां रमणीमिव कामुकम् ॥ ”

अवान्तरार्थकथनाद्वस्तुविच्छेदसम्भवे ॥ ९ ॥

तस्याविच्छेदकथनं बिन्दुरित्युच्यते यथा ।

“ कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ ”

प्रासङ्गिककथैवैषा या दूरमनुवर्तते ॥ १० ॥

सा पताका समाख्याता सुग्रीवचरितं यथा ।

भाविनः प्रस्तुतार्थस्य यदन्योक्त्यैव सूचनम् ॥ ११ ॥

पताकास्थानकं तुल्यं संविधानविशेषणम् ।

“ यतोस्मि पद्मवदने ! समयो ममैष

सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥ ”

“ उद्दामोत्कलिक्कां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन् कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याहहम् ॥ ”

“आद्यं तुल्यात्संविधानाद्वितीयं तद्विशेषणात् ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिककथैवैकदेशसम्बन्धकीर्तिता ।

प्रकरी नाम सा ज्ञेया जटायुचरितं यथा ॥ १३ ॥

कार्यं फलं त्रिवर्गं स्यादेकानेकानुबन्धवत् ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानेत्यसिफलागमाः ॥ १५ ॥

औत्सुक्यमात्रमरम्भः फलस्यभाय भूयसे ।

“ आरम्भेऽस्मिन् त्वामिदो वृद्धिहेतौ

दैवेनेत्यं दत्तहस्तावलम्बे ।

सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि

स्वेच्छाचारी भीत एवासि भर्तुः ॥ ”

तदलमे प्रयत्नः स्याद्वापारस्त्वरया यथा ॥ १५ ॥

राजा—वयस्य ! एक एव मालवेश्वरोऽस्माभिर्यातव्यः । तदुद्धरणाय त्वत्तिं
प्रयतामहे । उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा सम्भवो यथा ।

राजा—

“ मन्त्रनिरुद्धप्रसरोऽप्य^१सत्कार्यानुरोधेन ।

भिन्नकबरीव सम्प्रति समागमाक्षा प्रवर्तते शतथा ॥ ”

अपायाभावतः प्राप्तिर्निश्चितास्मिता यथा ॥ १६ ॥

नवमालिका—अंत्व एवं ण मन्तव्वम् । निरयायाद लब्धं उपायदो सम्प-
दिदम् । इदोपरं मम पिअसहि तुह आंगख्व मन्तव्वम् ।
समग्रफलसम्प्राप्तिः फलयोगो मतो यथा ।

पुरोधा :—

“ कलितानि पदानि सप्त साक्षि-

प्यनले वामुभयोरतोऽस्तु सत्यम् ।

प्रियतो रिष श्वाश्वतैरसं

चरतो यावदक्षीतिक्षीतिमानू ॥ ”

आरम्भमिदमिरेतामिदवत्यामिः समन्वितम् ॥ १७ ॥

मुखादिसन्धिरूपेण जातं बीजादिपञ्चकम् ।

अवान्तरार्थसम्बन्धः 'सन्धिरेकान्वये सति ॥ १८ ॥

मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भश्च तदनन्तरम् ।

विमर्शोऽन्ते निर्वहणमित्यमी पञ्चसन्धयः ॥ १९ ॥

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥ २० ॥

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः सम. ानं विधानं परिभावना ॥ २१ ॥

उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ।

उपक्षेपस्तु बीजेन वस्तुनो योजनं यथा ॥ २२ ॥

“ राजा—

“तल सा कुवलयेक्षणा मया

वीक्षितोपवनभूविहारिणी ।

शम्बरारिशरदेवतेव^३ मे

मानसं तुदति मत्तकाशिनी ॥

वयस्य ! किं तत्र ब्रजामः ? ”

बहुलीकरणं तस्य युक्त्या परिकरो यथा ।

“ सौरभ :— वयस्य ! न केवलं त्वदीयमेव हृदयं सा समाकर्षति, अपितु—

“ अव्याजमुग्धमधुरैररविन्दकोण—

निर्यन्मधुव्रतनिकायनिभैः कटाक्षैः ।

भावावतारपिशुनैरपि भो वयस्य !

बाला भवन्तमकरोदपदेशलक्ष्यम्^४ ॥ ”

परिन्यासस्तु कार्यस्य निष्पन्नप्रायता यथा ॥ २३ ॥

१. सन्धे. २. कुत्र Ad. ३. देवतेति मे T2; परदेवतेव T. ४. लक्ष्मीम् T

“कैरवः—वयस्य ! यदि मामुद्दिश्य प्रेषयति, तर्हि—

मदनस्य मया राज्यं प्राज्यं बलवता हृतम् ।

पुण्यैः पुरातनैरद्य प्रायेण फलितं मम ॥ ”

विलोभनं 'गुणाख्यानं मानसोल्लासकृद्यथा ।

“कैरवः— वयस्य ! कोपे तु नैवम् । यतः,

बालातपक्रान्तपयोजपत्र-

मित्रे तु नेत्रे मिषतो न भीमे ।

आकर्णकृष्टाङ्गजचापयष्टिः

भुमे भ्रुवौ न भ्रुकुटिस्तियोस्तु ॥ ”

“सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिरित्युच्यते यथा ॥ २४ ॥

“वन्दी—देव, सत्यमेतत् ।

नृत्ताचार्यो मम सुहृदभूदत्र^१ कन्दर्पदासः

तेनावश्यं पितुरभिनवं 'नृत्तमादर्शयन्ती'^२ ।

बध्ना पत्रं सलिपि नगरद्वारि तेनानुशिष्ट-

स्तुष्टेनाऽहं दुहितृभवने चित्रकृत्येऽलिखं त्वाम् ॥ ”

या चित्तस्य सुखप्राप्तिः सा प्राप्तिर्गीयते यथा ।

“राजा—(स्वगतम्)

आलोच्य^३ वाक्यं स्वयमन्तरात्मा

हृष्टः परानन्दमिव प्रविष्टः ।

प्रायेण भावीनि भवन्ति वस्तु-

न्यालोच्यमानानि मनोहराणि ॥ ”

1. गुणाख्यानान्मनमो; च तत्प्रोक्तं Ad. 2. सम्प्रसारण. 3. भूतत्र Ad. 4. नृत्य.
5. वेति Ad. 6. अलोक्य U; G3. Ad.

बीजागमः 'समाधानमिति सङ्कीर्त्यते यथा ॥ २५ ॥

“ राजा—(अपवार्य) वयस्य । वयं निलीना एव निवसामः ।
अनुरागमङ्गनाया मुखेन यः श्रोत्रपेयमाधुर्यम् ।
आकर्णयत्यजस्रं म एव मदनस्य शास्ति' साम्राज्यम् ॥ ”

सुखदुःस्वरं यत्स्याद्विधानं तद्विदुर्यथा ।

“ कैरवः— पुरस्तादवलोक्य तस्यास्ताम्बूलकरङ्गवाहिनीम् ।

आज्ञेव शम्बररिपोरवलङ्घनीया

वाञ्छेव विग्रहवती वशगा दृशोर्मे ।

अन्यार्थमेव किमुतापणमभ्युपैति

सन्देशमानयति मा किमु सारसाक्ष्याः ॥

अतो मे मनसि मोदस्वेदौ' वर्तेते । ”

अद्भुतापादनं यत्स्यात्परिभाषो मतो यथा ॥ २६ ॥

“ कैरवः— वयस्य ! पश्य.

‘रङ्गोत्थिता रतिपतेरिदं’ राज्यलक्ष्मी-

नारीललाम नयनोत्करपूर्वपुण्यम् ।

आलिङ्गितुं मलयमारुतमञ्जसा ‘सा

वाञ्छत्यहो ! सुभगताऽस्य तु वागतीता ॥ ”

गूढार्थभेदनं यत्स्यादुद्भेदः प्रोच्यते यथा ।

विदूषक—‘वअस्स, विसुमरिदं तुए । जं ताए एव्व अहंपि सरिसं एव्व
पेक्खामिति भणिदं ।

वयस्य, विस्मृतं त्वया । यत्तयैवाहमति सदृशमेव पश्यामीति
भणितम्)

1. समादान. 2. U omits शास्ति Ad. 3. मोदजडौ A1 Ad. 4. रागोत्थिता
Ad. 5. रिवाAd. 6. मञ्जसासौ Ad. 7. as adapted from Ad; विमु
मरिदं तुए । जेत्ता एवा हि पि सरिसं एव्व पच्छामिति भणिदम् T.

“ राजा—सखे ! तदिदानीं संस्मृतम्^१ । ”

प्रारब्धकार्यसिद्ध्यर्थं भेदः प्रोत्साहना यथा ॥ २७ ॥

“ सौरभः—^२कलिके ! त्वमग्रतो गच्छ । मार्गं दर्शय । ”

उद्दिष्टार्थस्य सिद्ध्यर्थं प्रारम्भः करणं यथा ।

“ राजा—शुद्धपार्ष्णिना हि जेतव्या रिपवः । “अतो गौडेशमुन्मूल्य^४ मालवेश-
मभियास्यामः॥

बन्दी—देव !

अकृते तु घनावरोधभेदे

सति सायन्तनमास्तेन ते न ।

अवलोकयितुं सुखेन शक्या

शशिरेखा^५ शमिताखिलाभितापा ॥ ”

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासस्तथैव च ॥ २८ ॥

युक्तयुद्धेदौ समाधानं मुखे वाच्यान्यवश्यतः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदः तस्य प्रतिमुखं भवेत् ॥ २९ ॥

बिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ।

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी ॥ ३० ॥

नर्मद्युतिः प्रगमनं निरोधः^६ पर्युपासनम् ।

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥ ३१ ॥

रत्युद्देशेन या काङ्क्षा विलासः स मतो यथा ।

“ राजा—(बिहस्य) वयस्य ।

विदितरसो विभवयुतो युवा यदि स्यात्सचेतनः सदृशीम् ।

कः खलु कामयमानां कान्तामप्राप्य कातरो न भवेत् ॥ ”

1. संस्कृतम्. 2. कौशिक. 3. ततो Ad. 4. as adapted from Ad. मुन्मील्य T. 5. शमिताभिलाषितापा. 6. विरोधः.

दृष्टनष्टानुसर्पः स्यात्परिसर्पो मतो यथा ॥ ३२ ॥

“ राजा—(ससंभ्रमम्) वयस्य ! त्वद्वचनचातुरीविस्मृतविषयान्तरो 'गम्यमान-
मपि पन्थानं न गणयामि । काऽसौ नगरी ? (इत्युपसर्पति) ”

अरतिर्मनसो या स्याद्विधूतं कथ्यते यथा ।

“ राजा—(निर्वर्ण्य सानन्दं) वयस्य ! समाकर्णय ।

दूराद्दर्शनवाञ्छा सविधगतायां समागमोत्कण्ठा ।

अप्राप्तायामधुना कथमिव मनसो रतिस्तस्याम् ॥ ”

तस्यास्तु शान्तिररतेः शम इत्युच्यते यथा ॥ ३३ ॥

“ राजा—(निर्वर्ण्य सानन्दं) वयस्य ! मम हि—

दृढविरहविदाहमेष^१ दृष्टो

हरति चरो दयिता सस्वीसमेतः ।

शशधर इव चन्द्रिकासनाथो

निशि जगतो नितरां निदाघतापम् ॥ ”

परिहासकरं^३ वाक्यं कथ्यते नर्म तद्यथा ।

“ विदूषकः—‘वयस्य ! इह एव रमणिज्जा वद्विदा तुह पिआ होदु ।

(वयस्य । इहैव रमणीयोपस्थिता तव प्रिया भवतु)

राजा—(विहस्य) वयस्य ! अधमवृत्तिमवलम्बसे^५ । ”

‘द्युतिर्नर्मसमुद्भूता नर्मद्युतिरसौ यथा ॥ ३४ ॥

“ कः खलु धीरोदारो^७ गभीरसलिलां पिपासुरपि गङ्गाम्^८ ।

1. अवगम्यमानमपि V. Ad. 2. विदाहमेव; विदाहमेव. 3. कृतं; समं;
कृतं Ad. 4. ■ adapted from Ad. 5. फलमवलम्बसे Ad. 6. धृति.
7. धीरोदारो. 8. गन्ता.

दूरादपि 'नासीदेदारादपि सारिणीं समुलङ्घ्य ॥ ”

उत्तरादुत्तरं वाक्यं प्रगमः कथ्यते यथा ।

“ मञ्जलवती—

वत्से ! वारं वारं वचनानि मयाऽद्य वर्णितानि तव ।

विगलन्ति कर्णविवराद्भ्रमाद्भाण्डादिवाऽऽशु सलिलानि ॥ ”

कौमुदी—

“ ^१माए मह प्परूढो दुव्वारदमो ण होदि किं मअणो ।

पज्जलदि किं ण पुण्णो अग्गि ज्जवालेव्व विअण पवेण हिं ॥

(मातर्मम प्ररूढो दुर्वारतमो न भवति किं मदनः ।

प्रज्वलति किं न पुणोऽग्निज्ज्वाल एव व्यजनपवनैः ॥)

निरोधनं हितार्थस्य निरोधः कथ्यते यथा ॥ ३५ ॥

“ राजा—^२धिङ्मूर्ख !

“ प्राप्ता ^३कथमपि दैवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

^४रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् अंशिता भवता ॥ ”

पर्युपासनमुक्तं स्यात्क्रुद्धस्यानुनयो यथा ।

राजा—^५अयि कोपने !

1. नासेदे, 2. as adapted from Ad. a) माए महप्पहावो वारिदिबामो णहोदि किं मअण । पज्जल दिणवरण उणो अग्गिनिज्झा हवियणपवणे हिं ।।T.

b) मए तुहप्पहावो वारिदवाहोदि किं मअणो । जप्पलदिन वरणवणो अग्गि अजालावियणपवणहिं ।।T।

The original Mss. read this passage thus :

माए मह प्पणिबो वारिदिदमो ण होदि किं मअणो । पज्जलदि ण पुण्णो अग्घिविज्जाइ विअणपवणेहिं । Ad. fn.

3. कथमपनीतैव, 4. मुक्तावलोव, 5. omit in Ad. कोपनशीले.

“ अपराधमिमं क्षमन्व सख्या-

श्चरणौ ते मदपेक्षया गृहाण ।

अरुणप्रभयावलीढपद्मां

नलिनीं ह्याशु नयेद्विक्राममर्कः ॥ ”

उक्ताद्विशेषवद्वाक्यं पुष्पं सङ्कीर्त्यते यथा ॥ ३६ ॥

“विदूषकः—¹भो वअस्स, सञ्जथा एसो मुक्ताहारो जवकालजोगा अक्खमालाहोदु।

(भो वयस्य, सर्वथा एष मुक्ताहारो जपकालयोभ्या अक्षमाला भवतु)

राजा—वयस्य ! सत्यमेतत् । अन्यच्च—

²आसित्वा विजने विमुक्तविषयासङ्गं मनो निश्चलं

कृत्वा हज्जलजान्तरे प्रियतमारूपं परं दैवतम् ।

ध्यात्वा हारलतामयाक्षवलयं हस्तेन धृत्वा मया

तत्सायुज्यफलाप्तये प्रतिदिनं तन्नाम सञ्जप्यते ॥ ”

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वाक्यं वज्रमित्युच्यते यथा ।

“ विदूषकः—³भो वअस्स ! ‘अहं एदं खु दुक्करं।

(भो ! वयस्य ! अस्माकमिदं खलु दुष्करम्)

राजा—आः ! अत्यन्तनिष्ठुरमेतद्वाक्यम् ।

विषमिव मनसो मे ⁴मोहनमशनिरिव नितन्तनिष्ठुरं श्रवसोः।

प्राणप्रयाण⁵भेरीभाङ्कारः प्रणयजलधिवडवामिः ॥ ”

उपन्यासः प्रसादोक्तिरुपायेनोच्यते यथा ॥ ३७ ॥

“ मङ्गलवती—

1. as adapted from Ad. T. reads भो वअस्स एण वो साधोर मुक्ता-
हारो जवमाशां जागो अज्जमि अंवकजहोदु. b) भो वअस्स ! एण साधोरमुक्ता
हारो जमोलजोगो अक्खमि अरल ओपेरादु T2. 2. आसित्वालिजने. 3. as adap-
ted from Ad. 4. अम्माणं एदं कज्जं दग्धं । जं दु घृतं, T; हमानं एकं कज्जं
घट्ट T2. 5. adapted from Ad. मोहनामित्यशनिरिव T. 6. भल्ली.

‘सर्वथेयं समासक्ता तस्मिन् ^२तामरसेक्षणे ।

भव प्रसन्ना भद्रे ! त्वं तेन दोषो^३ न ते परम् ॥ ”

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहरणं यथा ।

“ कौमुदी—एदं ण सुदं तुए ।

‘सान्वाणं सहि वण्णाणं वड्ढणो पअमो गुरू ।

आराहणिज्जो अण्णेहिं वण्णेहिं जेण वणिंदो ॥

(एतन्न श्रुते त्वया :

सर्वेषां सखि ! वर्णानां ब्रह्मणः प्रथमो गुरुः ।

आराधनीयो ऽन्यैर्वर्णैर्येन वर्णितः ॥)

प्रगमः परिसर्पश्चोपन्यासो वज्रमेव च ॥ ३८ ॥

पुष्पं च^५ नियमाद्वाच्यान्यन्यानि तु यथा रुचि ।

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः ॥ ३९ ॥

भवेत्त^६ तु पताकात्र प्राप्त्याशा नियमाद्भवेत् ।

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ॥ ४० ॥

सङ्ग्रहश्चानुमानं च तौटकाधिवले तथा ।

उद्वेगः^७ सम्भ्रमाक्षेपावज्ञानि द्वादशाऽस्य तु ॥ ४१ ॥

छद्मकर्म समाख्यातमभूताहरणं यथा ।

“ सौरभः—^८आर्ये ! किमुच्यते ? छद्मनानुप्रविश्य साधयामोऽभिलषितम् । ”

तत्त्वार्थकथनं यत्तन्मार्ग इत्युच्यते यथा ॥ ४२ ॥

“ मङ्गलवती—ननु सौरभ !

कपटमिव कायवन्तं क इव विटच्छद्मना खिलामेनाम् ।

1. सर्वदेयं. 2. adapted from Ad. तामरसेक्षणा T. 3. दोषो. Ad. also T2. 4. adapted from Ad; असंवारणं स ह वण्णाण ओ मणो पडनगुण। आराहिणीज्जो अण्णेहिं वण्णेहिं जणवण ॥ T. 5. तु. 6. भवेन्महापताकात्र. 7. उद्वेगः. 8. आर्य.

'अलमतिसन्धानमतस्तत्त्वं कथयामि ^१तावतोऽर्थस्य ॥ ”

सवितर्कं तु यद्वाक्यं रूपं तत्कथ्यते यथा ।

“ राजा—वयस्य ।

नेयं निशा दिवस एव भवेत् कथं मे

निद्राऽन्यथा नयनयोर्युगलं न याति ।

नायं शशी तपन एव तनोति ताप-

मुत्पात एव यदि मास्तु विभान्ति ताराः ॥ ”

यदुत्कर्षकरं वाक्यं तदुदाहरणं यथा ॥ ४३ ॥

“ राजा—(मलयमारुतं चोद्दिश्य)

मन्दोऽसि मलयमारुत ! कथमिव निश्वासमारुतैस्तस्याः ।

स्पर्धां करोषि मे त्वं विषायसे तेऽधुना मुधायन्ते ॥ ”

क्रमः सञ्चिन्त्यमानासिर्ज्ञानं भावस्य वा यथा ।

“ राजा—(इति वदन्नेव नेत्रे निमीलयति)

विदूषकः—णोमालिण । एसो वअस्सो ^३णिमीलिअणअणो

संकप्पसमाअममुख अणुहादि ।

(नवमालिके ! एष वयस्यो निमीलितनयनः

संकल्पसमागममुखमनुभवति ।)

यौक्तिकपिधानं च सङ्गः कथ्यते यथा ॥ ४४ ॥

“ सौरभः—

अर्थैरनेकैर्जननीमुपग्या-

श्चित्तं च दत्त्वा चिरकालचिन्त्यम्^४ ।

1. सन्धातुमद. 2. तावता. 3. as adapted from Ad. णिमीलिअ उण-
भेणो संकप्पसमागमहं अणुहेमु T. णिमिलथ रोयणो संक्काप्प समाअमसुहं अणुहव
४. (गलसिणि मालिदला अणा संक्कप समाअमथुयां अणुहदि व सा) T2. 4. मृग्यम्
also in Ad.

सन्तोषयेयं सहसैव भद्रे !

न चेत्कथं स्यादिह नः प्रवेशः ॥ ”

‘लिङ्गलिङ्गिपरिज्ञानमनुमानं मनं यथा ।

“ मङ्गलवती—

कारणं ज्ञायते कार्याद्धूमाद्धूमध्वजो यथा ।

अस्ति चेदर्थसम्पत्तिरचिरादवलोक्यते ॥ ”

समरम्भं तु यद्वाक्यं तोटकं कथ्यते यथा ॥ ४५ ॥

“ मकरदंष्ट्रा— (ससंभ्रमं) “जुत्तं पि सच्चं भणसि । जुज्जदि खु,

चोरो मज्झ करादो हारलदं हन्त संभमेण हरन्तो ।

पहरइ पासाणेहिं पेच्छसि तुमपि किमेत्थ पडिकादब्बां ॥

(युक्तमपि सत्यं भणसि ! युज्यते खलु-

चोरो मम करात् हारलतां हन्त सम्भ्रमेण हरन् ।

प्रहरति पाषाणैः पश्यसि न्वमपि किमत्र प्रतिकर्तव्यम् ”)

वाक्यं यत्सातिसन्धानं कथ्यतेऽधिबलं यथा ।

“ सौरभः—(स्वगतम्) अस्तु नाम तथापि ‘अभ्युपदत्त’पदार्थबलादेवैनामिति-
सन्धाय साधयामि कार्यम् ।

शत्रुभिर्या कृता भीतिरुद्वेगः कथ्यते यथा ॥ ४६ ॥

मकरदंष्ट्रा— ता ‘राअपुत्तस्स पुण्णमुत्तिणो किअमाणदुसे दुवेवि दुब्बम्म-
ह्मणे दाणि एव्व मारेमि ।

(तत् राजपुत्रस्य पुण्यमूर्तेः क्रियमाणद्वेषौ द्वावपि दुर्बाहमणाविदानीमेव
मारयामि ।)

1. लिङ्गलिङ्गि in Ad. अनुमानं तु तद्यथा U; G3; S. Ad. 2. as adapted from Ad. जुज्जदि खुचोरो मज्झकरा देहागलदं हन्त सम्भमेण हरन्तो पहरइ पासाणे हिं पेच्छसि किं एव अवधि कादब्बम् T. 3. अभ्युपदत्त Ad. 4. रसार्थ; फलार्थ. ५. ■■ adapted from Ad. तं राअपुत्तसपुण्णमुत्तिणो कहे कृणदुवे विदुब्बम्मणदाणि एव्व मारेमि (Sic) T.

शङ्कातासौ यत्र वाक्ये सम्भ्रमः कथ्यते यथा ।

“ सौरभः— (सशङ्कं सत्रासं च स्वगतम्) किमेषा पूर्ववदेव कारयिष्यति । ”
गर्भबीजसमाक्षेपादाक्षेपः कथ्यते यथा ॥ ४७ ॥

“ सौरभः—

प्रसादं तव सम्प्राप्य साधनीयं समीहितम् ।
विभावरीं विना मेन्या चकोरेण न चन्द्रिका ॥ ”
अभूताहरणं मार्गस्तोऽकाधिवले अपि ।
आक्षेपश्चात्र नियमाद्वाच्यान्यन्यान्वपीच्छया ॥ ४८ ॥
क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् ।
गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्शोऽवमर्शनात् ॥ ४९ ॥
तत्रापवादसम्पत्तौ विद्रवद्रवशक्तयः ।
द्युतिः प्रसङ्गशून्यत्वेन व्यवभायो विरोधनम् ॥ ५० ॥
प्ररोचना विचलनमादानं च तयोदश ।
दोषप्रख्यापनं यत्स्यादपवादो मतो यथा ॥ ५१ ॥

“ कैरवः—

पापे पुरा पातयितुं प्रवृत्ता
सन्तानकं स्वरूपफलाय तर्हि ।
यागैरनेकैर्यमिभिर्वरेण्यो
लोकः कथं लोचनगोचरस्ते ॥ ”
रोषेण भाषणं यत्स्यात्सम्पत्तौऽभिमतो यथा ।

“ मकरदंष्ट्रा—

1. as adapted from Ad. चकोरेणैव T. 2. as adapted from Ad. सोवमर्शो विमर्शनात् (Sic) T. 3. अत्रा Ad.

पत्ता सुधा वारविलासिणी ए
 माआभङ्गेण न मारिदेत्ति ।
 का केदई कामिअफुल्लपुष्पा
 कत्ता पुरा कण्डइणी विसेण ॥ ”

('प्राप्ता सुधा वारविलासिन्या
 माया भुजङ्गेन न मारितेति ।
 सा केतकी कामितफुल्लपुष्पा
 क्लृप्ता पुरा कण्टकिनी विषेण ॥)

कैरवः—धूर्ते ! नाद्यापि रोषं मुञ्चसि ।
 वधवन्धादिकथनं विद्ववः कथ्यते यथा ॥ ५२ ॥

कैरवः—

“ बद्धः पश्चाद्द्वलिभिरवनीपालभृत्यैर्नियोगा-
 द्यस्याः क्रूरैर्यमपरिसरं प्रापणीयो यथासम् ।
 सा त्वं 'दोषं मयि वितनुषे' साम्प्रतं सांप्रतं ते
 सर्पिः शीरं विषमिव खले साधयेत्साधु 'तेन ॥ ”
 द्रवो गुरुतिरस्कारकथनं कथ्यते यथा ।

“ लवः—

‘वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्धतां’
 सुन्दरीदमनेऽप्य^१खण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
 यानि त्रीण्यकुतोमुखान्यपि पदान्यासन्^२ स्वरायोधने

1. as adapted from Ad. 2. as adapted from Ad. उपधानम् T.
 3. रोषम् Ad. 4. वितनुषी. 5. as adapted from Ad. तैनः (Sic) T. 6.
 वन्धा. 7. वर्तते Ad. वर्तते इत्यव्ययं दोषसंवरणार्थो इति नारायणीयव्याख्या ।
 तेऽपि वृद्धेषु संवरणीयो दोषगणो वर्तत एवेति शब्दायः as explained by the
 Ed. in fn. Ad. वर्धते 8. त्यकुण्ठं. 9. बतायोधने.

किं वा^१ कौशलमिन्द्रसूनुनिधने^२ तत्राप्यभिज्ञो जनः^३ ॥ ”
शक्तिं: सङ्कीर्त्यते सा यद्विरोधशमनं यथा ॥ ५३ ॥

“ राजा—वयस्य !

विस्तृज मनसि रोषं मा विरुद्धं वचो मे
तव भवतु निजानामेव कोपप्रसादौ ।
स्वरतररविरश्मिवातपातेऽपि सद्यः
सरसिजनिकुरुम्बं ‘स्वैरमुन्मेषमेति ॥ ’
तर्जनोद्वेजने यत् सा धुतिः कीर्त्यते यथा ।

“ कैरवः—

या त्वं दृती यमम्येव तदा ‘तर्जितवत्यपि’ ।
सैव सम्प्रति सोद्वेगा चपले ! चारु^४ भाषसे ॥ ”
कीर्तनं गुरुनाम्नो यत्प्रसङ्गः कथ्यते यथा ॥ ५४ ॥

“ मकरदंष्ट्रा—

“जादो जलधिझरादो कासारादो विणिक्कन्तं ।
सुमरदि णागो हिअए किं पंकाळित्तासरं जादु ॥
(जातो जलधिझरात् कासाराद्विनिष्क्रान्तम् ।
स्सरति नागो हृदये किं पङ्कालिप्तकासरं जातु ॥)
यत्रावमाननं वाक्ये छलनं तन्मतं यथा ।

बन्दी—देव ।

1. यद्वा Ad. also T2. 2. also U.S., Ad; हनने Ad. also T2.
3. also Ad. मनःT2. 4. as adapted from Ad. खैर T. 5. as adapted
from Ad. वर्जित T. 6. सि. (Sic) T. 7. also G3 Ad. चाटु Ad. 8. as
adapted from Ad. उद्गोतिरियम् as noted by Ed. Ad. (fn.) T.
reads the passage vaguely.

“ कोऽयं ते प्रतिकर्तुमलं भवतश्चेलान्तबद्धाक्षतो
 भूयः स्वस्ति वदन्नटत्यनुगृहं दूर्वापिणार्ताङ्गुलिः ।
 किं कर्णाटमहीपतिः । किमु महाराष्ट्राः ! किमङ्गाधिपः !
 किं पाण्ड्यः ! किमु घूर्जरः ! किममुना सर्वेऽपि ते सेवकाः ॥ ”
 स्वसामर्थ्यस्य कथनं व्यवसायो मतो यथा ॥ ५५ ॥

“ कैरवः—

जडं जलनिधेर्वारि मुक्त्वा मुनिनिराकृतम् ।
 भम स्वान्ते मधुध्वंसी नित्यं शेते निरामये ॥
 अतोऽग्विलजगत्स्वहमेवातुलप्रभावः ”
 विरोधनं स्वशक्त्युक्तिः संरब्धानां मतं यथा ॥

“ अर्जुनः— आर्य ! प्रसीद । किमत्र क्रोधेन ?
 अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।
 हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥ ”

भीमः—‘अरे, भरतकुलेन्दुकलङ्क !
 अद्यैव किं न विस्तृजेयमहं भवन्तं
 दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन !
 विघ्नं गुरुं कुरुते यदि मद्गदाग्र-
 निर्भिद्यमानरणितास्थनि ते शरीरे ॥

अन्यच्च रे मूढ !

“ शोकं स्त्रीवन्नयनसलिलैर्यत्परित्याजितोऽसि
 भ्रातुर्वक्षःस्थलविघटने यच्च साक्षीकृतोऽसि ।

1. कर्तुरत्र. 2. as adapted from Ad. गत्सु लब्ध एवातु T. (Sic)
 3. रत्र Ad, रस्य का कथा U; Ad. 4. as adapted from Ad. अये T
 5. ■ adapted from Ad. विशेसे T. 6. गुरुं न कुरुते Ad. 7. as adapted from Ad. शोकैः T.

आसीदेतत्तव कुरुपते ! कारणं जीवितस्य
क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥

‘राजा— दुरात्मन् ! भरतकुलापशद ! पाण्डवपशो ! नाहं भवानिव विकत्थ-
नाप्रगल्भः । किंतु,

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं बान्धवास्त्वां ‘रणाङ्गणे ।
मद्गदाभिन्नवक्षोऽस्थिवेणिकाभीमभूषणम् ॥ ”

प्ररोचना सिद्धवद्यद्वाव्यर्थकथनं यथा ॥ ५६ ॥

“ वन्दी — देव !

आस्ते द्वारि वर्धूर्विधातृरचनावैदुष्यविक्रान्ति^१भू-
भूरेतस्य बलादहारि भवता भीता नतारातिना ।
किं नामापरमत्र कार्यमधुना सा^२भ्यं समाशास्यते
‘तत्पाणिग्रहमङ्गलाय मनुजाधीशान्तु यत्नो महान् ॥ ”

विकत्थनाद्विचलनमामनन्ति बुधा यथा ।

“ कैरवः—

ननु तव नयहीने नापराधं स्मरेयं
मनसि विमृज्य भीतिं मन्क्रुधो^३ नाऽसि पात्रम् ।
भुवनमखिलमेको भुम्रयैव भ्रुवाऽहं
नियमयितुमधीशो^४ नीरजाक्षप्रभावात् ॥ ”

कार्यस्य सङ्ग्रहो यत्स्यात्तदादानं मतं यथा ॥ ५७ ॥

“ कैरवः— (स्वगतम्) अस्तु नामैतां^५ कुट्टिनीं देवकुलाग्रस्थापितदीपस्थम्भोपरि
निधाय गमिष्यामि ”

1. दुर्योधनः Ad. 2. रणाजिरे Ad. 3. वैदग्ध्यविश्रान्ति Ad. 4. adap-
ted as in Ad. तत्पाद T 5 क्रुधां S Ad. 6. मपीशः S Ad. 7. नामैनां Ad

व्यवसायादानशक्तित्रयमावश्यकं त्विह ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ॥ ५८ ॥

एकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।

सन्धिर्विरोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम्^१ ॥ ५९ ॥

प्रसादानन्दसमया^२ कृतिर्भाषोपगुम्भने ।

^३पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ६० ॥

मुखसूचितबीजार्थप्राप्तिः सन्धिर्मता यथा ।

“ कैरवः—

आदावघटितं कार्यं मध्ये सुघटितं मम ।

भूयो विघटितं भूयो भूयाद्धटयितुं प्रभुः ॥ ”

मार्गेण तस्य कार्यस्य विरोधः कथ्यते यथा ॥ ६१ ॥

“ सौरभः—

सा त्वयैवमवमानिता सती

कुट्टिनी कुपितपन्नगीनिभा ।

मारयेत्किमु महीशतर्जिता^४

मानयेत्किमुत मन्दविग्रहा ॥ ”

ग्रथनं तस्य कार्यस्य तूष्णक्षेपो मतो यथा ।

“ कैरवः— वयस्य ! नान्न सन्देहः ।

शान्तिमेति सकलोऽपि भूभुजां

सन्निधौ सहजवैरितर्जितः ।

1. भावनम् S.Ad. 2. धृति Ad. 3. ■ adapted from Ad भागोप
T. 4. वशिता also Ad.

तामसा अपि तरक्षवो मृगैः
सञ्चरन्ति त्रि समं तपोवने ॥ ”

अनुभूतार्थकथनं निर्णये ऽभिहितो^१ यथा ॥ ६२ ॥

“ सौरभः— वयस्य ! मैवं मन्तव्यम् ।

स देवतावेशमनि सत्यसङ्गरः

सतां समक्षं समुदीरितं तथा !

वचः स्वकीयं वसुधेश्वरः कथं

मुहूर्तमात्रेण मृषा करिष्यति ॥ ”

अन्योन्यपरिवादोऽयं^२ परिभाषाऽत्र सा यथा ।

“ मकरदंष्ट्रा— (सरोषं) ^३अले दुब्बल्लण ! पडववेदिणो पुरदो एब्बं पुणो वि
विमणसि ।

(अरे दुर्बल्लण ! प्रभववेदिनः पुरतः पुनरप्येवं भणसि ।)

सौरभः—

धूर्ते ! दुरन्तविपदर्णवमध्यमग्नौ

दीनाववेक्ष्य कृपया दिननाथवंश्यः ।

^४आवामपारमनयन्नयनात्तदीयात्

^५ज्ञातौ जहाति न कदाऽपि सुतौ नरेन्द्रः ॥

अतस्ते तर्जनान्नाभिभवः^६ । ”

प्रसीदेत्याद्यनुनयः प्रसादोऽभिमतो यथा ॥ ६३ ॥

“ मदसारः—(किंचिद्विहस्य) भो ! क्षमस्व ममापराधम् । ”

वाञ्छितार्थस्य या प्राप्तिरानन्दः स मतो यथा ।

1. also S Ad, भिमतो यथा Ad. 2. परिभावो S Ad. परिवादो यः Ad.

3. as adopted from Ad; अरे दुब्बल्लण ! पुहविवदीणां वि पुरदो एब्बं पुणो विमणसि T. 4. आवामवारं S. Ad. 5. ज्ञातौ T1. 6. तर्जनान्नाभिभवः Ad.

7. रतसारः Ad. मतसारः S. Ad.

“पुरोधाः—राज्ञः करेण रमण्याः करं ग्राहयति
राजा—(सहर्षं गृह्णाति) ”

चिरारूढस्य दुःखस्य निर्गमः समयो यथा ॥ ३४ ॥

“राजा—(^१तस्मिन् कथमपि कटाक्षेण निर्वर्ण्य)
(अपवार्यं) वयस्य !

“सामिफुलसरसीरुहनिर्ध-
^२द्भङ्गसन्ततिसमाननिकायाः ।
अञ्जनाविमलवाष्पलवा मे
क्षालयन्ति चिरखेदममुष्याः ॥ ”

^३स्थिरीकरणमर्थस्य लब्धस्य तु ‘कृतिर्यथा ।

“पुरोधाः— ततः सप्तपदान्याकामय्य
कलितानि पदानि सप्त साक्षी-
प्यनले वामुभयोरतोऽस्तु सख्यम् ।
शिवयोरिव शाश्वतैकरस्यं
चरतो यावदशीतशीतभानू ॥ ”

^५मानार्थकामालांभो हि भाषणं कथितं यथा ॥ ६५ ॥

“कैरवः—

^१तवात्मजा तामरसायताक्षी
मह्यं ^२‘स सम्मानमियं’ करोति^३ ।
दत्ता दयावारिधिना त्वया त-
दुरूपदेशादुरुमत्त्वमुक्तम्^{१०} ॥ ”

1. omit. Ad. added before S.Ad. 2. न्मत्तषट्पद T1. 3. स्थिती. T1.
4. धृति Ad. 5. मानार्थकामादिलाभो Ad. 6. as adopted from Ad. तदा
त्मजा T. 7. न T1. 8. मिमं. T1 9. महोशः T1 also Ad. 10. दुरूपत्सदुक्तम् T1.

उपगुम्भनमाश्चर्यप्राप्तिरित्युच्यते यथा ।

“पुरोधाः—(साश्चर्यम्) 'मनोरथसिद्ध ! ममाप्येतदेव विवक्षितम् । अहो !
दैवादावयोर्मतिसंवादः ।”

कार्यस्य दर्शनं पूर्वभावः सङ्कीर्त्यते यथा ॥ ६६ ॥

“मनोरथसिद्धः — अन्यं^१ च ममाशास्यमस्ति । ^२तदिदं - मालवनाथः
सम्भावनीयः । यथा प्रीयते देवी ।

सर्वः स्वजनसम्मानात्सन्तोषमुपयाति हि ।

यतो वकुलसेकेन विकसेन्मुकुलावली ॥ ”

स स्यात्कार्यस्य संहारः प्रियः^३ प्रियतरो यथा ।

“पुरोधाः—

पुण्यैस्तस्य पुरातनैः क्षितिपतेः प्रख्यात^४वत्सान्वयः

क्षीराभोनिधिचन्द्रमाः सकलभूलोकाभिनन्दोदयः^५ ।

स्वैरं^६ 'स्वर्वितपूर्वराजचरितैः'^७ पूतैर्निजैर्वर्तनैः

जामाताऽसि जनाधिनाथ ! विदिशां हंसावलीं चाम्पुयाः ॥ ”

प्रशस्तिः प्रोच्यते सा तु यच्छुभाशंसनं यथा ॥ ६७ ॥

“साहित्यभानुरयतामुदयं नृपाणां

कीर्त्यम्बुजानि विकसन्तु^८ सितानि सन्तु ।

नाशं प्रयातु घनदुर्जनवाक्कमिसं

भूरस्तु सन्ततमहोत्सवशालिनीयम् ॥ ”

अङ्गान्यवश्यमेतानि वाच्यानीह चतुर्दश ।

उक्ताङ्गानां चतुष्पष्टैः षोढा चैषां प्रयोजनम् ॥ ६८ ॥

1. as adapted from Ad; मनोरथसिद्धं मया T. 2. न्यच्चेदं. Ad.
3. तदिदं तथा Ad. 4. प्रियावाप्तिर्मतो. Ad. also T1. 5. पक्षान्वयाः. 6. also
Ad. बन्धोदयः. T1 7. also Ad. गर्विता. T1 8. also Ad. चरितः T1. 9.
विकसन्ति Ad.

इष्टस्यार्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः^१ प्रकाशनम् ।
 रागप्रयोगस्याश्रयं वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ॥ ६९ ॥
 पुनल्लेधा विभागः स्यात्सर्वस्याप्युक्तवस्तुनः^२ ।
^३सूच्यमेव भवेत्किञ्चिद्दृश्यं^४ श्राव्यमथापरम् ॥ ७० ॥
^५नीरसोऽनुचितस्तत्र ^६संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।
 दृश्यस्तु मधुरोदात्त^७रसभावनिरन्तरः ॥ ७१ ॥
 अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।
 विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥ ७२ ॥
 वृत्तवर्तिप्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
^८संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो ^९मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ ७३ ॥
 प्रयोजितो भवेच्छुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः ।
 अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना ॥ ७४ ॥
 अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यमुत्तराङ्कार्थसूचना ।
 अङ्कावतारस्वङ्कान्ते वान्तेऽङ्कस्याविभागतः^{१०} ॥ ७५ ॥
 भूतभाविकथांशानां सूचको नीचभाषया ।
^{११}नीचपात्रैः प्रयुक्तोऽङ्कद्वयस्यान्तः प्रवेशकः ॥ ७६ ॥
 एभिः संसूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः ^{१२}प्रदर्शयेत् ।
^{१३}दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥ ७७ ॥
 नाट्यधर्ममवेक्ष्यैव श्राव्यं वस्तु त्रिधा^{१४} मतम् ।
 सर्वश्राव्यं च नियतश्राव्यमश्राव्यमेव च ॥ ७८ ॥

1. गुप्ते: Ad. also T1. 2. तत्त्वस्यायुक्तवस्तुनः T1. 3. श्राव्य T1. 4. धृत्य
 T1. 5. शिरसा T1. 6. संभाव्यो T1. 7. बात्ता T1. 8. also S Ad संक्षिप्तार्थस्तु
 Ad. also T1. 9. मध्याभ्यां मध्यमेन वा. Ad also T1. 10. विभावतः 11.
 नीचपात्रे T1 12. प्रवेशयेत् T1. 13. as adapted from Ad T. omits
 the same fully. 14. also S. Ad. यथा Ad.

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ।

द्विविधं नियतश्राव्यं जनान्तमपवारितम् ॥ ७९ ॥

त्रिपताकाकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथा^१ ।

^२अन्योन्यामन्तणं यस्याज्ज^३नान्ते ^४तज्जनान्तिकम् ॥ ८० ॥

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्यापवारितम्

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पालं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्ये^६तत्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ ८१ ॥

सर्वाङ्गसङ्गतमनेकविधार्थसार्थं

सद्वृत्तनायकविशेषसमग्रशोभम् ।

राज्यं त्वादीयमिव रूपकवस्तुरम्यं

^७मन्मक्षितीश ! ^८महतां मुदमातनोति ॥ ८२ ॥

^९इत्यमृतानन्दयोगीन्द्र^{१०}विरचितेऽलङ्कारसङ्ग्रहे^{११} सन्ध्याङ्गनिरूपणं नाम

सप्तमः परिच्छेदः ॥

1. कथाम् T1. 2. अन्योन्य Ad. 3. तज्जनान्ते Ad. 4. जनान्तिकम् Ad.
6. येकस्त T1 7. मन्त्र Ad. 8. महतामुदयं तनोति T1. 9. इति श्रमदमृतानन्द
Ad. 10. योगिप्रवर Ad. 11. सर्वालंकारसंग्रहे U Ad.

अष्टमः परिच्छेदः

नेतृव्यापाररूपा या वृत्तिः सा स्याच्चतुर्विधा ।
भारती सात्त्वती चारभटी कैशिक्यतः परम् ॥ १ ॥
चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयाः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ।
भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ॥ २ ॥
भरतैस्तु प्रयोज्यत्वाद्भारती चतुरङ्गिका ।
प्रोचनामुखं चैव वीथी' प्रहसनं तथा ॥ ३ ॥
स्थाने प्रहसनस्याऽथ भाणमप्याह कोहलः ।
'एतेषां लक्षणं पञ्चत्प्रसङ्गादभिधीयते ॥ ४ ॥
सात्त्वती सा^३ मता सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।
'युक्ता हर्षोत्तरा शोकवर्जिता समुदीरिता ॥ ५ ॥
संलापोत्थापकावस्थाः सङ्घातपरिवर्तकौ ।
अङ्गानि चत्वार्येतेषां क्रमालक्षणमुच्यते ॥ ६ ॥
संलापको 'गभीरोक्तिर्नानाभावरसो यथा ।

“रामः—अयं सः, यः किल सपरिवारकार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नील-
लोहितेन 'परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः ।

परशुरामः—आम्, 'दाशरथे ! स एव ममाचार्यपादानां प्रियः परशुः ।

अस्त्रप्रयोगखुरलीकलहे गणानां
सैन्यैर्वृतो विजित एव मया कुमारः ।

एतावतापि परिरभ्य कृतप्रसादः

प्रादादमुं प्रियगुणो भगवान् गुल्मे ॥ ”

1. वीथिः T1. वीथ्या G3 Ad. 2. T omits the pāda fully. Adapted from Ad. 3. नाम सा नेतृ T1. also G3 Ad. 4. उक्ता T1. 5. गर्भ-
तोक्तिर्ना T1. 6. परिomitted in G3. Ad. 7. राम T1.

उत्थापकस्तु यत्रारिं युद्धायोत्थापयेद्यथा ।

“ आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैतृण्यं^१ तु कुतोऽद्य संप्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः ।
त्वत्साङ्गत्य^२ सुखस्य नास्मि विषयः किं वा बहुव्याहृतै^३
रस्मिन् विस्मृतजामदग्न्यविजये^४ बाहौ धनुर्जम्भताम् ॥ ”
नीत्या दैवेन वा भेदः सख्यः^५ कथ्यते यथा ॥ ७ ॥

“ चाणक्यो नीतिसामर्थ्याद्राक्षसीयानभेदयत् ।
भेदो विभीषणस्याऽभूद्रावणाद्दैवयोगतः ॥ ८ ॥ ”
भेदं साम च दानं च निष्फलीकृत्य यत्तु ।
परिवर्तक इत्युक्तो दण्डस्वीकरणं यथा ॥ ९ ॥

“ (परशुरामः^६—)

हेरम्बदन्तमुसलोल्लिखितैकभित्ति-
वक्षो विशाखविशिष्यव्रणलाञ्छितं मे ।
रोमाञ्चकञ्चुकितमद्भुतवीरलाभा-
द्यत्सत्यमद्य परिरब्धुमिवेच्छति त्वाम् ॥

रामः— भगवन् ! परिरम्भणमिति प्रस्तुतप्रतीपमेतत् । ”

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधभ्रान्त्यादिचेष्टितैः ।
युक्ता भवेदारभटी चत्वार्यङ्गानि तत्त च ॥ १० ॥
संक्षिप्तिका स्यात्संफेटो वस्तूत्थानावपातने ।
संक्षिप्तवस्तुरचना संक्षिप्तिः शिल्पतो^८ यथा ॥ ११ ॥
चरिते वत्सराजस्य कलिङ्गद्विपयोजनम्^९ ।
संक्षिप्तिरथवा नेतृदशान्तरकृतिर्यथा ॥ १२ ॥

1. न T. 2. मुखस्य T1. 3. व्याकृतैः; व्यावृत्तैः T1 4. विजयो.
प्रथमान्तत्वेऽस्य धनुर्विशोषणत्वं अनुशासनप्रयोगयोः पुंस्त्वे धनुश्शब्दस्य विद्यमानत्वात्
5. सङ्गात्यः; सङ्गातः T1. 6. (...) T1. 7. वत्सत्वमेत्य परिरब्धु T1. 8. शिल्पि-
नो also G3; S.Ad. 9. द्वीपयोजनम् T1, G3, S.Ad. द्विपयोजना Ad.

वालिनाशेन सुग्रीवः किष्किन्धाधिपतिः कृतः ।
भार्गवस्यापि चौद्धत्यनिवृत्त्या^१ शान्तताश्रयः ॥ १३ ॥

सम्पेटस्तु^२ समाघातः^३ क्रुद्धसंरब्धयोर्यथा ।
लक्ष्मणेन्द्रजितोर्युद्धं रामरावणयोश्च वा^४ ॥ १४ ॥

मायाद्युत्थापितं वस्तु^५ वस्तुत्थापनकं यथा ।
माययेन्द्रजिता^६ युद्धे दिवा^७ ध्वान्तप्रदर्शनम् ॥ १५ ॥

क्षिप्रप्रवेशनिर्वाण^८ सम्भ्रमत्तासविद्रवैः^९ ।
अवपातस्त्वसौ ज्ञेयोऽनिष्टदर्शनतो यथा ॥ १६ ॥

“ नष्टं^{१०} वर्षवरैर्मेनुप्यगणना^{११} भावादकृत्वा तपा-
मन्तः^{१२} कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति तासादसौ^{१३} वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥ ”

या रम्यनेपथ्यविशेषयुक्ता
स्त्रीभिर्युता वा बहुनृत्तगीता^{१४} ।

कामोपभोगप्रचुरप्रकारा^{१५}
सा कैशिकी वृत्तिरुदाहृता स्यात् ॥

नर्म च नर्मस्पन्दो नर्मस्फोटश्च नर्मगर्भश्च ।
कैशिक्याश्चत्वारो भेदा ह्येते समुद्दिष्टाः ॥ १७ ॥

ललितमधुराभिधानं शृङ्गाररसाश्रयं सुखोपेतम् ।
इच्छाभयहास्ययुतं नर्मं त्रिविधं वदन्ति यथा ॥ १८ ॥

“ मध्याह्नं गमय त्यज^{१६} श्रमजलं स्थित्वा पयः पीयताम्
^{१७}मोच्छासं ॥ विमुञ्च पान्थ, विवशः शीतः प्रपामाण्डपः ।

1. निवृत्ती Ad. 2. समाघातः T1. 3. क्रुद्धः T1. 4. यत् G3, Ad. 5. वस्तु-
स्थापनकं T1. 6. जिता S.Ad. 7. चन्द्र T1. also G3, S.Ad. 8. निर्वाण T1
also Ad. 9. विप्लवं T1. 10. वर्षधरं T1 also S.Ad. 11. नाशा T1 also
G3 S.Ad. 12. कञ्चुक T1. 13. दयं T1 also Ad. 14. गीतनृत्तैः G3 S.Ad.
गीतवृत्त्या T2. 15. प्रचारा T1. also Ad. 16. श्रममरं Ad. 17. नोद्भासन्तु
T1. ना शून्येति Ad.

तामेव स्मर घस्मरस्मरशरत्तस्तां निजां प्रेयसीं
त्वच्चित्तं तु न रञ्जयन्ति पथिक ! प्रायः प्रपापालिकाः ॥ ”

“^१अभिव्यक्तालीको विफलसकलोपायविभव
श्चिरं ध्यात्वा सद्यो^२ धृतकृतकसंरम्भनिपुणः ।
^३अतः पृष्टे पृष्टे किमिदमिति संत्रास्य सहसा
कृताश्लेषा^४ धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥ ”

“ शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विस्मयं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥ ”

उत्कण्ठानिर्भरप्रेमनवसङ्गमसम्भ्रमम् ।
अन्ते भयानकं प्राहुः नर्मस्पन्दं तु तद्यथा ॥ १९ ॥

“ विसृज सुन्दरि ! सङ्गमसाध्वसं
ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण गते सहकारतां
त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि^५ ॥ ”

कन्या नायकयोर्यत्र वृत्तं च स्फुटितं भवेत् ।
नर्मस्फोटः स विज्ञेयः सम्भ्रमादियुतो यथा ॥ २० ॥

“ गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
श्वसितमधिकं किं न्वेतत्स्यात्किमन्यदितोऽथवा ।
भ्रमति भुवने^६ कन्दर्पाश्र्वं विकारि च यौवनं
^७ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥ ”

1. अतिव्यक्तागस्कः G3, S Ad. 2. also G3, Ad. कृत Ad. 3. इतः Ad.
4. कृताश्लेषं T. 5. त्वयि T1. 6. as adapted from Ad कन्दर्पाज्ञा T. also
G3, S.Ad. 7. ललित ललिताः Ad. प्रकृतिमधुराः G3, S. Ad.

नर्मगर्भश्छन्नेतृव्यलीकार्थाय तद्यथा ।

“ दृष्टैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्याऽऽदरा-
 देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
 तिर्यग्भवकितकन्धरः ^१सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
 मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥ ”

भारती शब्दवृत्तिः ^२स्यादन्यास्तिस्रोऽर्थवृत्तयः ॥ २१ ॥

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
 रसे रौद्रे सबीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ २२ ॥

आसां भेदचतुष्केऽस्मिन्नेकैकमपि वाञ्छितम् ।
 प्रयोगे कविभिः कार्यं सर्वमेकत्र दुर्लभम् ॥ २३ ॥

पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ।
 लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रज्ञावेश्ययोः ^३ कचित् ॥ २४ ॥

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः ^४ शौरसेन्यधमेषु ^५ च ।
 पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ २५ ॥

^६यद्देश्यं नीचपात्रं स्यात्तद्देश्यं तस्य भाषितम् ।
 भगवन्तोऽवरैर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिङ्गिनः ॥ २६ ॥

विप्रामात्याग्रजाश्चार्या नटीसूत्रभृतौ ^७ मिथः ।
 रथी सूत्रेण चायुष्मान् पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ^८ ॥ २७ ॥

^९वत्सेति तातः पूज्योऽपि सुगृहीताभिधश्च तैः ।
 भावो ^{१०}नटेन सूत्री च ^{११}मारिषस्तेन सोऽपि च ॥ २८ ॥

देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।
 आमन्त्रणीयाः पतिवज्ज्येष्ठमध्याधमस्त्रियः ^{१२} ॥ २९ ॥

1. सपुलकं G3 S.Ad. 2. दस्यास्तिस्रो T1. 3. वैश्ययोः T1 वैद्ययोः T2.
 4. प्राहुः G3 S. Ad. 5. न्याययोऽपि च S. 6. वदेतन्वीच T. 7. कृतौ T1 G3.
 S.Ad; 8. शिष्यात्मजा अपि G3, S.Ad. 9. वत्सोऽपि. T1. 10. as adapted
 from T1 भावोन्मतेन. T. 11. मारिष्येतेन T1. 12. मध्याधमैः T1.

सखी' हलेति च प्रेप्या हस्ते 'वैश्याज्जुकेति च ।
 कुट्टिन्यत्तेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः ॥ ३० ॥
 विदूषकेण भवती राज्ञी चेति च शब्द्यते ।
 'हण्डे नीचा पुरस्कार्या लालिता तु यवीयसी ॥ ३१ ॥
 भगिनीपतिरावुत्तो राजा भट्टारको जनैः ।
 युवराजः कुमारः स्याद्भर्तृदारक इत्यपि ॥ ३२ ॥
 राजपुत्री तु तद्वत्स्यादार्यपुत्रः पतिः स्त्रिया ।
 प्रियेति भर्त्रा राज्ञी स्यात्स्यालो राष्ट्रिय उच्यते ॥ ३३ ॥
 देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ।
 अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा बाला वासूरितीर्यते ॥ ३४ ॥
 सद्रुत्तिशालि सरसं नाट्यं नियतभाषितम् ।
 त्वच्चरित्रमिवाभाति महितं 'मन्मभूपते ॥ ३५ ॥

'इत्यमृतानन्दयोगीन्द्र'विरचितेऽलङ्कारसङ्ग्रहे वृत्तिनिरूपणं नाम
 अष्टमः परिच्छेदः ॥

1. समा Ad. 2. वैश्या T1. 3. एतदारम्य वासूरितीर्यते (३४) इति पर्यन्तम्
 A3 कोशे न दृश्यते । as noted in Ad. by the Editor. 4. लाल Ad. 5.
 इति श्रीमदमृतानन्द Ad. 6. योगिप्रवर Ad.

नवमः परिच्छेदः

नाटकं 'सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
 व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्केहामृगा 'इति ॥ १ ॥
 प्रधानरूपकाप्याहुर्दशैतानि विपश्चितः ।
 नाटिका सट्टकं लोटो प्रेखणं^३ गोष्ठिभाणिके^४ ॥ २ ॥
 संलापकश्च प्रस्थानं^५ काव्यहल्लीसरासके ।
 श्रीगदितं च लासिका^६ दुर्मल्ली नाट्यरासकम् ॥ ३ ॥
 उल्लाप्यमुपरूपाणि भवन्त्येतानि षोडश ।
 प्रकृतित्वादथान्येषां^७ भूयो रसपरिग्रहात् ॥ ४ ॥
 संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ।
 रङ्गः सदस्यास्थानोर्वी नेपाध्यं नटवर्गभूः ॥ ५ ॥
 यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं^८ रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
 कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गः प्रकीर्तितः^९ ॥ ६ ॥
 प्रत्याहारोऽ^{१०} वतरणमारम्भाश्रावणे अपि ।
 'चक्रपाणिः परिघट्टना या संघोटना'^{१२} तथा ॥ ७ ॥
 मार्गापसारितं^{१३} 'शुद्धापकृष्टोत्थापने तथा ।
 परिवर्तनकं नान्दी तथा चैव प्ररोचना'^{१५} ॥ ८ ॥
 त्रिगतं चासारितकं तथा गीतिविधिध्रुवा ।
 'त्रिसामकमतो रङ्गद्वारं स्याद्धर्धमानकम् ॥ ९ ॥
 चारिर्महाचारिरिति पूर्वैरङ्गाङ्गसङ्गतिः^{१७} ।
 यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके ॥ १० ॥

1. च प्रकरणं U, Ad. 2. as adapted from Ad दश T. 3. प्रेक्षणं T1. also Ad. 4. भाषिते T1. 5. as adapted from Ad. काव्यहल्लीसरासकम् T. 6. दुर्मती T1. 7. तथान्येषां U4. Ad. 8. रङ्गे विघ्नो Ad. 9. also U, Ad. स कीर्तितः T. 10. पहरण T1. 11. चक्रपाणिः T1. 12. संघोटका T1. 13. मार्गसारितकं Ad. 14. as adapted from Ad. शुष्का T. 15. प्रलोभना T1. 16. त्रिसाधुक T1. 17. संहतिः Ad.

तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ।
आशीर्वचनसंयुक्ता यस्मान्नित्यं भवेद्दिह ॥ ११ ॥

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति शब्दिता ।
नान्दी गुणनिका 'वाद्यमानद्धादित्रयोत्थितम्' ॥ १२ ॥

'नन्दीशः पूज्यते पुष्पैः 'तस्मान्नान्दीति सूच्यते ।
या काचित् पठ्यते सूक्तिर्यां कांचिद्देवतां प्रति' ॥ १३ ॥

सूत्रधारेण नाट्यादौ सा नान्दी नन्दिनो मुदे ।
मङ्गल्यशंखचक्राब्जकोककैरवशंसिनी' ॥ १४ ॥

नान्दी पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कता' ।
'पूर्वरङ्गं विधायेत्यं सूत्रधारे विनिर्गते ॥ १५ ॥

प्रविश्य तद्द्वपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ।
दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ॥ १६ ॥

सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुग्वं पातकमाद्यथा ।

“ रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरो-
स्तद्वत्तया भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।
तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ¹⁰ परां संपदं
प्रोद्वृत्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः ॥ ”

“ यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ ”

“ ¹¹आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः¹² ।

1. as adapted from Ad. मानन्दी T. 2. त्रयोद्वतम् T1. 3. वन्दीशः T1.
4. तेन नान्दीति सोच्यते Ad. 5. यथा नाट्ये सरस्वती A3, Ad. 6. शंसिनाम् T1
7. द्वाविंशत्याष्टादशैर्वापि पदादिनियमो न वा as read by Ad. as the next
Pāda. 8. also U, G3, Ad. नाट्यङ्गं संविधायेत्यं Ad. 9. बीजाद्यैर्मुखम् T1.
also Ad. 10. प्राप्तौ T1. 11. आसारित T1. also Ad. 12. विशुद्धकान्तिः T1.

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव 'संभृतबन्धुजीवः ॥ "

“ तवाऽस्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंसा ॥ ”

रङ्गं^१ प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ॥ १७ ॥

ऋतुं कंचिदुपादाय^२ भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ।

प्ररोचना प्रशंसात^३स्तून्मुखीकरणं यथा ॥ १८ ॥

“ श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्तुवैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

र्मद्वाभ्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ”

सूत्रधारो नटीं ब्रूते^४ 'मारिषं वा विदूषकम् ।

स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चितोत्तया यत्तदामुखम् ॥ १९ ॥

प्रस्तावनेति वा^५ 'तत्र कथोद्धातः प्रवृत्तकम् ।

'प्रयोगातिशयश्चाथ^६ 'वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥ २० ॥

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्न सूत्रिणः ।

गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातो^७ द्विधा यथा ॥ २१ ॥

“ द्वीपादन्यस्मादापि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ”

1. संहृत T1. 2. also U, G3, Ad. अनिष्टुरेव मधुरैः श्लोकैर्वीक्यार्थ-
सूचकैः T1. also Ad. 3. दुपास्थाय T1. 4. वस्तून्मुखी T1. 5. मार्षं वा
T1 also A3 Ad. 6. तस्य कथाद्भेदः प्रवर्तकम् T1. 7. प्रयोगातिशयश्चेति T1.
8. त्रीप्यंगानि T1. बाप्यंगानि T2. 9. तस्त्रिधा T1.

“ लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥ ”

कालसाम्यात् प्रवेशो यः प्रवृत्तकमिदं यथा ।

“ प्रौढपयोधरभारा^१ प्रावृष्मलिनाम्बरा प्रवाप्सधरा ।

मानसगराजहंसा मानवतीवाऽद्य भाति मदनार्ता ॥ ”

एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ॥ २२ ॥

पात्रप्रवेशो^२ यत्तैषः प्रयोगातिशयो यथा ।

“ सौरभेण सहकारपादपः

‘पद्मतो हरति षट्पदावलिम्’^३ ।

रामणीयकगुणेन^४ रागिणीं

कौमुदीदृशमिवैष कैरवः ॥ ”

“ वर्णयितुमस्य महिमा वसन्तसमयस्य शक्यते केन ।

यदयं विप्रो वृद्धोऽप्युज्जति दामोदरो निजां प्रकृतिम् ॥ ”

वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तानि तु ॥ २३ ॥

उद्धात्यकावलगिते^५ प्रपञ्चलिगते छलम् ।

वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दिदनालिके ॥ २४ ॥

असत्प्रलापव्याहारमृदवानि तयोदश ।

“वीथीप्रसङ्गे वीथ्यङ्गलक्षणं तत्र” वक्ष्यते ॥ २५ ॥

आदौ प्रसङ्गाद्वीथ्यङ्गलक्षणं तत्र कथ्यते ।

एषामन्यतमेनार्थं पातं वाऽऽक्षिप्य सूत्रभृत् ॥ २६ ॥

1. as adapted from Ad. भवन्तु T. 2. as adapted from Ad. धारा T. 3. प्रयोगो T also U, G3. Ad. 4. पदम्माहरति T1. 5. बलीम् T. 6. मनेन T1. 7. as adapted from Ad, लचिते. 8. आदौ प्रसङ्गात् A3, U, Ad. 9. तस्य A3, U, Ad.

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत्^१ ।

पूर्वरङ्गः सभापूजा कवेर्गोत्वानुकीर्तनम्^२ ॥ २७ ॥

नाटकादेस्तथा संज्ञा सूत्रधारोप्यथामुखम् ।

अर्थोपक्षेपकाः चतस्रो वृत्तयोऽपि च ॥ २८ ॥

‘अर्थोपक्षेपकाः पञ्च चतस्रो वृत्तयोऽपि च ।

‘नाट्योक्तिश्च ‘समावेशस्तथा भाषाविभाषयोः ॥ २९ ॥

प्रायशः सर्वनाट्येषु कीर्त्यन्ते सङ्गता इमे ।

संज्ञा तु ‘नाटकादीनां नायकेनेतरेण वा ॥ ३० ॥

‘नायिकानायकाख्यानात्संज्ञा प्रकरणादिषु ।

नाटिका सट्टकादीनां ‘नायिकाभिर्विशेषणम् ॥ ३१ ॥

^{१०}अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ।

कीर्तिकामो महोत्साहस्त्रय्यास्त्राता महीपतिः ॥ ३२ ॥

प्रख्यातवंशो ^{११}राजन्यो दिव्यो वा यत्र नायकः ।

तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राधिकारिकम् ॥ ३३ ॥

यत्तत्रानुगतं^{१२} किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ ३४ ॥

यथा वालिवधस्त्यक्तशृङ्गनोदात्तराघवे ।

कल्पितो वीरचरिते वधस्तस्यैव चाऽन्यथा ॥ ३५ ॥

आद्यन्तमेवं^{१३} निश्चित्य पञ्चधा तद्विभज्य च ।

खण्डशः सन्धिसंज्ञांस्तान्भागानपि च खण्डयेत् ॥ ३६ ॥

१. as adapted from Ad. प्रपञ्चयेत् T. २. वर्णनम् T1, S, Ad. ३. as adapted from Ad. पञ्च तथाङ्गविधिरेव च T1. ४. as adapted from Ad अर्थप्रकृतयः T. ५. नाट्योक्तश्च T1. ६. समावेशः T1. ७. नायकादीनां T1. ८. नायिकानायिक. T1. ९. नायकादिवि T1. १०. अभिगम्य T1. ११. as adapted from Ad. राजर्षिदिव्यो T. १२. as adapted from Ad. नुचितं T. यत् स्मादनुचितवस्तु इति सामान्यो पाठः सं. १३. मेष T1.

द्वित्रिद्वित्रिचतुर्युक्तदशसंख्यान्यनुक्रमात् ।

चतुःषष्टिश्च तानि स्युरङ्गानि त्विह सन्धिषु ॥ ३७ ॥

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं^१ वा कार्ययुक्तिः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ॥ ३८ ॥

यदा सन्दर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तथा^२ ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ॥ ३९ ॥

आदावेव तदा कुर्यादामुखाक्षेपसंश्रयम्^३ ।

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः^४ ॥ ४० ॥

अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ।

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिनो^५ व्यभिचारिभिः^६ ॥ ४१ ॥

गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम्^७ ।

न चातिरसतो वस्तु^८ दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ॥ ४२ ॥

रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ।

एको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा ॥ ४३ ॥

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ।

द्राध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् ॥ ४४ ॥

संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ।

अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत्^९ ॥ ४५ ॥

नाधिकारिवधं कापि त्याज्यमावश्यकं न^{१०} च ।

एकाहचरितैकार्थं कुर्याच्चासन्ननायकम् ॥ ४६ ॥

पातैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ।

एवमङ्काः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ॥ ४७ ॥

1. दङ्कं. T1. 2. तदा Ad. 3. दामुखाक्षेपसंश्रयम्. संश्रयः T1; A. Ad.
4. व्यक्तितपुरस्कृतः Ad. समन्वितः T1. व्यक्तित समन्वितः G3, S.Ad. T1. 5.
स्थायिना T. 6. व्यभिचारिणिः T1. 7. तोषणम् T1. 8. दूरे S.Ad, दूरविच्छि.
Ad. 9. न दर्शयेत् Ad. 10. क्वचिन् T. also U.G3.Ad.

पञ्चाङ्कं च षडङ्कं च सप्ताङ्कं च तथाऽपरम् ।
अष्टाङ्कं च नवाङ्कं च दशाङ्कं नाटकं विदुः ॥ ४८ ॥

मारीचवञ्चनं^१ नाम पञ्चाङ्कं परिकीर्तितम् ।
वेणीसांहारसंज्ञं तु षडङ्कं नाटकं मतम् ॥ ४९ ॥

शाकुन्तलं तु सप्ताङ्कमष्टाङ्कं नलविक्रमम्^२ ।
देवीपरिणयाख्यानं नवाङ्कं परिकीर्तितम् ॥ ५० ॥

बालरामायणं नाम दशाङ्कं नाटकं स्मृतम्^३ ।

अथ प्रकरणम्—

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ॥ ५१ ॥

अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ।
धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ॥ ५२ ॥

‘नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
कचिदेकैव कुलजा वेश्या कापि द्वयं कचित् ॥ ५३ ॥

आभिः प्रकरणं लेधा शुद्धं स्यात्कुलजान्वितम् ।
सङ्कीर्णं वेश्यया युक्तं मिश्रं तद्द्वयसङ्गतम्^४ ॥ ५४ ॥

शेषं नाटकवत् ‘सन्धिप्रवेशिकरसादिकम् ।

अथ भाणः—

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ॥ ५५ ॥

यत्नोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विदुः ।
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ॥ ५६ ॥

सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ।
भूयसा भारतीवृत्तिरेकाङ्कं वस्तु कल्पितम् ॥ ५७ ॥

१. वचनं Ad. २. नलवीजयः T1. also Ad. ३. मतम् Ad. ४. नायिकां तद्विधां नेतुः कुर्यात् स्त्रीं गणिकां तथा. । T1. also Ad. ५. also G3, U.S. Ad. संकरात् Ad. ६. सन् T1.

मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च ।

लास्याङ्गानि—

^१गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगन्धिका ॥ ५८ ॥

^२प्रच्छेदकस्त्रिमूढं च सैन्धवाख्यं द्विमूढकम् ।

उत्तमोत्तमकं चैवमुक्तप्रत्यक्तमेव^३ च ॥ ५९ ॥

लास्ये दशवधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ।

सुखासीना श्रुतिमुखं यत्र गायन्ति गायकाः ॥ ६० ॥

ततादिवाद्यमिश्रं तच्छृण्वं गेयपदं यथा ।

सुखासीनाः सन्तः सुरभिक्षुसुमामोदसुभगे

^४तले सान्द्रच्छाये तरुणसहकारस्य शिशिरे ।

कलैर्वीणावाद्यैः^५ सममृदुलसन्दिग्धवचसो^६

^७रसावेशोल्लासान्मदनमिह^८ गायन्ति मधुरम्^९ ॥ ”

पठेद्यत्रासनासीना^{१०} प्राकृतं विरहातुरा ।

अङ्गनानङ्गतसाङ्गी स्थितपाठ्यं मतं यथा ॥ ६१ ॥

“रत्ति” ए हि त्थदि अओ महुअर मोत्तूण पदुमिर्णामणत्तो ।

गच्छसि गच्छ पुणो सा पेच्छादिणणं णिमीलितदंबुरुहच्छी ॥

(रात्र्या त्रस्तहृदयो मधुकर ! सुक्त्वा पद्मिनीमन्यत्र ।

गच्छसि गच्छ पुनः सा पश्यति नान्यं निमीलिताम्बुरुहाक्षी ॥) ”

शोकचिन्तापरवशं वाद्याभिनयवर्जितम् ।

आस्यते यत्र कामिन्या तदासीनं मतं यथा ॥ ६२ ॥

“ बाले । मालतिके ।

1. गेयं पदं स्थितं पाठ्यं T1. 2. प्रभेदक T1. 3. चान्यदुक्त Ad. 4. तते T1
5. क्वाणै T1. 6. वचसा T1. 7. समावेशो T1. 8. मधुरमिह गायन्ति. Ad.T1.
9. U.G3 Ad. 10. यत्तु समासीना. T1. 11. as adapted from Ad. T
reads the passage vaguely.

म्लानं ते वदनं मनोविगलितं मन्दो विलासक्रमः

चिन्ताशोकवशं चिरोज्झितसुखं चित्तं वपुर्धूसरम् ।

निःशब्दाभिनयं निवेश्य^१ विजने त्वं चेष्टसे नो यथा^२

प्रालेयप्रकरेण पीडितपरिक्लिष्टाभ्रुजा पद्मिनी ॥ ”

नर्तक्याः पुरुषस्येव प्रगल्भं चेष्टितं यथा^४ ।

नैकभेदं च सङ्गीतं स्याद्यथा^५ पुष्पगन्धिका ॥ ६३ ॥

“ ग्रीवाविभूषणविषक्तदुकूलकोण-

संछन्नपीवरपयोधरभारनम्रा ।

मैरेयमत्तमहिलाकरदत्तताल-

मातन्वती समदनर्तनमाविरास्ते ॥

सखि शारदिके ! पुंवत्प्रगल्भा विविधगानमुखरविलासिनीमध्यगता^७ निरूपं
नृत्यसि । ”

स हि प्रच्छेदको यत्र ज्योत्स्नासम्पातविक्रबाः ।

कामिन्यो यान्त्यपत्रीडाः सागसोऽपि प्रिया यथा ॥ ६४ ॥

“^८ प्रशिथिलनिजलज्जाः प्राञ्जुस्वं वीक्षमाणा-

स्तिमिरविगमभीतास्तीर्णमार्गाश्च तूर्णम्^९ ।

वल्यचलनलोला वञ्चितात्मीयलोकाः

सततमभिसरेयुः सागसोऽप्यात्मनाथान्^{१०} ॥ ”

पुंभावप्रचुरं नाट्यं समवृत्तपरिष्कृतम् ।

मृदुश्लक्ष्णपदं यत्र तत् त्रिगुणं स्मृतं यथा ॥ ६५ ॥

“ अस्याः खलु—

1. also S.A2. Ad. मदोविगलितम् Ad. 2. also S.Ad. निवेश्य Ad. 3. मदा. T1. 4. यदा Ad. 5. सा ज्ञेया Ad. 6. यिषस्त T1. 7. मण्डलीमध्यगता Ad. 8. as adapted from Ad. प्रचलित T. also S, A2 Ad. तूर्णमृदुगीर्णमार्गाः. T1. 9. स्तिमिरविरतिभीतास्तूर्णमुत्तीर्णमार्गः Ad. 10. पि स्वनाथान् T1.

अभिनयशस्तौ हस्तौ पादौ परिभूतकिसलयौ सलयौ ।

अङ्गं रञ्जितरङ्गं^१ नृत्यं पुंभावशालि समवृत्तम् ॥ ”

न नाट्ये लक्ष्यते पाठ्यं^२ पात्रं^३ सङ्केतवर्जितम् ।

जायते सैन्धवी भाषा यत्र तत्सैन्धवं यथा ॥ ६६ ॥

“ नाट्यमलक्षितपाठ्यं^४ पात्रे सङ्केतवर्जितं^५ यत् ।

सैन्धवभाषा चतुरैर्विहितं वैदेशिकैर्नटैर्वीथ्याम् ॥ ”

रसभावाः परिक्रिष्टाश्चतुरस्रः परिश्रमः ।

मुखप्रतिमुखे चित्ते तद्विभूढं मतं यथा ॥ ६७ ॥

“ अत एव खल्वस्याः—

रसभावाः परिक्रिष्टाः प्रौढो विद्यापरिश्रमः ।

चित्रे मुखप्रतिमुखे सलयः पादयोः क्रमः ॥ ”

विचित्राः श्लोकसन्दर्भा यत् नानाविधो रसः ।

हेला भावाश्च ललिताश्चोत्तमोत्तमकं यथा ॥ ६८ ॥

“ केयमपटीक्षेपेण^६ प्रविशति ?

“ अङ्कुरत्कुचमप्यनल्पविलसत्तत्सन्निवेशक्रमं

वक्षोऽस्या वलिरेखिकाभिरुदरं वामभ्रुवो वास्यते ।

अङ्गं रङ्गदशामनङ्गनृपतेः कारागृहं श्रीयते

भावैश्चित्रपदार्थभावितरसान् श्लोकान् पठत्याननम् ॥ ”

पदानि साधिक्षेपाणि चित्रं गीतार्थयोजनम् ।

यत् कोपप्रसादाभ्यामुक्तप्रत्युक्तकं यथा ॥ ६९ ॥

“ अपि च—तस्याः पश्चान्निषण्णा काचित् कुपिता—

1. also U.G3;S.Ad. चित्तजरङ्गं Ad. 2. ~~वचं~~ U;G3.Ad. 3. पात्रे. T1.

4. वाद्यं U;G3.Ad. 5. वञ्चनं T1. 6. पटाक्षेपेण T1. पर्यर्थं T1.

गायति गेयं^१ साधिक्षेपपदं सहचरीमुखे स्वलिते ।
तस्यामियं प्रसन्ना चित्रं गीतार्थमभिनयत्यङ्गैः^२ ॥ ७० ॥

अथ प्रहसनम्—

अथ प्रहसनं तेषां शुद्धवैकृतसङ्करैः ।
पाषण्डविप्रप्रभृतिचेटचेटीविटाकुलम् ॥ ७० ॥
चेष्टितं वेषभाषादिशुद्धं^३ हास्यवचोन्वितम् ।
कामुकादिवचोवेषैः षण्डकञ्चुकितापसैः ॥ ७१ ॥
विकृतं, सङ्कराद्वीथ्या सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ।
रौद्रबीभत्सरहिता रसाः स्युर्हास्य एव वा ॥ ७२ ॥
भाणवत्सन्धिलस्याङ्गान्येकाङ्कं द्व्यङ्कमेव वा ।

अथ डिमः—

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्याद्वृत्तयः कैशिकीं विना ॥ ७३ ॥
नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।
मृतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ॥ ७४ ॥
रसैरहास्यशृङ्गारशान्तैः षड्भिः समन्वितः ।
मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ॥ ७५ ॥
चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्ररसेऽङ्गिनि ।
चतुरङ्गश्चतुःसन्धिर्निर्विमर्शो डिमः स्मृतः ॥ ७६ ॥
इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।
ततस्त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥ ७७ ॥

अथ व्यायोगः—

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः ।
हीनो 'गर्भावमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्डिमवद्रसाः ॥ ७८ ॥

१. गीतं T1. २. त्यच्चैः T1. also U; G³ Ad. ३. as adapted from A
वेवजाषाभिः शुद्धं T. ४. ■■ adapted from Ad. गर्भवि T.

अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो जामदग्न्यजयो^१ यथा ।

एनाहचरितैकाङ्को व्यायोगो बहुभिर्नरैः ॥ ७९ ॥

अथ समवकारः—

कार्यं समवकारेऽपि चामुखं नाटकादिवत् ।

ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु सन्धयः ॥ ८० ॥

वृत्तयो हीनकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः ।

^२द्वादशोद्धतविख्याताः फलं तेषां पृथक् पृथक् ॥ ८१ ॥

^३अङ्गी वीरोऽङ्गानि चान्ये यद्वदम्भोधिमन्थने ।

अङ्कैस्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिशृङ्गारस्त्रिविद्रवः ॥ ८२ ॥

द्विसन्धिरङ्कः प्रथमः कार्यो द्वादशनाडिकः ।

^४चतुर्द्विनाडिकावन्त्यौ नाडिका घटिकाद्वयम् ॥ ८३ ॥

वस्तुस्वाभावदैवारिकृताः^५ स्युः कपटास्त्रयः ।

धर्मार्थकामैः शृङ्गारो^६ नात्र बिन्दुप्रवेशकौ ॥ ८४ ॥

व्राताद्युज्ज्वलता शौचं धर्मशृङ्गार उच्यते ।

मुक्तारत्नाद्यलङ्कारैरर्थशृङ्गार उच्यते ॥ ८५ ॥

सम्भोगविप्रलम्भादिः कामशृङ्गार इत्ययम् ।

पुरावरोधयुद्धे^७ भवाताग्न्यादिकिविद्रवाः ॥ ८६ ॥

वीथ्यङ्गानि^८ यथालाभं कुर्यात्प्रहसने^९ यथा ।

अथ वीथी—

वीथी^{१०} तु कैशिकीवृत्तौ^{११} सन्ध्यङ्गाङ्काश्च^{१२} भाणवत् ॥ ८७ ॥

1. also Ad. जये T. 2. शोदात्त T. 3. बहुवीररसाः सर्वे T1. 4. चतुर्दिना-
लिका T1. 5. दैवाद T1. 6. शृङ्गारा Ad. 7. पुरोपरोधयुद्धे T. 8. वीथ्यङ्गादि
U;G3.Ad. 9. प्रहसनं Ad. 10. विदितं T1. 11. as adapted from Ad.
वृत्त्या T. 12. as adapted from Ad ङ्कैश्च T.

रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ।
नायिकानायकौ कार्यौ शृङ्गारद्वयसंश्रयौ ॥ ८८ ॥

नाम वीथ्यङ्गानि—

युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरङ्गैरुद्धात्यकादिभिः ।
उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चतिगते छलम् ॥ ८९ ॥
वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दिदनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि त्रयोदश ॥ ९० ॥
गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ।
यत्नान्योन्यसमालापो द्वेधोद्धात्यं मतं यथा ॥ ९१ ॥

“ मानवती—अय्ये ! कादम्बिणि ! आआदो तुह कालो ।

(आर्ये कादम्बिनि, आगतस्तवकालः ।)

कादम्बिनी—वत्से ! मानवति ! अत एव खल्वहं विहरामि । किं त्वकाले-
ऽप्ययं राजहंसः प्रविष्ट इति विचारयामि' ॥

राजा— (समन्तादवलोक्य अनाकलितविद्वङ्गविहारः स्वगतम्)

वचनमिदमात्मविषयं वर्णितमनयावधार्यते युक्त्या ।

प्रमदानामनुरागः प्रायः प्राप्तेरपि प्रियं तनुते ॥

मानवती— अय्ये ! राजहंसो कर्हि दिष्टो ?

(आर्ये ! राजहंसःकुत्र दृष्टः ?)

कादम्बिनी— वत्से ! तव मानसे ।

मानवती—अय्ये मत्तासि ! (आर्ये मत्तासि ।) ”

“ का श्लाघा गुणिनां क्षमा परिभवः को यः स्वकीयैः कृतः

किं दुःखं परसंश्रयो जगति कः श्लाघ्यो य आश्रीयते ।

का मृत्युर्व्यसनं शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शत्रवः
कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे छन्नस्थितैः पाण्डवैः ॥ ”

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।

प्रस्तुतेऽन्यत्र वा तत्स्याद्द्विधावलगितं यथा ॥ ९२ ॥

‘रामः—लक्ष्मण ! तातवियुक्तामयोध्यां विमानस्थो नाहं प्रवेष्टुं शक्नोमि, तद-
वतीर्य गच्छामि ।

(इत्यवतीय कतिचित्पदानि गत्वा निरूप्य)

“ ‘कोऽयं सिंहासनस्थाधः स्थितः पादुकयोः पुरः ।

जटावानक्षवलयी^३ च ‘चामरी च विराजते ॥ ”

इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः^४

विदूषकः—(अपवार्य) वअस्स! मह कण्ठे, कासेण कंठूदि होदि, किं कादव्यस्?

|(वयस्य, मम कण्ठे काशेन कण्डूतिर्भवति ।

‘रामः—(सानुनयं) वअस्स ! सकर्पूरं ताम्बूलं चर । तावता ‘कण्ठकण्डूनिर्वर्तते ।

ताम्बूलं चेदम् । ”

असद्भूतं मिथःस्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृद्यथा ।

“राजा—वयस्य । त्वया वयमतिसंहिताः ।

विदूषकः—वअस्स, तुण एव्व सिक्खिदणेवुणो तुह एव्व कहं अदिसंदाणं

कप्पेमि । किंदु

घडेमि अण्णेण परस्स जाअं मुणीण मोएमि वदं मुहुत्ते ।

मणस्सिणीणं विहडेमिमाणं तुह प्पाहावेण तणोमि सव्वं’ ॥ ”

वयस्य, त्वयैव शिक्षितनैपुणस्तवैव कथमतिसंधानं कल्पयामि । किन्तु,

१. कोऽपि. T1. also A.Ad. 2. as adapted from Ad. also T1. नक्ष
शाली = T. 3. as adapted from Ad. चामरीवा, चारुरेव U. G3.Ad. 4.
not found in Ad. 5. राजा Ad. 6. also U;G3.Ad. कण्डूति Ad. 7. ताम्बूलं
S.Ad.

घटयाम्यन्येन परस्य जायां मुनीनां मोचयामि व्रतं मुहूर्ते ।
मनस्विनीनां निघटयामि मानं तव प्रभावेण तनोमि सर्वम् ॥^१ ”

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ॥ ९३ ॥
नटादित्रितयालापः पूर्वरक्ते मतं यथा ।

“ नटी—अय्य ! तहा होदु ।

(आर्ये, तथा भवतु)

सूतधारः— (आकाशभवलोक्य)

विलोलविद्युल्लतिकावरता
विनिःसरद्वारिमदप्रवाहाः^२ ।
धनद्विषा गर्जितबृंहिताढ्या-
श्चरन्ति खे चातकचञ्चरीकाः ॥ ”

^३प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभश्छलनं यथा ॥ ९४ ॥

“ राजा— (सोत्प्रासम्)

समसुखदुःखः संप्रति सखा ममान्योऽस्ति कस्त्वया सदृशः ।
यदमुष्मिन्नपि यतसे कार्ये साहाय्यमेवमाचरितुम् ॥ ”
विनिवृत्त्यास्य वाक्केली द्विस्त्रिः^४ प्रत्युक्तितो यथा ।

“ मानवती—अय्ये ! कादम्बिणि !

अणिसं पि मअरकेदू अयमणिवारिदवेरह्दुत्साहो ।
तं पि दहेत्किंमं विअ दाहो एकेण तेण दुब्बज्जो^५ ॥ ”

(आर्ये, कादम्बिनि,

अनिशमपि मकरकेतुरयमनिवारितवैरह्दुत्साहः ।
तमपि दहेत्किं मामिव दाह एकेन तेन दुर्वार्यः ॥)

1. as adapted from Ad. 2. बह्वप्रवाहाः T1. 3. प्रियायै T1. 4. as adapted from Ad. वाक्केलि द्विस्त्रिः T. 5. as adapted from Ad.

कादम्बिनी—

मन्मथो ननु मात्सर्यात्तद्रूपविजितस्तव ।

तापं तनोति नामुष्य नान्यथा कथमागतः ॥

मानवती— अय्ये ! सो एव सर्वत्त^१ दीसई कंहं णाअदो ?

(आर्ये, स एव सर्वत्र दृश्यते । कथं नागतः ?)^१ ”

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः^२ स्पर्धयाधिबलं यथा ॥ ९५ ॥

“ भीमः—

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते-

तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः । ”

^३इत्युपक्रमे—अरे ! नाहं भवानिव विकत्थनाप्रगल्भः ।

किन्तु—

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।

मद्गदाभिन्नवक्षो^४ऽस्थिवेणिकाबन्धभीषणम्^५ ॥ ”

गण्डं प्रस्तुतधिकारि भिन्नं वेगोदितं यथा ।

“ कादम्बिनी—वत्से ! समागतः^६ ।

मानवती — (सानन्दं) अय्ये कोऽसौ ? (आर्ये, कोऽसौ ?)

कादम्बिनी—^७तवानुजः ।

मानवती — (सविषादं) ”

अमुमेवान्यथा गण्डं^८ प्राहुः पञ्चविधं परे^९ ॥ ९६ ॥

आकस्मिकमसम्बन्धं^{१०} सम्बन्धमिव यत्पदम् ।

वाचामन्ते स गण्डः स्याद्वाव्यनिष्ठार्थसूचकः^{११} ॥ ९७ ॥

1. as adapted from Ad. 2. वाक्यैरत्युक्तिः Tl also Ad. 3. इत्युक्त क्रमेण. Tl. 4. वक्षोऽब्धि Tl. 5. भूषणम् Tl. 6. समागता. Tl. 7. तवानुजा Tl. 8. प्राया. Tl. 9. पठेत् Tl. 10. ■ adapted from Ad. सम्बन्धं सम्बन्धा. T. 11. सूचकम् Ad.

प्रतिहारो रहो हर्षः 'प्रतिभा व्याहतोऽपि च ।
प्रतिक्रियान्वितो यस्तु प्रतिहारो मतो यथा ॥ ९८ ॥

“ को मां हन्तुं 'समर्थः स्यादित्युक्तो रावणेन तु ।
राक्षसो राम इत्याह किं राम इति चोदितः ।
पुनराह यदा रामः कदाचिदुपयास्यति^१ ।
दूरीकृत्य^२ परं मोहादशिवां^३ 'वाचमाहरत् । ”
आत्मानं निर्दिशेद्यस्तु स रहोगण्ड उच्यते ॥

“ यथा दुर्योधनो भीमं हन्तीत्याशयवान् भ्रमात् ।
प्राह दुर्योधनं भीमो हन्तीति कुरुनायकः ॥ ”
उत्सवोच्छ्वकरोमाञ्चः प्रविश्यामोदकृद्धचः ॥ ९९ ॥
भाषते भावि यत्रासौ हर्षगण्डः स्मृतो यथा ।

“ केनाप्यर्थेन कंसस्येत्युक्तवत्येव यादवे ।
नृत्यन्नानर्तकोऽप्याह दारको जातवानिति ॥ ”
उक्तमन्यार्थमन्येन वचोऽन्यार्थं प्रकल्पयेत् ॥ १०० ॥
सामान्यपदसामर्थ्यात् स गण्डः प्रतिभा यथा^४ ।

“ यो जातोऽन्यत्र योऽन्यत्र वर्धितो मधुसम्भवः^५ ॥
परपुष्टः ७ कृद्धोऽयं^६ मारयत्यनिवारितः ।
इत्युत्कण्ठितया प्रोक्तं कंसेनाऽहितमन्यथा ॥ ”
द्वर्थो वाक्यस्य विन्यासः शुभाशुभसमन्वितः ॥ १०१ ॥

प्रत्यक्षं प्रोच्यते यत्र गण्डः स व्याहतो मतः ।
“ यथा देवमुनिस्तत्र दानवं कंसमब्रवीत् ।

1. प्रतिबोध्याहतो; प्रतिभोग्या. T1. 2. प्रवृत्तः; T1. 3. as adapted from Ad. यथा T. दपि वां. T1. 4. as adapted from Ad. ऊरीकृत्य T. 5. रसस्तस्याः. T1. 6. as adapted from Ad. ताव T. ताव T1. 7. यथा Ad. 8. यदुपुत्रस्य मधोर्वंशजातः explained by the Ed. in Ad. 9. संक्रुद्धो Ad

समृत्यबलवीर्यस्य प्राप्तोऽसि भवतः क्षयम् ॥ ”

‘प्रसक्तस्याऽन्यथा व्यख्या यत्नावस्यन्दितं यथा ॥ १०२ ॥

सीता — जाद ! कलं खु तुम्हेहिं अजुज्झाए गन्तव्वं । तर्हि सो राआ
विणएण णमिदव्वो ।

(जात, कल्यं खलु युवाभ्यामयोध्यायां गन्तव्यम् । तत्र स राजा विनयेन
नन्तव्यः)

लवः — अम्भ^१ ! किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् ? ।

सीता — जाद ! सो खु तुम्हाणं पिता ।

(जात, स खलु युवयोः पिता)

लवः — किमावयो रघुपतिः पिता ?

सीता — (साशङ्कम्) जाद ण कहु तुम्हाणं । सअलाए एव्व पुहवीए ।

(न खलु युवयोः । सकलाया एव पृथिव्याः) ”

बहुप्रपञ्चसंयुक्ता हास्यलेशसमन्विता ।

प्रहेलिकेव गूढार्था नालिकेत्युच्यते यथा ॥ १०३ ॥

“ राजा — (पुरतो निर्वर्ण्य)

वल्लरी किमुत वामलोचना

दूरतो वसति दृष्टिवर्तिनी ।

वायुना चलति किं नु नर्तिता^४

मन्मुखी मदनवेदनासहा^५ ॥ ”

विदूषकः — वअस्स ! मए विणिच्चिदिम् ।

(वयस्य मया विनिश्चितम्) ”

असम्बद्धकथाप्रायोऽस्तत्प्रलापो यथोत्तरः ।

विरहोन्मत्तबालादिभाषणेषु मतो ज्ञेया ॥ १०४ ॥

1. as adapted from Ad. रसोक्तस्य T. रसस्तस्याः T1. 2. विचार्या
बुद्धिशालिभिः. T1. 3. omit Ad. 4. as adapted from Ad. वर्तिना T.
5. as adapted from Ad. वेदना सहे (Sic) T.

“ हंस ! प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्यास्त्वया हता ।
विभावितैकदेशेन स्तेयं तदभियुज्यते ॥ ”

“ भुक्ता हि महागिरयः स्नातोऽहं वह्निना पिबामि नमः ।
हरिहरहरिष्यगर्भा मम पुत्रास्तेन नृत्यामि ॥ ”

“ अर्चिष्मन्ति विदार्य वक्तुकुहराण्यासृक्कणो वासुके-
रकुल्या विषकर्बुरान्गणयतः संस्पृश्य दन्ताङ्गुरान् ।
‘एकं त्रीणि नवाष्ट तप्त षडितिप्रत्यस्तसङ्ख्याक्रमा
वाचः क्रौञ्चरिपोः शिशुत्वविकलाः^१ श्रेयांसि पुष्पन्तु वः ॥ ’

अन्यार्थ एव व्याहारो हास्यलेशकरो भवति ।

“ (लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति)

विदूषकः—मा दाव उवससुद्धा गमिस्ससि ।

(मा तावत्, उपदेशशुद्धा निर्गमिष्यसि)

इत्युपक्रमेण—

गणदासः—(विदूषकं प्रति) आर्य ! उच्यतां यस्त्वया क्रममेदो लक्षितः ।

विदूषकः—पढमप्पयोगे बम्हणस्स पृआ भोदि । सा ता णकिदा (प्रथमप्रयोगे
ब्राह्मणस्य पूजा भवति । सा तथा न कृता) (मालविकासमयते) ”
दोषा गुणा गुणा दोषा यत्त स्युर्मृदवं यथा ॥ १०५ ॥

“ कष्टं खलु विप्रकुले जननं कष्टं च भार्यया विरहः ।
धन्याः शूद्रा येषां दारपरिग्रहणमल्पमूल्येन ॥ ”

एवं दिशि विधातव्या द्वित्रिपालप्रयोजिता ।

आथाङ्कः—

उत्सृष्टिकाङ्के प्रत्यातं वृत्तं बुद्ध्या प्रपञ्चयेत्^४ ॥ १०६ ॥

१. स्तर्जन्या Ad. २. पञ्च Ad. ३. शक्तिधरस्य शौचदक्षताः Ad. also T.
४. योजयेत् Ad.

रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ।
भाणवत्सन्धिवृत्त्यङ्गैर्युक्तः स्त्रीपरिदेवितैः ॥ १०७ ॥
वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ।

अथेहामृगः—

मिश्रमीहामृगे वस्तु चतुरङ्कः त्रिसन्धिमत्^१ ॥ १०८ ॥
नरदिव्यावनियमान्नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ॥ १०९ ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः^२ ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य^३ किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥ ११० ॥
संरंभं परमानीय युद्धं व्याजान्निवारयेत् ।
वधं प्राप्तस्य कुर्वीत परं^४ नैव महात्मनः ॥ १११ ॥
कैशिकीवृत्तिरहितो हास्यशृङ्गारवर्जितः ।
अत्र षण्णायकानन्ये वदन्तीहामृगे नरान् ॥ ११२ ॥

अथ नाटिका—

लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र मिश्रवस्तुसमाश्रया ।
तत्र वस्तु प्रकरणान्नाटकान्नायको नृपः ॥ ११३ ॥
प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ।
देवी तत्र भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ ११४ ॥
गम्भीरा मानिनी कृच्छ्रात्तद्वशात्तेतृसङ्गमः ।
^५नायिका तादृशी मुग्धा दिव्या वाऽतिमनोहरा ॥ ११५ ॥
अन्तः पुरातिसम्बन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ।
अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरम् ॥ ११६ ॥

1. मान् Ad. 2. रोजधिगच्छतः. T1. 3. प्यत्र Ad. 4. as adapted from
Ad. वधं T. 5. प्राप्या तु Ad.

नेता तत्र प्रवर्तेत देवीत्वासेन 'शक्तिः ।

कैशिक्यज्ञैश्चतुर्भिश्च युक्ताङ्कैरिति नाटिका ॥ ११७ ॥

अथ सट्टकम्—

सट्टकं नाटिकावत्स्यात् किंत्वेतत् प्राकृतैः कृतम् ।

प्रवेशकविहीनं च शृङ्गाराद्भुतभूषितम् ॥ ११८ ॥

चतुर्यवनिकं कार्यं वयस्यन्तं प्रकीर्तितम् ।

अथ त्रोटकम्—

दिव्यमानुषसंयोगो यत्राङ्केऽङ्के विदूषकः ॥ ११९ ॥

त्रोटकं नाम तद्ज्ञेयं गूढनाटकलक्षणम् ।

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कमन्यत्राटकवन्मतम् ॥ १२० ॥

सप्ताङ्कं स्तम्भितारम्भस्त्वष्टाङ्कं मदलेखिका^१ ।

मेनकानहुषाख्यं स्यान्नवाङ्कं परिकीर्तितम् ॥ १२१ ॥

प्रकीर्त्यते परं प्राज्ञैः पञ्चाङ्कं विक्रमोर्वशी ।

अथ प्रेङ्गणम्—

गर्भावमर्शहीनं वा मुखनिर्वहणान्वितम् ॥ १२२ ॥

सूत्रधारविहीनं च सर्ववृत्तिसमन्वितम्^२ ।

नियुद्धात्फेद्युतं परिवर्तकभूषितम् ॥ १२३ ॥

मागधी शौरसेनी वा हीननायकचेष्टितम् ।

नेपथ्ये गीतनाट्यं^३ च तथा तत्र प्ररोचना^४ ॥ १२४ ॥

अप्रवेशकविष्कम्भमेकाङ्कं प्रेङ्गणं विदुः ।

निदर्शनमिह ज्ञेयं वस्तु वालिवधादिकम् ॥ १२५ ॥

1. वञ्चितः T1. also Ad. 2. as adapted from Ad. मदनलेखा A2. Ad. मदनरेखा T. 3. समाश्रितम् Ad. 4. as adapted from Ad. नेपथ्य नाट्यगीतं च. 5. परत्रैव प्रयोजनम् Ad.

नय गोष्ठी—

अथ गोष्ठी मतैकाङ्का कैशिकीवृत्तिशालिनी ।
 कामशृङ्गारसंयुक्ता पञ्चषड्वोषिदन्विता ॥ १२६ ॥
 'प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।
 गर्भावमर्शसन्धिभ्यां 'शून्या नोदात्तवाङ्मृता ॥ १२७ ॥
 निदर्शनं रैवतमदनिकाख्यमिहोदितम् ।

अथ भाणिका—

अथ स्याद्भाणिकोदात्तनायिकैकाङ्कभूषिता ॥ १२८ ॥
 श्लक्ष्णनेपथ्यभाष्यध्यपुरुषा च प्रकीर्तिता ।
 कैशिकीभारतीप्राया त्वङ्गैः सप्तभिरुज्ज्वला ॥ १२९ ॥
 उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ।
 समर्पणं चानुवृत्तिः^१ संहारश्चापि सप्तमः ॥ १३० ॥
 प्रसङ्गात्कार्यकथनमुपन्यासः प्रकीर्तितः ।
 निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिस्तत्र विन्यास उच्यते ॥ १३१ ॥
 विबोधो भ्रान्तिनाशः स्यान्मिथ्याज्ञानं तु साध्वसम् ।
 समर्पणमुपालम्भवचः स्यात्कोपविद्धया ॥ १३२ ॥
 अनुवृत्तिर्निदर्शनस्योपन्यासः प्रकीर्तितः ।
 समापनं तु कार्यस्य संहार इति कीर्तितः ॥ १३३ ॥
 मुखनिर्वहणोपेता कामदत्ता निदर्शनम् ।

अथ संलापः^४—

^५शृङ्गारहास्यरहितः संलाप इति कीर्तितः ॥ १३४ ॥

1. प्रकृतैः T1. 2. हीनदात्त T1. 3. निवृत्तिश्च T1. 4. संलापकः T.

5. omit fully in T. adapted from Ad.

पुरोपरोधसङ्ग्रामविद्रवैः कपटैर्युतः ।

कैशिकीभारतीहीनो भवेत्पाषण्डनायकः ॥ १३५ ॥

हीनोपनायकयुतः श्मशानादिसमाकुलः ।

सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्यस्य यथोच्यते ॥ १३६ ॥

उत्कण्ठा चावहित्था च प्रयत्नो 'ग्रथनं' तथा ।

आशंसा तर्कसंदेहतापोद्वेगाश्च मुग्धता ॥ १३७ ॥

आलस्यं प्रतिपत्तिश्च विलापो वाक्यमेव च ।

साधनानुगमोच्छ्वासविसयाश्च चमत्कृतिः ॥ १३८ ॥

विस्मृतिर्लोभसम्पेदौ वैशारद्यं प्रबोधनम् ।

आश्वासश्च प्रहर्षश्च प्रसत्तिरिति कीर्तिता^१ ॥ १३९ ॥

सलक्षणोदाहरणं व्यक्तत्वान्नात्र दर्शितम् ।

शेषं नाटकवत्सर्वं संलापः समुदाहृतः^२ ॥ १४० ॥

निदर्शनं कनकवतीमाधवं समवेक्ष्यताम् ।

अथ प्रस्थानम्—

दासादिनायकं दासीनायिकं द्वयङ्कमीरितम् ॥ १४१ ॥

कैशिकीवृत्तिबहुलं बहुताललयान्वितम् ।

सुरापानसमायुक्तं तथा हीनोपनायकम् ॥ १४२ ॥

विलासोद्दिष्टसंक्षिप्तं^३ प्रस्थानमिति कीर्तितम् ।

निदर्शनमिह श्रेयं शृङ्गारतिलकाह्वयम् ॥ १४३ ॥

अथ काव्यम्—

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं हास्यसङ्कुलम् ।

गर्भावमर्शसन्धिभ्यां^४ हीनं शृङ्गार^५भूषितम् ॥ १४४ ॥

1. as adapted from Ad. निघनं T. 2. कीर्तितः Ad. 3. as adapted from Ad. शेषे T. 4. संलापकः उदाहृतः T. 5. संयुक्तं Ad. 6. भाषितम् T. भूषितम् Ad.

खण्डमात्राद्विपदिकाभग्नतालैरलङ्कृतम् ।

उदात्तोक्तिसमायुक्तं बहुताललयान्वितम् ॥ १४५ ॥

निदर्शनं तु काव्यस्य विज्ञेयो यादवोदयः^१ ।

अथ हल्लीसकम्—

हल्लीसकं तु सप्ताष्टदशस्त्रीजनसङ्कुलम् ॥ १४६ ॥

संप्रयोज्यैकपुरुषं कैशिकीवृत्तिभूषितम् ।

एकाङ्कं स्यादुदात्तोक्तिबहुताललयात्मकम्^२ ॥ १४७ ॥

निदर्शनं भवेदस्य केलिरैवतकं मतम् ।

अथ रासकम्—

अथ रासकमेकाङ्कं सूत्रधारेण वर्जितम् ॥ १४८ ॥

सुश्लिष्टनान्दीसहितं पञ्चपात्रं द्विसान्धकम् ।

पूर्णं भाषाविमूषाद्यैर्भारतीकैशिकीयुतम् ॥ १४९ ॥

वीथ्यङ्गमण्डितं^३ मुख्यनायकं ख्यातनायकम् ।

उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ॥ १५० ॥

गर्भावमर्शशून्यं च यथा स्यान्मेनकाद्विजम्^४ ।

अथ श्रीगदितम्—

करुणं स्त्री समासीना गायेद्यत् पठेदपि ॥ १५१ ॥

एकाङ्कं भारतीप्रायं तच्छ्रीगदितमुच्यते ।

गर्भावमर्शरहितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ॥ १५२ ॥

प्रसिद्धनयाकं ज्ञेयं यद्वत्कीडारसालकम्^५ ।

1. माधवोदयः Ad. 2. लयान्वितम् Ad. 3. as adapted from Ad. मूर्ख T. 4. मेनकाहितम् T1. 5. as adapted from Ad. रसातलम् T.

अथ लासिका—

शृङ्गारबहुलैकाङ्का त्रिसन्धिर्न्यूननायिका ॥ १५३ ॥

स्वल्पनृत्ताल्पनेपथ्या पीठमर्देन भूषिता ।

विदूषकविटोपेता दशलास्याङ्गभूषिता ॥ १५४ ॥

लासिका सा समुद्दिष्टा यथा वीणावती मता ।

अथ दुर्मल्ली—

दुर्मल्ली चतुरङ्का स्यात्कैशिकीभारतीयुता ॥ १५५ ॥

विगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ।

त्रिनाडिः 'प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ॥ १५६ ॥

द्वितीयः पञ्चनाडिः स्यात् विदूषकविलासवान् ।

षण्णाडिस्तृतीयः 'स्यात्पीठमर्दविलासवान् ॥ १५७ ॥

चतुर्थो दशनाडिः स्यादङ्कः क्रीडितनागरः ।

निदर्शनं भवेदत्र यथा बिन्दुमती मता ॥ १५८ ॥

अथ नाट्यरासकम्—

नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयात्मकम् ।

हास्यशृङ्गारसंयुक्तं दशलास्याङ्गभूषितम् ॥ १५९ ॥

उदात्तनायकं चैव पीठमर्दोपनायकम् ।

द्वितीयसन्धिः शून्यं स्याद्वाससज्जात्र नायिका ॥ १६० ॥

निदर्शनं दर्शनीयं स्याद्विलासवती यथा ।

अथ उल्लाप्यम्—

उल्लाप्यं दिव्यचरितं मुखनिर्वहणान्वितम् ॥ १६१ ॥

शृङ्गारहास्य^१कारुण्ययुतमेकाङ्कभूषितम् ।

बहुपुस्तं गीतमयं चतुरोज्ज्वलनायकम् ॥ १६२ ॥

.....

..... ।

नाट्यप्रबन्धनिकुरुम्बमिदं विभाति

दानं त्वदीयमिव मन्मधरातलेन्द्र ! ॥ १६३ ॥

^२इत्यमृतानन्दयोगीन्द्रविरचितेऽलङ्कारसङ्ग्रहे रूपकनिरूपणं नाम

नवमः परिच्छेदः ॥

—

दशमः परिच्छेदः

अथ नाट्यालङ्काराः—

सिद्धिः प्राप्तिर्विचारश्चानुनयस्तदनन्तरम् ।
उद्दिष्टमपि दाक्षिण्यं प्रसिद्धिर्भ्रह्मं यथा ॥ १ ॥
पश्चात्तापस्पृहाक्षोभाऽऽक्रन्दाः^१ परिहृतिस्तथा ।
नीतिरुत्तेजनं शोभाऽभिमानः संशयस्तथा ॥ २ ॥
तुल्यतर्कोऽक्षमा चैवाऽध्यवसायो^२ विमर्शनम् ।
युक्तिः प्रोत्साहनं चैव साहाय्यं च निवेदनम् ॥ ३ ॥
अभिज्ञानं च पृच्छा चातिशयो गुणकीर्तनम् ।
^३इति त्रिंशदलङ्काराः प्रायो नाट्येषु सङ्गताः ॥ ४ ॥
सिद्धिरिष्टार्थसंसिद्धेरनेकेषामुदाहृतिः^४ ।

यथा—

“ हे भूतघात्रि ! यदि तावदहं विशुद्धा
तन्मे वरं त्वमिह देहि वृणो वरं च ।
हे विष्णुवासवमहेश्वरचन्द्रसूर्या !
जन्मान्तरेषु भविता प्रभुरेव रामः ॥ ”
प्राप्तिः सा समुदायस्य ज्ञानं यच्चैकदेशतः ॥ ५ ॥

यथा—

“ हंस ! प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्या हृता त्वया ।
सम्भावितैकदेशेन स्तेयं यदभियुज्यते ॥ ”
विचारः स हि विज्ञेयः संशये निर्णयस्तु यः ।

यथा—

1. पश्चात्तापः स्पृहा क्षोभ आक्रन्दः परिहारकम् Ad. 2. चैव व्यवसायो Ad.
3. विषयोऽयं नाट्यशास्त्रे षोडशाध्याये विस्तरेणोपवर्णितः, निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके
१६९ तमेपृष्ठे द्रष्टव्यः । as noted by the Ed. Ad. 4. हृतम् Ad.

“ असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा
यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तः करणप्रवृत्तयः ॥ ”

वचसा कर्मणा प्रीतिर्यस्मिन्ननुनयो हि सः ॥ ६ ॥

यथा—

“ परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।
समुद्ररशना चोर्वी सखी च यूवयोरियम् ॥ ”

उद्दिष्टं स्यात्परोक्षे च प्रत्यक्षे चार्थकीर्तनम्

परोक्षे यथा—

“ तस्मिन् जीवति दुर्धर्षे हतमप्यहतंबलम् ।
'तस्मिंस्तु गमितप्राणे जीवन्तोऽपि मृता वयम् ॥ ”

प्रत्यक्षे यथा—

“ हा ! धिक् ! प्रियतमा सेयं दुःसंस्थानमलीमसा ।
सर्वथा प्रत्यभिज्ञेया मूर्तीभवति तद्यथा ॥ ”
दाक्षिण्यं श्लक्ष्णया वाचा परचित्तानुवर्तनम् ॥ ७ ॥

यथा—

“ प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण ! ।
आर्येणानुगृहीतस्य^१ न विघ्नः सिद्धिमन्तरा ॥ ”
प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा—

“ सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।
स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामूर्वश्या च भुवा च यः ॥ ”

1. as adapted from Ad. 2. गृहीतोऽसि निर्विघ्नः. 3. as adapted from Ad. 4. as adapted from Ad.

‘तद् गर्हणं भवेद्यत्तुदोषोद्भेदेन कृतसनम् ॥ ८ ॥

यथा—

“अन्यासक्तमवध्यं च निम्नन् क्षात्रपराङ्मुखः ।
न कथं लक्ष्मणो धन्वी लज्जते हृदयादपि ॥ ”

पश्चात्तापोऽनुतापस्तु कृत्वाकार्यं च योजयेत्^१ ।

“^२प्लवगप्रवरं निम्नन् भ्रातृयुद्धाभियोगिनम् ।
अहं सूर्यकुलस्यस्याऽद्य कलङ्कं किं कृतं मया ॥ ”

स्पृहा यस्त्वभिलाषः स्याद्वस्तुनो ‘रामणीयके ॥ ९ ॥

यथा—

“जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।
मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥ ”

अधिक्षेपवचोयुक्तः कोपजः क्षोभ उच्यते ।

यथा—

“त्वया तपस्वि चण्डाल ! प्रच्छन्नवधवर्तिनः ।
न केवलं हतो वाली स्वात्मा च परलोकतः ॥ ”

शोकप्रलाप आक्रन्दो नाट्यविद्विरुदीरितः ॥ १० ॥

यथा—

“हा विधे ! नष्टपक्षेण मय्येव परिवर्तसे ।
हतस्तातो ^३पत्नी पत्नी भ्राता ^४च निहतो युधि ॥ ”

परिहारः स विज्ञेयः कृतानुचितमार्जनम्^५ ।

यथा—

“प्राणप्रयाणदुःखार्तं उक्तवानस्म्यन^६क्षरम् ।
तत् क्षमस्व विभो ! किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पितः ॥ ”

1. as adapted from Ad. 2. तुयोभवेत् Ad. 3. मातृकायां पदमिदं विलुप्तम् ।
तथाप्यौचित्या दुस्वीय संयोजितम् । Ed. Ad. 4. as adapted from Ad. राम-
णीयकम् T. 5. ■■ adapted from Ad. 6. आर्जिनम् T1. 7. उक्तवानत्य-
नक्षरम् T1.

न्यायानुवृत्तिरेकत्वं नीतिरित्युच्यते यथा ॥ ११ ॥

“ स्नेहं प्रति न पुत्रेषु विशेषः कश्चिदस्ति मे ।
किं तु न्यायं पुरस्कृत्य मया ज्येष्ठोऽभिषिच्यते ॥ ”
उत्तेजनं तु कार्यार्थं यत्रानक्षरमुच्यते ।

यथा—

“ इन्द्रजिच्चण्डवीर्योऽसि नाम्नैव बलवानसि ।
धिक्^१ । धिक् । प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥ ”
सिद्धैः पदं समं श्लिष्टं साध्यं शोभाऽभिधीयते ॥ १२ ॥

यथा—

“ सद्द्वंशसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।
कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः ॥ ”
अभिमानोऽपरित्यागः दर्पदुःखसुखस्य च ।

यथा—

“ खरेन्द्रजिह्वूषणकुम्भकर्णा
गताः किमेतेन गता गतास्ते ।
अहं च गच्छामि यदि प्रणाशं
तथाऽपि ‘सीतां न समर्पयामि’ ॥ ”
अनिश्चयेन वाक्येन समाप्तिः संशयो यथा ॥ १३ ॥
“ इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यक्षकन्यका ।
अथ वा^२ विपिनस्यैव देवता किमु पार्वती ॥ ”
स्यादुत्प्रेक्षादिसम्पन्नस्तुल्यतर्कस्तु तद्यथा ।

1. रेवात्र T1. 2. तं प्रच्छन्नः स्वरूपेण युध्यतेऽस्माद्भयाकुलः T1; 2कः Ad.
3. कुटिलोऽपि T. 4. पीडां T1. 5. as adapted from Ad. च मर्षं T. 6. चास्य विषयस्यैव T1.

यथा—

“ तरङ्गभ्रूलताफेनं दुकूलमिव बिभ्रती ।
मन्ये परिणता सेयं सरिद्धावेन भामिनी ॥ ”
अक्षमा त्वहितानां या परिभूतिर्न सद्यते ॥ १४ ॥

यथा—

“ सीताहरणदुर्वृत्तपरिपाकफलोन्मुखः ।
स्वकुलस्यान्तकः स त्वमाशराग्रे^१ भवामि ते ॥ ”
‘कार्याद्यध्यवसायो^२ यस्तन्निश्चयपरं वचः ।

यथा—

“ कियन्मात्रमकूपारः कियन्मात्रं च सा पुरी ।
कियन्मात्रं दशास्योऽपि^३ क्रुद्धस्य मम घन्विनः ॥ ”
विमर्शो दुःखदीनानामनिष्टफलनिश्चयः ॥ १५ ॥

यथा—

“ विद्वान् प्रणाशं समरे स्वयं च
न तावदात्मानमहं ब्रवीमि ।
महामुनेर्विश्रवसःकुलेऽस्मिन्^४
निवपवीजं किमपीह^५ न स्यात् ॥ ”
अवधारणमर्थस्य केनचिद्युक्तिरिष्यते ।

यथा—

“ यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

1. शरासे T1. 2. as adapted from Ad. कार्येष्वध्यव T. 3. as adapted from Ad. यस्तुलनागमितं T. 4. ■■ adapted from Ad. क्रूरस्य T. 5. ■■ adapted from Ad. विश्रवसस्तपोभिः T. 6. as adapted from Ad. यदि नः कुलम् T.

मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम्^१ ॥ ”

प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम् ॥ १६ ॥

यथा—

“ कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तज्जगत्तितयं^२ त्रातुं^३ तात ! ताडय ताटकाम् ॥ ”

सहाय्यमानुकूल्येन कार्ये कस्याऽपि योजनम् ।

यथा—

“ रन्ध्राणि तु सजातीयो दुर्लक्षाण्यपि पश्यति ।

इन्द्रजिन्निधनं नाथ ! लक्ष्मणानुचरे मयि ॥ ”

भूतस्य कथनं भाविसूचनाय निवेदनम् ॥ १७ ॥

यथा—

“ वानरः क्षत्रियः कोऽपि शत्रुः क्षुद्रो न गण्यताम् ।

बालिनं कार्तवीर्यं च^४ कथं विस्मृतो भवान् ? ॥ ”

अभिज्ञानं यदुद्भोदः पूर्वदृष्टस्य केनचित् ।

“ आकृतेः किञ्चिदुल्लेखो विभावयति लक्षणम् ।

महतोपप्लवेनेव पीडितं चन्द्रमण्डलम् ॥ ”

पृच्छान्वेषणमर्थस्य स्यादर्थार्थ्यार्थनापरम् ॥ १८ ॥

यथा—

“ भवद्भिः सर्वाङ्गप्रकृतिरमणीया कुलवधू-

रिहास्ते^१ दृष्टाष्टा वा विदितमथवा स्याः किमु भवेत् ।

वयोऽवस्थां तस्याः शृणुत सुभगो यत्न मदनः

प्रगल्भव्यापारश्चरति हृदि मूर्खश्च वपुषि ॥ ”

1. as adapted from Ad. कुरुध्वे T. 2. ■■ adapted from Ad. यातु T.

3. as adapted from Ad. भेदं T. 4. ■■ adapted from Ad. रिहस्यैर्दृष्टा T.

गुणमेकस्य सङ्कीर्त्य तस्यातिशयवर्णनम् ।

क्रियते यत् वाक्यार्थः स स्यादतिशयो यथा ॥ १९ ॥

यथा—

“ विधयापूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुखमभूद्भवम् ।

धाता निजासनाम्भोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥ ”

इष्टसिद्धौ गुणानां तु कीर्तनं गुणकीर्तनम् ।

यथा—

“ शिरोऽर्चितशिवः शौर्यवशीकृतजगत्त्रयः ।

सुरस्त्रीदुर्लभः सोऽहं मनस्वी च दशाननः ॥ ”

नानाविधैरलङ्कारैर्नाट्यविद्या विभूषिता ।

मोदाय भवतो भूयान्मनसो मन्मभूपते^१ ! ॥ २० ॥

^१इत्यमृतानन्वयोगीन्द्रविरचितेऽलङ्कारसङ्ग्रहे नाट्यपालङ्कारनिरूपणं नाम

वक्ष्यते परिच्छेदः ॥

*एकादशः परिच्छेदः

अथ चाटुप्रबन्धानां लक्षणं कथ्यतेऽधुना ।

मुक्तकादिविभागः—

मुक्तकं पद्यमेकं स्याद्विकं पद्यद्वयं त्रयम् ॥ १ ॥

त्रिकं त्रयेण पद्यानां पञ्चरत्नानि पञ्चकम् ।

अष्टकं गजमाला स्यान्नवकं रत्नमालिका ॥ २ ॥

'दशभिर्दशकंप्रोक्तं द्वादशेन्दुकला मता ।

सप्तविंशति पद्यानि नाम्ना तारावली मता ॥ ३ ॥

त्रिंशता त्रिंशिका पञ्चाशता पञ्चाशिकेष्यते ।

शतेन शतकं प्रोक्तमष्टोत्तरशतं परम् ॥ ४ ॥

वृत्तैरभिन्नैर्भिन्नैर्वा कार्यमेकं यथारुचि^१ ।

काव्यमप्येकसर्गादि द्वात्रिंशदवधिस्मृतम् ॥ ५ ॥

अथोदाहरणादीनां^२ लक्षणं कथ्यतेऽधुना ।

कल्पनीयानि पद्यानि सप्त सप्तविंशतिभिः ॥ ६ ॥

सम्बोधनात्मिका चान्ते विभक्तेष्वष्टमी भवेत् ।

शक्करीप्रभृतीनि स्युश्छन्दांस्यस्य यथारुचि ॥ ७ ॥

रीतिः प्रधाना गौडीया गतिः स्याद्वत्तमध्यमा ।

ओजः प्रसाधनाशब्दाः सानुप्रासाः कचित्कचित् ॥ ८ ॥

विभक्तिघटना चात्र यथाकामं क्रमेण वा ।

तन्नाथं मालिनीवृत्तं जयेत्यादिसमन्वितम् ॥ ९ ॥

गद्यात्मकदलान्यष्टौ प्रत्येकं सयतीनि च ।

This pariccheda in T. is completely corrupt. Fully adapted with corrections from Ad. 1. as adapted from Ad. नामावलीद्वादशं स्वच्छो.
r. 2. as adapted from Ad. वृत्तैरभिन्नैर्वाकार्यमेकं T. 3. as adapted from Ad. णायास्तु T.

ततः सत्कलिका कार्या समस्ताब्धिपदात्मिका ।
 अन्ते तूत्कलिका कार्या समस्तैकपदात्मिका^१ ॥ १० ॥
 अन्ते पद्यसमायुक्ता यत्यनुप्रासशोभिनी ।
 चतुस्तकलिकास्याद्वा विभक्त्याभासलाञ्छिता ॥ ११ ॥
 कलिकोत्कलिकामृष्टनव्यताललयक्रमा^२ ।
 प्रतिपद्यं भवेन्नैतृनाम तत्तद्विभक्तिमत् ॥ १२ ॥
 विराजन्ती कीर्तिमती सुभागा भोगमालिनी ।
 कलावती कान्तिमती कमला जयवत्यपि ॥ १३ ॥
 एता विभक्त्यधिष्ठात्र्यो देवताः कथिता बुधैः ।
 ददत्येताः स्तुतिप्रीताः स्वस्वनामसमं फलम् ॥ १४ ॥
 वाक्यमेकं च कर्तव्यमन्ते सर्वविभक्तिकम् ।
 आर्या वान्यतमं कुर्यात् कविश्रुत्याख्यया ततः ॥ १५ ॥
 अप्राकृता प्राकृता वा प्राकृतोन्मिश्रितापि वा ।
 देशीभिश्च पदैर्युक्ता भाषाणां चैव सञ्चयैः ॥ १६ ॥
 वंशवीर्यश्रुताद्यैश्च युक्तोदाहरणं मतम् ।
 अमुष्य नायकाः प्रोक्ता देवा दैत्या महीसुराः ॥ १७ ॥
 गुरवः क्षोणिपालाश्च सामन्ताः सचिवादयः ।
 विभक्तिसप्तकयुता सन्ध्या चैव विना कृता ॥ १८ ॥
 अङ्गुलीति समाख्याता सद्भिश्चाटु विशारदैः ।
 केवलं कलिकासङ्गात्कल्याणीति निगद्यते ॥ १९ ॥
 केवलोत्कलिकासङ्गादुत्फुल्लकवती भवेत् ।
 यस्यास्तूत्कलिकास्थाने केवलार्या प्रयुज्यते ॥ २० ॥

1. as adapted from Ad. लयाङ्गिताः T. 2. as adapted from Ad
 युक्ता यत्यनुप्रासशोभिनी. T.

सा फलोदाहरणं वास्यादार्यासङ्गान्न भिद्यते ।

केवला प्रथमा वाणी द्वितीया केवला शरी ॥ २१ ॥

तृतीया केवला वापी चतुर्थी केवला फणी ।

पञ्चमी केवला सारी षष्ठी मोरीति कथ्यते ॥ २२ ॥

सप्तमी खलिका प्रोक्ता सम्बुद्धिः सरसावती ।

भिन्नैर्वर्णैर्भिन्ननाम सम्भावे च तथा भवेत् ॥ २३ ॥

सर्ववाक्यं च कर्तव्यं कविनायकलाञ्छितम् ।

एषैव गद्यरहिता नवमाणिक्यमालिका ॥ २४ ॥

एषैव च त्रिगुणिता भवेन्नक्षत्रमालिका ।

- रसः शृङ्गार एव स्याद्भोगवल्याः प्रपञ्चने ॥ २५ ॥

अनुषङ्गेण मिलितो वीरोऽपि स्यात्कचित्कचित् ।

वर्णनीयाः क्रमात्साङ्गवीरभोगादयो गुणाः ॥ २६ ॥

आशीः पद्यसमायुक्ता प्रथमे विरतावपि ।

अष्टभिर्वा षोडशभिः विंशत्या वा पदैर्युता ॥ २७ ॥

दलानि षड्वा चत्वारि प्रत्येकं सयतीनि च ।

मध्ये भवेयुरथवा यमिताद्यक्षरैः कचित् ॥ २८ ॥

गतेरपि प्रयोगः स्याद्यथारीति समृद्धितः ।

तत्तदर्थवसानेऽस्य विरतिः स्यात्पदे पदे ॥ २९ ॥

देव त्वं जय वीर त्वं धीर जीवादिकं पदम् ।

तत्तत्स्थाने प्राकृतादिभाषाभिर्बिरुदाश्रितैः ॥ ३० ॥

भोगोपजृम्भितैर्गद्यपद्यैः सेयं सपल्लवैः ।

भोगावली च देशर्तुभावाङ्गज्ञानचातुरी ॥ ३१ ॥

वर्णयेद्वीरलब्धांश्च तांस्तान् श्लाघ्यादिकान् गुणान् ।
 चतुर्भिर्लघुभिः पद्यप्रान्ते सम्मदकारिणी ॥ ३२ ॥
 मङ्गलानि फलानि स्युः प्रथमश्रवणादपि ।
 वृत्तेनैकेन नेतारं वर्धयेदाशिषाऽन्तिमे ॥ ३३ ॥
 ग्रन्थसंख्या शतं षष्टिरत्र ख्यातोत्तमा बुधैः ।
 भोगाबलिसमायुक्ता देवानां मूभुजामपि ॥ ३४ ॥
 वर्णनेन परं विद्यात् प्रायशो बिरुदावलीम् ।
 द्वाभ्यां 'वापि चतुर्भिर्वा पञ्चभिष्पङ्क्तिभिरेव वा ॥ ३५ ॥
 भाषाभिर्विहिताभिः स्याद्यदि वा देशभाषितैः ।
 कुलक्रमागतैर्वापि स्वापदाननिर्देशकैः^१ ॥ ३६ ॥
 पदैरपि च सा यैः स्यात्तत्तदर्थविनाकृतैः ।
 नानापुरातनक्षमाभृद्विरुदारोहणैरपि ॥ ३७ ॥
 बाहनारोहशस्त्रास्त्रप्रयोगैर्भोगवर्णनैः ।
 गुणिनां वर्णनैश्चापि विनयक्रमशालिभिः ॥ ३८ ॥
 गौडरीत्या विधातव्या सानुप्रासा सपल्लवा ।
 आद्यन्तयोः स्यादार्या वा गाथा वा मङ्गलात्मिका ॥ ३९ ॥
 इत्येवं लक्षणानि स्युर्लक्षणानीतराणि वा ।
 सद्गुणारोपणं यत्र नेतुः सैव गुणावली ॥ ४० ॥
 गुणाः परोपकारार्था वर्ण्याः सर्वे प्रबान्ततः ।
 दलानि चाष्टौ चत्वारि सानुप्रासयतीनि च ॥ ४१ ॥
 मात्रामिरथवा वर्णैः समानि स्युः परस्य च ।
 तादृग्भर्णानि सर्वाणि संस्कृतेन कचित्कचित् ॥ ४२ ॥

अस्याः ~~गङ्गा~~ एकः स्यात् कचित्तत्वाद्भुतो रसः ।
दल्पङ्क्तिविरामेषु देवेत्यादिपदं न्यसेत् ॥ ४३ ॥

आदौ समासभूयिष्ठमन्ते स्याद्वृत्तगन्धि च ।
गद्याद्यपरमादद्यान्मध्ये हि पदमेव वा ॥ ४४ ॥

पुरे जनपदे रम्ये देशे या गुणसम्पदः ।
नेतारं वर्णयेत्ताभिरेषैव स्याद्गुणावली ॥ ४५ ॥

चतुस्तुभिर्भवेत् षट्भिर्भाषाभिर्विंशत्युक्तमम् ।
एकैकभाषयैकैकं पद्यं सर्वविभक्तिभिः ॥ ४६ ॥

रगलापि तथापि स्यात्तत्र तत्र सपल्लवा ।
श्लोकावाच्यन्तयोर्नेतृमङ्गलार्थौ न्यसेद् बुधः ॥ ४७ ॥

त्रिस्तुभिर्वाथ वृत्तं चेद्भाषाभिर्मण्डलक्रमात् ।
उत्तमं चक्रवालं स्यादन्यूनानदधिकं मतम् ॥ ४८ ॥

रसादीन्वर्णयेद्भूतिगुणकर्मनुसारतः ।
युक्तमेतद्विशेषेणसिद्धिं च विजिगीषुभिः ॥ ४९ ॥

द्वाविंशद्गद्यसंयुक्तं गद्याग्रैः पल्लवैर्युतम् ।
चतुर्धा भिन्नरूपेण व्यस्तं सस्वरबन्धनम् ॥ ५० ॥

तालैर्द्वादशभिर्युक्तं लोकोत्तरमुदाहृतम् ।
‘वेद्यः.....परं.....स.....तः ॥ ५१ ॥

त्यागादयो गुणा यस्यामूह्यन्ते कविभिः कृतौ ।
पूर्वाद्यास्तासु तत्रत्यानाहूया..... ॥ ५२ ॥

1. विकसत् T. 2. अत्राक्षराणि मातृकायां भ्रष्टानि। as noted by Ed. Ad.
and also T.

.....

.....गद्यमेकं चतुर्भिः पल्लवैर्युतम् ॥ ५३ ॥

चतुर्धैष समावृत्तं चतुरक्षरबन्धनम् ।

आशीराद्यन्योः कार्या नेतुः पद्यद्वयेन तु ॥ ५४ ॥

एवं पद्यैश्च गद्यैश्च सा भवेत्त्यागघोषणम् ।

अथ संख्या भवेत् षष्टिः शतं वा स्याद्विशेषतः ॥ ५५ ॥

अस्यास्तु मयि नेतारो भवेयुस्त्यागिनो सदा ।

'पद्यं गद्यं च तालं च सानुतालं चतुर्विधम् ॥ ५६ ॥

देववीर जयेत्यादिसम्बुद्धिश्चान्त एव च ।

स्याच्चतुर्धा च वृत्तं स्याच्चतुर्भद्रमितीरितम् ॥ ५७ ॥

चाटुप्रबन्धैस्त्वयि चारुकीर्तिरुदारवर्णैरुपलाल्यमाना ।

रक्ता सती राजगुरो विचित्रं मन्मक्षमानाथ ! मरालशुभ्र^१ ॥ ५८ ॥

^३इत्यमृतानन्दयोगीन्द्रविरचितेऽलङ्कारसङ्ग्रहे चाटुप्रबन्धलक्षणं
नामंकावशः परिच्छेदः ।

अलङ्कारसङ्ग्रहः सम्पूर्णः ।

शुभमस्तु

APPENDIX I

अलङ्कारसङ्गहे उदाहृतश्लोकानां सूची

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
अ		
अकुण्ठोत्कण्ठ	*काव्यप्रकाशे, ७-२०७	.... ५७
अकृते तु		.... ८४
अक्षं विक्षिपति	महानाटकम्, ३-८१	.... ३८
अङ्कुरत्कुच		... २४
अङ्कुरत्कुचमत्यनल्प		.... ११७
अङ्गोपान्त		.... ३७
अणिसं पि		.... १२२
अणुमपि परकीयं		.... ४६
अतिवितत	*काव्यप्रकाशे ७-२५५	.... ६५
अत्रान्तरे	मालतीमाधवम् १-२९	.... ३२
अत्रिलोचन	*काव्यप्रकाशे ७-१५८	.... ५५
अद्यापि स्तनशैल	महानाटकम् २-७	.... ६२
अद्यैव किं न विशसे	वेणीसंहारः ५-३२	.... ९४
अधिकरतल	*काव्यप्रकाशे ७-२२३	.... ६०
अनङ्गमङ्गल	*काव्यप्रकाशे ७-१४१	.... ५२
अनञ्जिता	काव्यादर्शः २-१०१	.... ४०
अनभ्यासेन	,, २-२४७	.... ५०
अनुकूलजनो		.... २७
अनुरागमङ्गनायाः		.... ८३
अन्यासक्त		.... १३६
अपराध		.... ८७
अपि तुरग	रघुवंशः ९-६७	.... ४९

* This mark indicates that the stanza has been noted in the work mentioned.

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
अप्रियाणि	वेणीसंहारम्, ५-३१	.... ९४
अभिनयशस्तौ		.... ११७
अभिन्नवेलौ	काव्यादर्शः २-१८३	.... ३९
अभिप्रेतार्थ	*विटवृत्त इति सुभाषितावलौ	.... ५७
अभिव्यक्तालीको	*दशरूपकावल्लोके	.... १०५
अयं स रशनोत्कर्षी	महाभारतम्, क्षीपर्वम् भाषितावल्लो	४३
	२८-२९	
अयमान्दोलित	काव्यदर्शः २-२३६	.... ४१
अयोध्यापुरजरीणां		.... ४१
अरे रामाहस्ता	*विक्रमोर्वशीय इति काव्यप्रकाश	
	व्याख्यायां नागेशः	.... ६९
अर्चिष्मन्ति	*बाणस्येति सूक्तिमुक्तावल्लौ	.... १२६
अर्थै रनेकै		.... ८९
अलमतिचपलत्वात्	बिहृणचरितम् ५८	.... ५६
अलसारुण		.... ३१
अवध्यैरिन्दु	काव्यादर्शः २-१४९	.... ४१
अवन्ध्यकोपस्य	किरातार्जुनीयम् १-३३	.... ५३
अवैमि पूतम्	कुमारसम्भवः ६-५७	.... ४३
अव्याजमुग्ध		.... ३०, ८१
अश्रान्तश्रुतिपाठ	नैषधम् २-१०२	.... ३६
असंभृतम्	कुमारसंभवः १-३१	.... ४०
असंशयम्	अभिज्ञानशाकुन्तलम् १-१९	.... १३५
अस्तु नीरक्षसा		.... ७२
अस्तु चला	वेणीसंहारम् ३-६	.... ६५
अस्तप्रयोग	*महावीरचरितम् २-३४	.... १०२
अहो सत्य		.... ७२
आ		
आकृतेः		.... १३९

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
आक्षिपन्त्यरविन्दानि	*साहित्यदर्पणे ६-१७५	.... ४७
आजन्म ब्रह्मचारी	अनर्घराघवम् ४-१८	.... १५
आज्ञेव शम्बररिपोः		.... ८३
आतपे धृतिमता	किरातार्जुनीयम् ९-३०	.... ३९
आदावघटितं		.... ९४
आदावञ्जनपुञ्ज	*काव्यप्रकाशे ७-२००	.... ५६
आदित्यस्य		.... ५९
आनन्दाय	महावीरचरितम् ७-४९	.... १०३
आमीलिताक्षम्	अमृतानन्दस्य	.... ११
आयस्ता-कलहं	अमरुकम्	.... २५
आरम्भेऽस्मिन्	रत्नावली १-७	.... ८०
आलापमालि	अमृतानन्दस्य	.... १२
आलिङ्गितः	काव्यप्रकाशे ७-१५४	.... ५५
आलोक्य कोमल	काव्यप्रकाशे ७-३२३	.... ७६
आलोच्य वाक्यं		.... ८२
आलोलपल्लव	अमृतानन्दस्य	.... १३
आशायाः		.... १८
आसादित	*छलितरामे इति नाट्यदर्पणे	.... १०९
आसितानि		.... ३२
आसित्वा विजने		.... ८७
आस्ते द्वारि		.... ९५
इ		
इदं ते केनोक्तं	*काव्यप्रकाशे ७-२६४	.... ६६
इन्द्रजिह्वण्ड	*साहित्यदर्पणे ६-२०५	.... १३७
इयं स्वर्गाभिनाथस्य	*ययातिविजये इति साहित्यदर्पणे ६-१७८	१३७

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
उ		
उत्तानोच्छून	*काव्यप्रकाशे ७-३०४	.... ७०
उत्तिष्ठ दूति	*दशरूपकावलोके २-२६	.... २७
उत्संगे सा	मेघदूतम् २-२६	.... २८
उद्दामोत्कलिकां	रत्नावली २-३०	.... ७९
उन्मीलद्वन्द्वेन्दु	सूक्तिमुक्तावलौ	.... ३०
उन्मुक्तकंचु कृतया		.... ३८
उर्वसावत्र	*काव्यप्रकाशे ७-२१४	.... ५८
एकत्रासन	अमरकशतके १८	.... २५
एकपुच्छ		.... ६४
एतन्मन्दविपक्व	काव्यप्रकाशे ७-२४२	.... ५२
एवं वादिनि	कुमारसंभवः ६-८४	.... २३
एष ते विद्रुमच्छायः		.... ४१
क		
कः कः कुत्र	*काव्यप्रकाशे ७-२२४	.... ६०
कः कः धीरो		.... ८५
कटु रटति	*सुभाषितावलौ	.... ६७
कण्डूतेः		.... ७०
कपटमिव		.... ८८
कम्भोजाः समरे	रघुवंशः ४-४६	.... ४६
कर्णार्पितो	कुमारसंभवः ७-१७	.... ३२
कर्णोत्पलं		.... ५०
कलशे	नैषधम्, २-३२	.... ६५
कलितानि		.... ८०, ९८
कल्लोल	भल्लटशतकम् ६२	.... ६६
कष्टं खलु		.... १२६

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
कलत्राद्य		.... १४
कस्तूरीतिलकं		.... ३९
कस्मिन्कर्मणि	*काव्यप्रकाशे ७-२०२	.... ५७
कामं प्रिया	शाकुन्तलम् २-१	.... ७९
कामेन पञ्चापि	काव्यादर्शः ३-१५४	.... ५९
कारणं ज्ञायते		.... ९०
कालरात्रिकरालेयं	बालरामायणम् ३-५	.... १३९
का श्लाघ्या	*पाण्डवानन्दे इति दशरूपकावल्लोके ३-१४	१२०
किमिति न पश्यसि	रुद्रटालंकारे ६-४२	.... ६२
किमुच्यते	*काव्यप्रकाशे ७-२०६	.... ५७
कियन्मात्र		.... १३८
कीर्तिस्ते		.... ४६
कुत्र सा कुवल		
कुमुदिनी		.... ७८
कृतमनुमतं	वेणीसंहारम् ३-२४	.... १५
केनाप्यर्थेन		
कोपोत्कोमल	अमरकशतकम् ९	.... २६
कोपो यत्	अमरकशतकम् ३८	.... २६
को मां हन्तुं		.... १२४
कोयं ते		.... ९४
कोयं सिंहासनस्य	छलितरामे	.... १२१
क्रयविक्रय	काव्यादर्शः	.... ४६
क्रान्तक्रान्त	शिशुपालवधे १०,३	.... ४८
कैकारः	*काव्यप्रकाशे ७-२२५	.... ६०
क्षुद्राः संत्रासमेते	महानाटकम् १२-२	.... १६, ४३

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
ख		
खरेन्द्रजिह्वषण		.... १३७
ग		
गमनमलसं	मालतीमाधवम् १-२०	.... १०५
गाढालिङ्गन	भमरुकशतके ४०	२४, ७१
गायति गेयं		.... ११८
गुरोः शासन	काव्यादर्शः २-३०१	.... ४४
गृहीतं येनासीः	वेणीसंहारम् ३-१९	.... ६६
गौरवाद्यदपि	रघुवंशः १९-७	.... २०
ग्रहैस्ततः	रघुवंशः ३-२३	.... ७१
ग्रीवाविभूषण		.... ११६
घडेमि अण्णोण		.... १२१
च		
चतुर्दश	रामायणम् ३-२६-३५	.... ६७
चत्वारो	वेणीसंहारम् १-२५	.... ६१
चन्द्रं गता	कुमारसंभवः १-४३	.... ७३
चाणक्यो		.... १०३
चारशठचोर	सुभाषितत्रिशती २-५९	.... १७
चित्तवर्तिन्यपि	नवसाहसार्कचरितम् ६-४२	.... ३३
चूर्णवभ्रुललितं	रघुवंशः १९-२५	.... ४८
चोरो मज्ज		.... ९०
जगति जयिनः	मालतीमाधवम् १-३९	.... ६५
जलनिघेर्वारि		.... ९२
जादो जलधि		.... ९३
जीवत्सु तातपादेषु	उत्तररामचरितम् १-१८	.... १३६
ज्वलत्सु गगने	मालतीमाधवम् २-२	.... ३१

श्लोकाः

ग्रन्थनाम

अतः स. पृष्ठम्

॥

तत उदित	*काव्यप्रकाशे ७-२१२	.... ५८
तल सा कुवलयेक्षणा		.... ८१
तथाभूतां	वेणीसंहारम् १-११	.... ५९
तथा व्रीडाविधेयापि	*धनिकस्य दशरूपकावल्लोके २-३६	.... ३१
तपस्विभिर्या	*काव्यप्रकाशे ७-१४६	.... ५४
तमालश्यामल		.... ६४
तरङ्गभ्रूलता		.... १३८
तवात्मजा		.... ९८
तवासि गीत	शाकुन्तलम् १-५	.... ११०
तस्मिन् जीवति	महानाटकम् १३-८	.... १३५
तस्याः सान्द्र	अमरकशतकम् २६	.... २२
तां प्राञ्चुर्स्वी	कुमारसम्भवः ७-१३	.... ३०
तां रोहिणीं		.... ४९
तीर्थान्तरेषु	*काव्यप्रकाशः	.... ५२
त्वं मुग्धाक्षि	अमरकशतकम् २७	.... ४३
त्वया तपस्वि	*साहित्यदर्पणे ६-२०२	.... १३६
त्वयि निसर्गरतेः	विक्रमोर्वशीयम् ४-२९	.... ६१
त्वां मन्मभूप	अमृतानन्दस्य	.... ११

द

दधतो मङ्गलक्षौमे	रघुवंशः १२-८	.... २०
दर्भाकुरेण	शाकुन्तलम् २-१२	.... ४२
ददृमुक्त	कुमारसंभवः ८-१८	.... ७५
दिष्मातङ्ग	मङ्गलप्रभाकरः	.... १६, ७३
दुर्जनः	सुभाषितसिंहाती १-४२	.... ४६

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
दूराद्दर्शनवाञ्छा		.... ८५
दृढविरह		.... ८५
दृष्टिं सालसतां		.... २९
दृष्टैकासन	अमरकशतकम् १९	२६, १०६
देवराजो		.... ७०
देहिदेहीति		.... ७२
द्रक्ष्यन्ति	वेणीसंहारम् ५-३४	.... ५, १२३
द्वारं द्वारमिता		.... ६८
द्वीपादन्यस्मादपि	रत्नावली १-७	.... ११०
ध		
धनुः पौष्पं		.... ४५
धन्यासि	*विज्जिकाया इति शार्ङ्गधरपद्धतौ	.... २४
धन्विनां		.... ७२
धीरो विनीतो	*काव्यप्रकाशे ७-२१०	.... ५८
धूर्ते दुरंत		.... ९७
धृतिरस्तमिता	रघुवंशः ८-६५	.... ५०
न		
ननु तव नयहीने		.... ९५
नवनखपदमङ्गं	शिशुपालवधः ११-३३	.... २८
नष्टं वर्षधरैः	रत्नावली २-२९	.... १०४
■ स्वर्गो नापि नरको		.... ६८
नाट्यमलक्षित		.... ११७
नाथे निशायाः	*काव्यप्रकाशे ७-२४३	.... ६३
नृत्ताचार्यो		.... ८३
नृपतितनय		.... १५
निर्णेतुं शक्य	काव्यादर्शः २-२१८	.... ४५

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
निः शेषच्युत	अमरकशतके १०५	.... ४२
निर्माणस्थिति		.... ६३
नीलेन ते		.... १७
नेयं निशा दिवस		४४७३, ८९
प		
पत्ता सुधावार		.... ५२
पथि पथिक	महानाटकम् ३-१५	.... ४२
परापकार	*काव्यप्रकाशे ७-२००	४९, ६२
परिमहबहुत्वेऽपि	शाकुन्तलम् ३-२१	.... १३५
परिरंभपरि		३३, ४८
परिहरति	*काव्यप्रकाशे ७-३२६	.... ७६
पादांगुष्ठेन	अमरकशतकम् १३६	.... ३४
पापे पुरा		.... ९१
पुण्यं पुरातन	अमृतानन्दस्य	.... १३
पुण्यं पुरातनमिव	अमृतानन्दस्य	.... ७०
पुण्यैस्तस्य		.... ९९
पुनराह यथा		.... १२४
पृथुकार्तस्वरपात्रं	*काव्यप्रकाशे ७-३०६	.... ७०
प्रचलितनिजलज्जः		२८, ११६
प्रचलित		.... २८
प्रयत्नपरिबोधितो	वेणीसंहारम् ३-३४	.... ६९
प्रशिथिलनिजलज्जाः		२८, ११६
प्रसादं तव		.... ९१
प्रसादे	*मालतीमाधवे इति काव्यप्रकाश- व्याख्यायां नागेशः	.... ७६

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
प्रसाधय पुरीं		.... १३५
प्रसीद कोप		.... ७२
प्राणप्रयाण	साहित्यदर्पणे ६-२०९	.... १३६
प्राप्ता कथमपि	रत्नावली २-४३	.... ८६
प्राप्ता श्रियः	भर्तृहरिः ३-६७	.... ६७
प्रौढपयोधर		४४, १११
प्लवगप्रवरं		.... १३६
■		
बद्धः पश्चात्		.... ९२
बल्यरिकृत्वरी		.... ७०
बालातपक्रान्त		.... ८२
बाले नाथ	धामरुक्मतातकम् ५७	.... २५
बिभर्ति यश्च	*सरस्वतीकण्ठाभरणे १-४	.... ५३
■		
भक्तीशनन्दन	अमृतानन्दस्य	.... १२
भवद्भिः सर्वांग		.... १३९
भुक्ता हि	रुद्रटालङ्कारः ११-२१	.... १२६
भूपालरत्न	*काव्यप्रकाशे ७-२६०	.... ६६
भूयो भूयः	मालतीमाधवम् १-१८	.... २०
■		
मकरन्द		.... ३०
मदनस्य		.... ८२
मध्याह्नं गमय		.... १०४
मन्दस्मितं		.... ३८
मन्दा बहन्ति	अमृतानन्दस्य	.... १२

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
मन्दिरमरविन्द		.... ४५
मन्दोऽसि		.... ८९
मन्मथो ननु		.... १२३
मलयपवन		.... ४३
मसृणचरण	बालरामायणम् ६-२६	.... ६१
महाप्रलय	वेणीसंहारः ३-४	.... ६२
मा ए महप्परूढो		.... ८६
मा गर्वमुद्रह	*दशरूपकावल्लोके २-२४	.... २७
मातः कं हृदये		.... २९
मात्सर्यमुत्सार्य	*सुभाषितावल्लौ	.... ६६
मानरस्याः	काव्यादर्शः २-२९९	.... ४४
मानयोग्यां	काव्यादर्शः २-२४३	.... ४१
मा भवन्त	काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः, ५-१-१४	.... ७३
मुग्धा मूहुः	अमृतानन्दस्य	.... १३
मुग्धे यथा		.... ४०
मृणालबाहु	काव्यादर्शः २-३३६	.... ४५
मृदुपवन	विक्रमोर्वशीयम् ४-२२	.... ५४
प्रियतां		.... ७१
म्लानं ते वदन		.... ११६
य		
यः पूयते	*काव्यप्रकाशे ७-२०२	.... ५६
यथा दुर्योधनो		.... १२४
यथा देवमुनि		.... १२४
यथायं	*काव्यप्रकाशे ७-१४३	.... ५३
यदगार	*नैषधम् २-८९	.... ४०

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
यदा येन		
यदि समर	वेणीसंहारम् ३-६	.... १३८
यदमुष्मिन्		.... ११८
यदेतस्मिन्	कर्णसुन्दरी	.... ४१
गङ्गा	*काव्यप्रकाशे ७-११२	.... ७१
यमः कुबेरो	काव्यादर्शः २-३३९	.... ४५
यशोधिगन्तुं	किरातार्जुनीयम् ६-४०	.... ६३
यातु यातु	*दशरूपकावल्लोके २-१७	.... २५
यातोस्मि	रत्नावली ३-५१	.... ७९
या त्वं दूति		.... ९३
यान्ति न्याय	अनर्घराघवम् १-४	.... १०९
यासि भीरु		.... ५१
या रम्य		.... १०१
ये नाम	मालतीमाधवम् १-४	.... ५०
यो जातोऽन्यत्र	उम्बेकस्य श्लो.वा. व्याख्याने	.... १२४
र		
रत्नोत्थिता		.... ८३
रत्निक्कीडा	*धनिकस्य दशरूपकावल्लोके २-३९	.... ३२
रक्षिण हित्थहि		.... ११५
रत्नस्तंभेषु	काव्यादर्शः २-३०२	.... ४४
रत्न्राणि तु		.... १९
रत्नभावाः परिक्रिष्टाः		.... ११७
रत्नकाविधोरपि	अमृतानन्दस्य	.... १२
रत्नकाविभावरी	काव्यप्रकाशे ७-१५६	.... ५४
राक्षसमुपाकर		.... ७५

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
रङ्गोत्थितारतिपतेः		.... ८३
राजन्विभान्ति	*काव्यप्रकाशे ७-२९२	.... ५८
राम मन्मथ	रघुवंशः ११-२०	.... ६४
रामो मूर्ध्नि	महानाटकम् ३-२२	.... १०३
रुचि धाम्नि		.... ४९
रुद्राद्रेस्तुलनं	बालरामायणम् १-५१	.... २१
ल		
लभः केलिकेचे	*काव्यप्रकाशे ७-२३६	.... ६१
लाक्षागृहानल	वेणीसंहारम् १-८	.... १११
लीलातामरसा	अमरकशतकम् ७२	.... ५३
व		
वङ्गक्षोणि		.... १६
वचनमिदं		.... ११७
वत्ता सुधा		.... ९०
वत्से वारं		.... ८६
वनतरु		.... ३०
वर्णयितु		.... १११
वल्लरी किमुत		.... १२५
वानरः क्षत्रियः		.... १३९
विदितरसो		.... ८४
विद्यामभ्यस्यतो	*सरस्वतीकण्ठाभरणे १-१७	.... ५८
विद्वान् प्रणाशं		.... १३८
विधायापूर्वं	रत्नावली २-३५	.... १३९
विभवेऽपि	रघुवंशः ८-६८	.... २२
विमुक्तमालिन्य		.... २७

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
विलोलविधु		.... १२२
विभ्रं जित्वा		.... ३९
विषमिव		.... ८७
विसृज मनसि		.... ९३
विसृज सुन्दरि	मालविकामिमिक्षम् ४-१३	.... १०५
व्रीडाकातर		.... ११
वृद्धास्ते	उत्तररामचरितम् ५-३४	.... ९२
वैदर्भी	नैषधम् ३-१०५	.... ३६
वैदेहि पश्य	रघुवंशः १३-२	.... ३६
व्रीडाकातरलोचनं		
श		
शठान्यस्या	अमरकशतकम् १०९	.... २१
शरत्काल	*काव्यप्रकाशे ७-१५७	.... ५४
शान्तिमेति		.... ९४
शिरोऽर्चितशिवः		.... १३५
शुभ्रष्व	शाकुन्तलम् ४-१७	.... २३
शून्यं वासगृहं	अमरकशतकम् ८२	.... १०५
शोकं स्वीवत्	वेणीसंहारम् ५-८३३	.... ९४
श्यामां श्यामलि	विद्धसालभञ्जिका	.... ६८
श्रीहर्षो निपुणः	रत्नावली १-६	.... १०७
श्रुतेन बुद्धिः	काव्यप्रकाशे ७-२७९	.... ६९
श्रुत्वायातं		.... ३२
स		
सङ्गतानि	काव्यादर्शे	.... ४५
सञ्चारपूतानि	रघुवंशः २-१५	.... ३८

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
संप्रहारे		.... ७६
सम्भार्जनी		.... १३
सकलरिपुजयाशा	वेणीसंशारम् ५-१७	.... ११९
सखि स विजितो	दशरूपकावलोके २-२५	.... २८
सदा स्नात्वा	*काव्यप्रकाशे ७-२६७	.... ६७
स देवतावेशमनि		.... ९७
सद्वंशसंभवः	*साहित्यदर्पणे ६-१७६	.... १३७
संपंकतल		.... ६६
सम्भ्रमंगं		.... ३४
समदुःख		.... १२२
सम्यक्ज्ञान	*काव्यप्रकाशे ७-१५५	.... ५६
सरसिजमनु	शाकुन्तलम् १-१७	.... ३१
सर्वः स्वजन		.... ९९
सर्वथेयं		.... ८८
सव्याजं तिलम्	*धनिकस्य दशरूपकावलोके २-४१	.... ३३
सर्वाङ्गसंगत		.... ९८
सव्यापसव्य		.... ५०
मन्यार्धजानिः		.... ४७
सत्रीडा दयितानने	*काव्याप्रकाशे ७-३२१	.... ७६
सव्वाणं सति		.... ८८
सह दीर्घा	काव्यादर्शः २-३५२	.... ४६
सात्वयैव		
साधनं सुमहद्	*काव्यप्रकाशे ७-१२१	.... ५४
साधु दूति		.... ४७
सामिप्रफुल्ल	अमृतानन्दस्य	.... ११

श्लोकाः	ग्रन्थनाम	अलं. स. पृष्ठम्
सामि फुल्ल	अमृतानन्दस्य	.... ९८
साहित्यभानु		.... ९७
सिरामुखैः	नागानन्दम् ५-१५	.... १६
सीताहरण		.... १३३
सुखासीनाः		.... ११५
सुधाकरकराकार	*काव्यप्रकाशे ७-१६५	.... ५५
सूतः सायक		.... १८
सूर्याचन्द्रमसौ	विक्रमोर्वेशायम् ४-३८	.... १३५
सेयं मन्मथ		.... ७२
सोध्यैष्ट	भट्टिकाव्यम् १-२	.... ६०
सौरभेण		.... १११
स्तुमः कं वामाक्षि		.... ७५
स्नाता तिष्ठति	सा. दर्पणम्	.... २१
स्नेहं प्रति		.... १३७
स्फटिकाकृति	*काव्यप्रकाशः	.... ५०
संरदवधु	धनिकस्य	.... ३३
संस्थां नितंबा	कुमारसंभवम्	.... ५५
स्निग्धमातप		.... २५
सा त्वयैव		.... ९६
साधनं	काव्यप्रकाशः	.... ५४

APPENDIX II

अलङ्कारसङ्ग्रहकारिकार्थानामनुक्रमणी

अकाण्डे प्रथनच्छेदा ७४
 अकारादिक्षकारान्ताः १२
 अकार्ये मित्रमित्रन्यो ५५
 अक्षमा त्वहितानां या १३८
 अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्थं १००
 अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते १००
 अङ्गो नानाप्रकारार्थ ११३
 अङ्गनानाङ्गतसाङ्गी ११५
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे ११३
 अङ्गानि चत्वार्येतेषां १०२
 अङ्गानि द्वादशैतस्य ८१
 अङ्गान्यवश्यमेतानि ९९
 अङ्गिनोऽननुसंधानं ७४
 अङ्गी वीरोऽङ्गानि चान्ये ११९
 अङ्गैस्त्रिभिस्त्रिकपटः ११९
 अचापल्यहतं चित्त ३०
 अजहल्लक्षणा कुन्ताः ६
 अङ्गुलीति समाख्याता १४२
 अचिका भगिनी ज्येष्ठा १०७
 अत्यन्तव्यवधानेन ६५
 अत्यन्तभाव इत्येवं ५०
 अत्यहंकारवद्वाक्यं ४३
 अत्यारूढवयःकामा २४
 अत्र करिणः प्रकृष्टात् ६०
 अत्र कार्तरार्थमिति ५२
 अत्र ज्ञेया यथाबोध्यं १६

अत्र ज्योत्स्नीमिति ६८
 अत्र देवो राजतीति ७
 अत्र ध्वन्यो मुख्यात् ६९
 अत्र वन्द्यामिति पदं ५५
 अत्र विहितोऽति दोषः ५८
 अत्र व्यर्थत्वमेवोक्तं ६७
 अत्र व्रीडाश्लीलमपि ७०
 अत्र षण्मायकानन्ये १२७
 अत्र समाप्तोऽप्यर्थः ६०
 अत्र साधनशब्दोऽयं ५४
 अत्र मुखलिप्सयेति ६३
 अत्र स्वशब्दग्रहणात् ७६
 अत्र हासाश्रुमत्या १४
 अत्राननेन दधती ५३
 अत्रानुभावा नासास्य १७
 अत्रापसारणे युक्तः ६७
 अत्रापस्मारदीनत्व १५
 अत्रालम्बनभावः स्यात् १८
 अत्रावधारणे तद्वत् ७२
 अत्रावश्यं वाच्यं ६१
 अत्राशयपदं वासनार्थ ५६
 अत्रिलोचनसंभूतः ५४
 अथ गोष्ठी मतैकाङ्का १२९
 अथ चाटुप्रबन्धानां १४१
 अथ दोषाः प्रकीर्त्यन्ते ५२
 अथ प्रकरणे वृत्तं ११४

अथ प्रमाणालंकारः ४७
 अथ प्रहसनं श्लेषा ११८
 अथ रासकमेकाङ्गं १३१
 अथ संख्या भवेत्षष्टिः १४६
 अथ स्याद्वाणिकोदात्त १२९
 अथार्थानामलंकाराः ३७
 अथोदाहरणादीनां १४१
 अद्भुतः कनकच्छायः १९
 अद्भुतापादनं यत्स्यात् ८३
 अद्भुते गर्भितमपि ७३
 अधमेचापहसितं १४
 अधिक्स्फुटमितरेतर ६२
 अधिक्षेपवचोयुक्तः १३६
 अधिक्षेपाद्यसहनं २३
 अनङ्गस्याभिधानं च ७५
 अनभिहितवाच्यं ६१
 अनादृत्यैवोत्कर्षो ६५
 अनादृत्येन्दुरेखाद्यं ६५
 अनिच्छन्त्यामिवामुत्र ७५
 अनिच्छयेन वाक्येन १३७
 अनिष्टुरैः श्रुतिसुखैः ३५
 अनुकूलस्त्वेकरसः २२
 अनुभावविभावाभ्यां ११३
 अनुभावाः क्रमादस्य १६
 अनुमानाः प्रकीर्त्यन्ते १०
 अनुभास्तु करयन्ते १८
 अनुभावा नेत्र १८

अनुभावा भ्रुकुटद्यक्षि १५
 अनुभावास्तु निःश्वन्स १५
 अनुभावास्तु वैवर्ण्य १७
 अनुभूतार्थकथनं १७
 अनुभूतार्थमननु ४९
 अनुमानं च तच्चाथ ४७
 अनुरागो नवावस्थः १२७
 अनुवृत्तिर्निदर्शनस्य १२९
 अनुषङ्गेण मिलितः १४३
 अनेकक्रामो विषयः ७५
 अनेकवाचकः शब्दो ६
 अन्तःपुरातिसंबन्धात् १२७
 अन्तर्यवनिकासंस्थैः १००
 अन्ते तूत्कलिका कार्या १४२
 अन्ते पद्यसमायुक्ता १४२
 अन्ते भयानकं प्राहुः १०५
 अन्यथानिष्टसंप्राप्तिः ३
 अन्यदप्पेवमेवोद्यं ७०
 अन्यान्योदा कन्यका च २३
 अन्यापदेश इत्यसीत् ४०
 अन्यार्थ एव व्याहारः १२६
 अन्ये गुणा यथायोग्यं ३७
 अन्येऽप्यत्र ज्ञेयाः ६३
 अन्योऽन्यपरिवादो यं ९७
 अन्योन्यमन्तर्णं यत्स्यात् १०१
 अन्योन्यवाधिक्योक्तिः १२३
 अन्योन्यालम्बनत्वं स्यात् १०

अपदस्थपदगमासं ५७
 अपायाभावतः प्राप्तिः ८४
 अपि प्रारुभाधीरा २६
 अपेक्षितं परित्यज्य ११२
 अप्रतीतमथैतेषां ५२
 अप्रतीतरपि ज्योतिः ७१
 अप्रवेशकविष्कम्भं १२८
 अप्रस्तुतार्थमित्यपि ५७
 अप्रस्तुतार्थमेतत् ६४
 अप्रस्तुतस्तुतिः सा स्यात् ४५
 अप्राकृता प्राकृता वा १४२
 अपृच्छदमृतानन्दं १
 अभवन्मतयोगं तत् ६१
 अभावषष्ठान्येतानि ४७
 अभिगम्यगुणैर्युक्तो ११२
 अभिज्ञानं च पृच्छा च १३४
 अभिज्ञानं यदुद्बोधः १३१
 अभिमानोऽपरित्यागः १३७
 अभूताहरणं मार्गः ९१
 अमतपरार्थं यत्र ६३
 अमात्यविप्रबनिजां ११४
 अमुमेवान्था गण्डं १२३
 अमुष्य नायकाः प्रोक्ताः १४२
 अम्बरग्रहणदीनि ११३
 अयथात्वं गुरुलब्धोः ५८
 नरतिर्मनसो या स्यात् ८५
 अर्थः प्रकरणं लिङ्ग ६

अर्थप्रकृतयः पञ्च ७८
 अर्थव्यक्तिरनेयोर्थः ३५
 अर्थव्यक्तिरुदारत्वं ३५
 अर्थस्याविद्यमानत्वं ४९
 अर्थानां यो विनिमयः ४६
 अर्थान्तरमुपन्यस्य ४६
 अर्थान्तरासहिष्णुत्वं १२
 अर्थान्तरैकवाचकं ५७, ६०
 अर्थापत्त्या सहैतानि ४७
 अर्थाश्च व्यञ्जकास्तत्र १७
 अर्थोपक्षेपकाः ११२
 अर्थोपक्षेपकाः पञ्च ११२
 अर्थोपक्षेपकैः सृच्यं १००
 अर्थोऽपुष्टः कष्टः ६४
 अलङ्कारैकनिष्ठो यो ५
 अलङ्कृतमसंक्षिप्तं ३
 अलौकिकचमत्कारि १८
 अल्पप्राणाक्षरैः श्लेषः ३५
 अवज्रो हरिरित्यत्र ७
 अवधारणमर्थस्य १३८
 अवधारणमर्थस्य १३८
 अवपातस्त्वसौ ज्ञेयः १०४
 अवशिष्टार्थविषयं ४८
 अवस्थानुकृतिर्नाट्यं ७८
 अवाचकं न यत्रार्थे ५३
 अवान्तरार्थकथनं ७९
 अवान्तरार्थसंबन्धः ५५

अविमृष्टविधेयांशं ५२
 अवियोगरसाभिज्ञं १
 अश्रुवैवर्ण्यवैस्वर्य १०, १४
 अश्लाघ्यवस्तुनो योगे ३०
 अश्लीलो मुख्यार्थात् ६९
 अष्टकं गजमाला स्यात् १४१
 अष्टभिर्वा षोडशाभिः १४३
 अष्टाङ्गं च नवाङ्गं च ११४
 असंबद्धकथाप्रायः १२५
 असत्प्रलापव्याहार १११, १२०
 असङ्गृतं मिथः स्तोत्रं १२१
 असमर्थमभिप्रेतं ५२
 असमर्थवपि विष ७०
 असमस्ता द्वित्रपद ३५
 असावर्थान्तरन्यासः ३९
 अस्तीनिमित्तसंग्रामः ११९
 अस्थानस्थपदं ६१
 अस्थानस्थसमासं ६२
 अस्माभिरिति विशेष्य ५९
 अस्मिन् विषण्णवचने ७१
 अस्यां यशःसंतति ५१
 अस्याः शृङ्गार एकः स्यात् १४५
 अस्वास्तु सर्वे नेतारः १४६
 अहोपदानामलोक्तिः ७२

आ

आकस्मिकमसंबद्धं १२३

आकाङ्क्षत्यत्र बाह्यार्थं ६८
 आकृतिपदेन वाक्यं ६०
 आक्षेपः प्रतिषेधोक्तिः ३९
 आक्षेपश्चात् नियतात् ९१
 आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः ३७
 आक्षेप्याणामनन्तत्वात् ३९
 आदकं संभवेद् द्रोणे ५०
 आत्मनो मनसा योगे ९
 आत्मानं निर्दिशेद्यस्तु १२४
 आदरादीक्षणं यत्र ११
 आदावेव तदा कुर्यात् ११३
 आदिमध्यावसानेषु ३
 आदौ प्रसङ्गद् वीथ्यङ्क १११
 आदौ विष्कम्भकं कुर्यात् ११३
 आदौ समासमूयिष्ठं १४५
 आद्यं तुल्यात्संविधानात् ७९
 आद्यं विक्लासिगण्डं स्यात् १४
 आद्यान्नमेवं निश्चिद्य ११२
 आद्यन्तयोः स्यादार्था वा १४४
 आद्ये सत्पात्रमालम्बा १६
 आभासत्वं रसस्य स्यात् ७५
 आभासो रसभावनां ७४
 आमिः प्रकरणं त्रेधा ११४
 आभ्यां भवति संप्रीतिः ३
 आमन्त्रणीयाः पतिवत् १०६
 आज्ञातमप्यप्रयुक्तं ५३

आरम्भयज्ञप्राप्त्याशा ८०
 आरम्भादिभिरेताभि ८०
 आरूढत्वप्रतीत्यर्थ ७४
 आर्थोऽभिधेयचित्त्वार्थी ५
 आर्या बान्यतमां कुर्यात् १४२
 आलम्बनत्वेनोद्दीपन ९
 आलम्बनविभावः सः ९
 आलम्बनविभावाः स्युः १७
 आलम्बनविभावौ द्वौ १५
 आलस्यं प्रतिपत्तिश्च १३०
 आवापोद्धारकुद्यावत् ५
 आशंसा तर्कसंदेह १३०
 आशीःपद्यसमायुक्ता १४२
 आशीराद्यन्तयोः कार्या १४६
 आशीर्निमस्क्रिया वस्तु २
 आशीर्नामाभिलषिते ४७
 आशीर्वचनसंयुक्ता १८
 आश्वासश्च प्रहर्षश्च १३०
 आसन्नायत्तमरणा २७
 असां दूत्यः सखी दासी २८
 आसां भेदचतुष्केऽस्मिन् १०६
 आसामष्टाववस्थाः स्युः २६
 आस्यते यत्र कामिन्या ११५
 आहुरेवंविधं ज्ञानं ५०

इ

इज्जिताकारलक्ष्यार्थ ४२

इच्छामयहास्ययुतं १०४
 इति जानन्नपि मनोः ५०
 इति त्रिंशदलंकाराः १३४
 इतिवृत्तं वस्तु चेति ७८
 इतिहासादिषु ख्यातं ७८
 इत्यर्थव्यक्तिरेतस्मिन् ८
 इत्यादिरसदोषाणां ७७
 इत्यादि तेषां विस्तारः ८
 इत्यादिषु परिज्ञानं ७४
 इत्युदात्तादिनेतृणां २२
 इत्युदाहृतयो नेतृ ३४
 इत्येवं लक्षणानि स्युः १४४
 इदं त्रिपुरदाहे ११८
 इन्दीवरारविन्दादि ७४
 इन्दुपादाः शिशिराः ५९
 इन्द्रियाणां अर्थयोगे ४७
 इन्द्रियाणां तत्तदर्थैः ९
 इन्द्रियोत्पन्नविज्ञानं ४४
 इवशब्दः क्रियायोगे ४१
 इष्टनाशादनिष्टाप्तेः १४
 इष्टमर्थमनाख्याय ४३
 इष्टसिद्धौ गुणानां १४०
 इष्टस्यार्थस्य रचना १००
 इष्टान्यदुष्टधीकारि ५५
 इह कष्टत्वं संघे ५८
 इह ग्राम्यत्वमर्थस्य ६६
 इह तच्छब्दो हेतुः ६०

इ

ईर्ष्यामर्षोभ्रतागर्व १६

उ

उक्तमन्यार्थमन्येन १२४

उक्तस्यानेकधोक्तिः स्यात् ३९

उक्तस्यैवात्र कथनं ७२

उक्ताङ्गानां चतुःषष्टेः ९९

उक्ताद्विशेषवद्वाक्यं ८७

उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् ४०

उक्तिस्त्वतिशयोक्तिः स्यात् ४०

उक्तैः स्ववाक्यैः यः ४५

उच्छ्रासं लम्बकाध्यायं २

उत्कण्ठा चावहित्था च १३०

उत्कण्ठानिर्भरप्रेम १०५

उत्कृष्टेभ्यः श्रुतादिभ्यः ६९

उत्तमं लकवात् स्यात् १४५

उत्तमादिविभेदेन १४

उत्तमोत्तमकं चैव ११५

उत्तरादुत्तरं वाक्यं ८६

उत्तेजनं ॥ कार्यार्थं १३७

उत्थापकस्तु यत्रारिं १०३

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते १०

उत्पन्नो ये रसो भावैः ९

उत्पाद्यं कविक्लृप्तं स्यात् ७८

उत्पत्तौ यत्र कृते ५७

उत्सृज्योच्छूकरोमाञ्चः १२४

उत्साहस्तु विभावार्थैः १५

उत्साहस्य स्थायिनोऽत्र ७६

उत्सृष्टिकाङ्क्षे प्रख्यातं १२६

उदात्तनायकं चैव १३२

उदात्तभावविन्यास १३१

उदात्तापह्नु तिस्त्रिष्ट ३७

उदात्तोक्तिसमायुक्तं १३१

उदाहरणकाव्यत्वात् ७०

उदाहरणमेतस्य ६६

उदाहरणमेतेषां ११

उद्धात्यकावलगिते १११, १२०

उद्दामफलदामुर्वी १

उद्दिष्टं स्यात्परोक्षे च १३५

उद्दिष्टमपि दाक्षिण्यं १३४

उद्दिष्टानां पदार्थानां ४२

उद्दिष्टार्थस्य सिद्धयर्थं ८४

उद्दीपनास्तु वेदान्त १८

उद्दीपनविभावाः स्युः १४, १५, १७, १८

उद्दीपनविभावा ये १४

उद्दीपनाः स्युः शृङ्गारे १०

उद्दीप्यते रसो ९

उद्देदभेदकरणामि ८१

उद्द्यानसलिलक्रीडा २

उद्देगसंभ्रमाक्षेपाः ८८

उन्मादश्चित्तवैकल्यात् १३

उपक्षेपः परिकरः ८१, ८४

उपक्षेपस्तु बीजेन ८१

उपगुम्भनमाश्वर्य ९९
 उपदेशः परार्थो यः ४९
 उपन्यासः प्रसादोक्तिः ८७
 उपन्यासोऽथ विन्यासः १२९
 उपमा नाम तस्योक्तिः ३८
 उपरागं विना रात्रौ ६७
 उपहततामाद्यार्धे ५८
 उपहतलुप्तविसर्ग ५७
 उपायापायशङ्काभ्यां ८०
 उल्लाप्यं दिव्यचरितं १३२
 उल्लाप्यमुपरूपाणि १०८

ऊ

ऊक्षास्तत्र यथायोगं १७

ऋ

ऋतुं कंचिदुपादाय ११०

ॠ

ॠभ्यां लृभ्यामपस्व्यातिः ३

ए

एक एव द्विरुक्तोऽर्थः ६५
 एकत्वरूपणं यत्स्यात् ३८
 एकरूपमनेकार्थ ४४
 एकार्थ्यमुपवीयन्ते ९६
 एकस्यां सक्तचिषोऽपि २१
 एकाङ्कं भारतीप्रायं १३१
 एकाङ्कं स्यादुदात्तोक्ति १३०
 एकाहचरितैकार्थ ११३

एकाहचरिताकाङ्क ११९
 एकेन च्छत्रिणान्येषां ६
 एकेनैवेति वक्तव्ये ६७
 एकैकभाषयैकैकं १४५
 एको रसोऽङ्गी कर्तव्यः ११३
 एतावन्मात्रनेत्रे ते ७
 एता विभक्तयष्टिष्वान्यः १४२
 एतेषां लक्षणं पश्चात् १०२
 एतैः समग्रा वैदर्भी ३५
 एभिः संसूचयेत्सूच्यं १००
 एवं दिशि विघातव्या १२६
 एवं नेतृभिदास्त्वष्ट २२
 एवं एवैश्च गद्यैश्च १४६
 एवं प्रत्येकतः प्रोक्तं ४
 एवं वर्णगणव्याप्ति ४५
 एवं विधगुणोपेतः २०
 एवं विनिश्चितविनिर्मल ४
 एवमङ्काः प्रकर्तव्याः ११३
 एवमादि कृतं काव्येषु ७४
 एवमेव स्यायिनोऽन्ये ९
 एषामन्यतमेनार्थ १११
 एषैव गद्यरहिता १४३
 एषैव च त्रिगुणिता १४३
 एषोऽयमित्युपश्लेषात् १११
 एष्यत्प्रिया मुदा वास २७

ऐ

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते ९६

ऐतिह्यमिति विज्ञेयं ५०

ऐश्वर्यदो नामसस्तः ४

ओ

ओजःप्रसादनाः शब्दाः १४१

औ

औचित्यात्पातु शंभुः ७

औत्सुक्यमात्रमारम्भः ८०

औदार्यं प्रियोत्कर्षः ३०

औदार्यं धैर्यमित्ये ताः २९

क

कटिशब्दोऽत्र गुणाङ्ग ५४

कथा कल्पितवृत्तान्ता २

कथितपदं यद्यस्मिन् ६०

कन्तुर्मीनध्वज इति ७

कन्यानायक्योर्यत्न १०५

कन्यानुदा स्वेच्छयास्यां २३

कान्तिमो अकिञ्चिदपि ३५

कर्त्तुं स्त्री समासीना १३१

कर्णवर्तसम्भ शिरः ७४

कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते ५०

कर्तृनायक्योस्तेन ३

कर्म करिशब्दोक्तिः ७४

कल्हान्तरिता विप्र २७

कान्तिमती कान्तिमती १४२

कल्पात्कलिकामृष्ट १४२

कल्पनीयानि पद्यानि १४१

कल्पितो वीरचरिते ११२

कवित्वकारणस्तोम ५

कषायवर्णः करुणः १९

कष्टः कृच्छ्रेण विज्ञेयः ६५

कष्टकल्पनया व्याप्तिः ७४

कान्तेरेव विस्तारः ३०

कामशृङ्गारसंयुक्ता १२९

कामिन्यो यान्त्यपव्रीडाः ११६

कामुकादिवचोवेषैः ११८

कामोपमोगप्रचुर १०४

काम्गोजाः समरे सोढुं ४६

कारकं वा ज्ञापकं ४१

कार्यं फलं स्निवगं स्यात् ८०

कार्यं समवकारेऽपि ११९

कार्यस्य दर्शनं पूर्वं ९९

कार्यस्य संग्रहो यत्स्यात् ९५

कार्याद्यवसायो यः १३८

कालसाम्यात्प्रवेशो यः १११

काव्यं कल्पान्तरस्यायि ३

काव्यमप्येकसर्गादि १४१

काव्यमारमटीहीनं १३०

किञ्चिदारम्भमाणस्य ४४

किं ब्रवीष्येवमित्यादि १०१

किलिकिञ्चितमश्रुकृत् ३२

कीर्तनं गुरुनाम्नो यत् ९३

कीर्तिकामो महोत्साह ११२

कुटिला ताम्रच्छविरिति ६२

कुट्टिन्यत्तेत्यनुगतैः १०७
 कुलक्रमागतैर्वापि १४४
 कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति १०८
 कुसुमभ्रमराः काण्ड ७४
 कृपालुरनहंकारी २०
 केवलं कलिकासंगात् १४२
 केवला प्रथमा वाणी १४३
 केवलोत्कलिकासंगात् १४२
 कैशिकीभारतीप्राया १२९
 कैशिकीभारतीहीनः १३०
 कैशिकीवृत्तिबहुलं १३०
 कैशिकीवृत्तिरहितः १२७
 कैशिक्यङ्गैश्चतुर्मिथ १२८
 कैशिक्याश्चत्वारः १०४
 कामः संचिन्त्यमानासिः ८९
 क्षिप्तं यत्न वाक्यार्थः १४०
 कुट्टस्य वचनेऽप्यस्य ७२
 कुट्टोक्तवन्न कृतः ६२
 क्रोध एव विभावार्थैः १५
 क्रोधेनावमृशेषत्र ९१
 क्रिष्टं व्यवहितार्थस्य ५५
 क्रिष्टत्वमेकवाक्ये ६२
 क्रिष्टासमर्थनेयार्थ ७०
 कचिदेकैव कुलजा ११४
 क्षणान्तरे प्राणहानिः १३
 क्षमावानतिगम्भीरः २०
 क्षिप्रप्रवेशनिर्वाण १०४

स्व

स्व इति शब्दविशेषणं ६३
 स्वप्नमात्राद्विपदिका १३१
 स्वप्नदशः संधिसंज्ञास्तान् ११२
 स्वप्नितेर्प्यावती ज्ञात २८
 स्यातं देवासुरं वस्तु ११९
 स्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ११८
 स्यातौ धीरोद्धतावन्यः १२७

॥

गङ्गा मुख्यस्तटं लक्ष्यः ६
 राजालानपरिक्रिष्टैः ४६
 गणानां तु फलं ज्ञेयं ४
 गण्डं प्रस्तुतषिकारि १२३
 गत इति तु प्रकान्ते ६३
 गतिः सधैर्या दृष्टिः २३
 गतेरपि प्रयोगः स्यात् १४३
 गणं तु गदितं द्वेषा २
 गद्यात्मकदलान्यष्टौ १४१
 गद्याद्यपरमादद्यात् १४५
 गम्भीरा मानिनी कृच्छ्रात् १२७
 गर्भनिर्मितबीजार्थ ९१
 गर्भबीजसमात्सेपात् ९१
 गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य ८८
 गर्भावमर्शरहितं १३१
 गर्भावमर्शशून्यं च १३१
 गर्भावमर्शसंधिभ्यां १२९, १३०
 गर्भावमर्शहीनं वा १२८

गर्भितमितरद्वाक्यं ६२
 गर्वाभिमानावेशेन ३३
 गाम्भीर्यं यत्प्रभावेण २३
 गुणा एवानुकम्पायां ७३
 गुणजातिक्रियादीनां ४५
 गुणमेकस्य संकीर्त्य १४०
 गुणाः परोपकारार्थाः १४४
 गुणिणां वर्णनैश्चापि १४४
 गुणोऽन्यगव्यवृत्तयै ७१
 गुरवः क्षोणिपालाश्च १४२
 गुरुणा लघुना व्याप्ता ३
 गूढविप्रयकारी तु २१
 गूढार्थपदपर्याय १२०
 गूढार्थभेदेन यत्स्यात् ८३
 गृहीतमुक्तैः कर्तव्यं ११३
 गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं ११०
 गेयपदं स्थितपाठ्यं ११५
 गौडरीत्या विघातव्या १४४
 गौडरीत्या विघातव्या १४४
 गोचरो ध्वलो हित्यः ६
 ग्रन्थं तस्य कार्यस्य ९६
 ग्रन्थसंख्या शतं षष्टिः १४४
 ग्रामीणयोभ्यं यद् ग्राम्यं ५४

च

चन्द्र मनोभवस्याहं ६७
 चक्षुःप्रीतिर्मनःसक्तिः ११
 चक्षुर्मिमेवेत्तद्विभिः १४५
 चक्षुः कृतयो ज्ञेयाः १०२

चतुःषष्टिश्च तानि स्युः ११३.
 चतुरङ्गश्चतुःसंधिः ११८
 चतुस्तकलिका स्याद्वा १४२
 चतुर्थो दशनाडिः स्यात् १३२
 चतुर्द्विनाडिकावन्त्यौ ११९
 चतुर्धा भिन्नरूपेण १४५
 चतुर्धैष समावृत्तं १४६
 चतुर्भिर्लघुभिः पद्य १४४
 चतुर्भ्यः कादिवर्णेभ्यः ३
 चतुर्यवनिकं कार्यं १२८
 चतुर्वर्गफलायत्तं ३
 चतुर्वेदसमुद्भूतं ७८
 चन्द्रचन्दनकर्पूर ७४
 चन्द्रसूर्योपरागैश्च ११८
 चपले लोचने नालं ८
 चपेटशब्दः सामर्थ्यात् ५४
 चरिते वत्सराजस्य १०३
 चवैहीत्यादि शब्दानां ५३
 चाटुप्रबन्धभेदांश्च
 चाटुप्रबन्धैस्त्वयि १४६
 चातुर्वर्ण्योपगमनं ८८
 चारिर्महाचारिरिति १०८
 चित्तासक्तिर्मुहुश्चिन्ता ११
 चित्रमानुर्विभातीति ७
 चित्रादावपि तत्त्वेन ३३
 चिरयत्यव्यलीके तु २८
 चिरारूढस्य दुःखस्य ९८

चेष्टितं वेषभाषादि ११८

छ

छन्नकर्म समाख्यातम् ८८

छन्दो यरतमैर्व्याप्तं ३

ज

जः सूर्यो रोगदः प्रोक्तः ४

जगद्वैचित्र्यजनन १

जनानुरागो वारिमत्वं २०

जहती चाप्यजहती ६

जातामत्यपहाथाय ५

जातिक्रियागुणद्रव्य ६

जातिरपि नीरसत्वात् ६४, ३७

जायते यत्न कांव्याङ्ग ७८

जीवसाधारणं जन्तु ५३

जुगुप्सामङ्गलव्रीडा ५३

जुगुप्साविस्मयशमाः ९

जुगुप्साश्लीलमप्यत्न ७०

जुगुप्सैव विमावाद्यैः १७

जुगुप्स्यदर्शनादेकः १७

ज्ञानमानैर्विभावाद्यैः ९

ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन २६

ज्योत्स्नापानं चकोराणां ७४

झ

झट्टाभ्यां खेददुःखे ३

ञ

ञिमे वस्तु पक्षिणः स्यात्

त

त एव सात्त्विका भावाः १७

तच्छराणां मनो लक्ष्यं ७४

ततः सत्कलिका कार्या १४२

ततस्त्रिपुरदाहश्च ११८

ततादिवाद्यमिश्रं तत् ११४

तत्तस्थाने प्राकृतादि १४३

तत्तदर्थवसानेऽस्य १४३

तत्त्वार्थकथनं यत्तत् ८८

तत्प्रख्यातं विधातव्यं ११२

तत्प्रत्यक्षं समाख्यातं ४८

तत्र वस्तु प्रकरणात् १२७

तत्राद्य भविक्रियाभावो २९

तन्नाद्यं मालिनीवृत्तं १४१

तत्राधिकारिकं मुख्यं ७८

तत्रापवादसम्प्लेष्टौ ९१

तत्साधनसमापत्तिः ४४

तथाप्यवश्यं कर्तव्या १०८

तदनेकधा विभिन्नं ६३

तदलाभात्तनोः काम १२

तदलाभे प्रयत्नः स्यात् ८०

तदुदात्तं यन्महत्त्वं ४४

तदेवानुचितार्थं स्यात् ५४

तद् गर्हणं भवेद्यस्तु १३६

तद् द्वयं च महाकाव्यं २

तद्वर्णाणां गणानां च ३

तनुता विषयद्वेषः ११

तन्त्रान्तरोदितानर्थान् १
 तयोर्यद्भेदकथनं ३९
 तर्जनोद्वेजने यत्र ९३
 तस्य पुत्रस्त्यागमहा १
 तस्याविच्छेदकथनं ७९
 तस्यास्तु शान्तिरस्तेः ८५
 तादृश्वर्णानि सर्वाणि १४४
 तान्येव कविक्लृप्तानि २
 तालैर्द्वादशमिर्युक्तं १४५
 तिसृमिर्बाध वृत्तं चेत् १४५
 तुल्यतर्कोऽक्षमा चैव १३४
 तृतीया केबला वापी १४३
 तेऽनुभावाः प्रकथ्यन्ते १०
 तेषां स्वरूपमन्यत्र ५
 ते सर्वेनैव निष्ठाः स्युः ४
 त्यक्तेऽपि पुनरुपात्तः ६८
 त्यागादयो गुणा यस्यां १४५
 त्वेसंख्यामर्षगर्व १०
 त्रिमाता त्रिशिका पञ्चा १४१
 त्रिं त्रयेण पद्यानां १४१
 त्रिमातं चासारितकं १०८
 त्रिमातः प्रथमोद्वेज्य १३२
 त्रिपदाक्षरेणान्यान् १०१
 त्रिसामकगतो रज्ज् १०८
 त्रोटकं नाम तज्जेयं १२८
 त्वच्छरितमिव साधु ७७

त्वच्छरितमिवाभाति १०७
 त्वप्रत्ययस्य बाहुल्यात् ५६

४

दक्षिणश्च शठो घृष्टः २१
 ददत्येताः स्तुतिप्रीताः
 दलपङ्क्तिविरामेषु १४५
 दलानि चाष्टौ चत्वारि १४४
 दलानि षड् वा चत्वारि १४३
 दशमिर्दशकं प्रोक्तं १४१
 दाक्षिण्यं श्लक्ष्णया वाचा १३५
 दानं त्वदीयमिव १३३
 दानवीरो दयावीरः १६
 दानस्तुतिर्दीनवाक्यं १६
 दासादिनायकं दासी १३०
 दिगन्तमगमत्तस्य ४६
 दिष्णात्रं दर्शितं प्राज्ञैः ८
 दिष्णात्रमत्र कथितं ४७
 दिवसत्वरवित्वोक्तिः ७३
 दिवा न द्योतते चन्द्रः ७३
 दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो १०९
 दिव्यमानुषसंयोगो १२८
 दिव्यक्रियमनिच्छन्ती १२७
 दुर्मल्ली चतुरङ्गाः स्यात् १३२
 दूराध्वानं बधं कुट्टं ११३
 दृश्यमानैः सदस्यानां ९
 दृश्यस्तु मधुरोदात्त १००

दृष्टं सामान्यतो दृष्टं ४८
 दृष्टः श्रुतोऽपि वा योऽर्थः ४९
 दृष्टनष्टानुसर्पः स्यात् ८५
 देवः पुरारिरित्यन्या ७
 देवः स्वामीति नृपतिः १०६
 देवतावाचकाः शब्दाः ४
 देव त्वं जय वीर त्वं १४३
 देवद्विजनृपादीनां १०९
 देववीरजयेत्यादि १४६
 देवी कृताभिषेकायां १०७
 देवी तन्न भवेज्ज्येष्ठा १२०
 देवीपरिणयाख्याजं ११४
 देशान्तरे गते प्रेषित २८
 देशिभिश्च पदैर्युक्ता १४२
 दैन्येऽपि तद्वदेवात्र ७२
 दोषप्रख्यापनं यत्स्यात् ९१
 दोषा एव गुणीभावं ६९
 दोषा गुणा गुणा दोषाः १२६
 दोषान् पदैकदेशेषु ५६
 दोषो रसानां भावानां ७५
 दोवास्तत्तद्वाक्यं ५८
 द्युतिः प्रसङ्गश्छलनं ९१
 द्युतिर्नर्मसमुद्भूता ८५
 द्रवो गुरुतिरस्कारः ९२
 द्वात्रिंशद्गुह्यसंयुक्तं १४५
 द्वादशोद्धतवित्याताः ११९
 द्वाभ्यां चतसृभिर्वापि १४४

द्विजातिको धीरशान्तः २०
 द्वितीयः पञ्चनाडिः स्यात् १३२
 द्वितीयसंधिशून्यं स्यात् १३२
 द्वित्रिद्वित्रिचतुर्युक्तं ११२
 द्विविधं नियतश्राव्यं १०१
 द्विसंधिरङ्कः प्रथमः ११९
 द्वेषा प्रतीयमानोऽर्थः ६६
 द्वयर्थो वाक्यस्य विन्यासः १२४

ध

धर्मार्थकामैः शृङ्गारो ११९
 धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च ७८
 धीरप्रशान्तं सापायं ११४
 धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या २४
 धीरोदात्तोऽथ ललितः २०
 धूम्रो भयानकस्तस्य १९
 धैर्यं स्मृतिस्तथोत्साहः २०

न

नः प्रतापी भयासौख्य ३
 नगरार्णवशैर्लु २
 न चातिरसतो वस्तु ११३
 न जातु जायते काव्यं ५
 नटादित्रितयालापः १२२
 नटेषु रसभावानां १०
 न तच्छास्त्रं न सा विद्या ७८
 न नाट्ये लक्ष्यते पाठ्यं ११७
 नन्दीशः पूज्यते पुष्पैः १०५

नमामि शारदां देवीं १
 न युक्तवर्णभूयिष्ठा ३६
 न याच्चाथे नाथते स्यात् ५३
 नरदिव्यावनीयमा १२७
 नर्तक्याः पुरुषस्येव ११६
 नर्मगर्भश्च्छन्ननेतृ १०६
 नर्म च नर्मस्पन्दः १०४
 नर्मद्युतिः प्रगमनं ८८
 नर्मस्फोटः स विज्ञेयः १०५
 नवनीतिं यथा पाकात् ९
 नष्टो वानिष्टयुक्तो वा १४
 नाटकं सप्रकरणं १०८
 नाटकादेस्तथा संज्ञा ११२
 नाटिका सट्टकं त्रोटः १०८
 नाटिकासट्टकादीनां ११२
 नाट्यधर्ममवेक्ष्यैव १००
 नाट्यधर्मान् रूपकोप १
 नाट्यप्रबन्धनिकुलम्बं १३३
 नाट्यरासकमेकाङ्गं १३२
 नाट्योक्तिश्च समावेशः ११२
 नात्र श्यामलतादेः ६४
 नाधिकारिवधं कापि ११३
 नानापुरातनक्षमाभृत् १४४
 नानालंकारसंयोगात् ४७
 नानाविधालंक्रुति ५१
 नानाविधैरलंकारैः १४०
 नान्दी गुणनिका बाधम् १०९

नान्दीपदैर्द्वादशभिः १०९
 नान्यैः प्रधानभूतैः ६१
 नामादिभिर्विशिष्टार्थ ४८
 नायं मुख्यो न वा लक्ष्यः ६
 नायकत्वमवस्थाभिः २१
 नायिका तु द्विधा हेतुः ११४
 नायिकानायकौकार्यौ १२०
 नासौ योगो न तज्ज्ञानं ५८
 निदर्शनं कनकवती १३०
 निदर्शनं तु कान्यस्य १३१
 निदर्शनं दर्शनीयं १३२
 निदर्शनं भवेदत्र १३२
 निदर्शनं भवेदस्य १३१
 निदर्शनमिह ज्ञेयं १३०
 निदर्शनं रैवत १२९
 नियमे सति वक्तव्ये ६७
 नियमोऽनुचितेऽर्थे यः ६७
 नियुद्धसंफेद्युतं १२८
 निरर्थकं चाप्रयुक्तं ५२
 निरर्थकं बहुत्वं स्यात् ५६
 निरर्थक स्यात् ७०
 निरोधनं हितार्थस्य ८६
 निलीयमानैः ७
 निर्लज्जैः कथितो योऽर्थः ६६
 निर्वर्त्ये वा विकार्ये वा ४१
 निर्विकारो मनोवृत्ति २९
 निर्वृतिर्मनसो वृत्तिः ४८

निर्वेदभ्लानिशङ्का १०
 निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिः १२९
 निर्वेदाद्या यथायोम्यं १०
 निर्हेतुको विना हेतुं ६६
 निलीयमानैर्विहगैः ७
 नीचपातैः प्रयुक्तोऽङ्क १००
 नीचे धृणादिके २३
 नीतिरुत्तेजनं शोभा १३४
 नीत्या दैवेन वा भेदः १०३
 नीरसोऽनुचितस्तत्त्व १००
 नेता तत्त्व प्रवर्तेत १२८
 नेतारं वर्णयेत्तामिः १४५
 नेतारो देवगन्धर्व ११८
 नेतारो बहवः सन्ति ३४
 नेतृचित्तानुकूलैक २२
 नेतृभेदानलंकारान् १
 नेतृव्यापाररूपा या १०२
 नेपथ्ये गीतनाट्यं च १२८
 नेयार्थं यदसामर्थ्यं ५४
 नेयार्थानुचितार्थं च ५२
 नैकभेदं च संगीतं ११६
 नैपुण्यं कविशिक्षा च ५
 नः प्रतापी भयासौख्य ३
 न्यायानुवृत्तिरेकाल १३७
 न्यायैकदेशिनोऽप्येवं ४७
 न्यूनाधिककथितपदं ५७

प

पञ्चमी केवला सारी १४३
 पञ्चाङ्गं च षडङ्गं च ११४
 पठेद्यत्रासनासीना ११५
 पताकास्थानकं तुल्य ७९
 पदानि द्विविधानि स्युः २
 पदानि साधिक्षेपाणि ११७
 पदैः प्रसन्नो यत्तार्थः ३५
 पदैरपि च सा यैः स्यात् १४४
 पद्यगद्यात्मकं २
 पद्यं गद्यं च तालं च १०६
 पद्यं गद्यं च मिश्रं च २
 पद्यं च च्छन्दसा बद्धं २
 परमेष्ठिहरिहराः ६३
 परलोकाद्यभावोक्तेः ६
 परिन्यासस्तु कार्यस्य ८१
 परिवर्तक इत्युक्ता १०३
 परिवर्तनकं नान्दी १०८
 परिहारः स विज्ञेयः १३६
 परिहासकरं वाक्यं ८५
 परुषाक्षरविन्यासं ५२
 पर्युपासनमुक्तं स्यात् ८३
 पवर्गो यस्तु लक्ष्मीदः ४
 पश्चात्तापस्पृहा क्षोभा १३६
 पश्चात्तापोऽनुतापस्तु १३६
 पाठ्यं तु संस्कृतं १०६

पात्रप्रवेशो यत्रैषः १११
 पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं ११३
 पादान्ते मध्ये ५९
 षाषण्डविप्रप्रभृति ११८
 पित्रोरिवात्र शिवयोः ७५
 पिशाचाः ।न्तनीचादौ १०६
 पीठमर्दः कार्यदक्षः २२
 पीठमर्दो विटविदूषकौ २२
 पुंनपुंसकयोर्व्यक्त्या ७
 पुंभावप्रचुरं नाट्यं ११६
 पुंसि दैवतशब्दोऽयं ५३
 पुनरपि समाप्य ६०
 पुनस्त्रेधा विभागः स्यात् १००
 पुरावरोधयुद्धेभ ११९
 पुरे जनपदे रम्ये १४५
 पुगेपरोधसंग्राम १३०
 पुष्पं च नियमाद्वाच्य ८८
 पुष्पं बज्रमुपन्यासः ८४
 पुष्पमालेति सुरभि ७४
 पूयेत्यत्र जुगुप्सार्थ ५६
 पूर्णं भाषाविभूषाद्यैः १३१
 पूर्वं प्रत्यक्षयोग्यार्थ ४८
 पूर्वभाषोपसंहारौ ९६
 पूर्वरङ्गः सभापूजा ११२
 पूर्वरङ्गः विषायेत्यं १०९
 पूर्वाभास्तासु तत्तत्यान १४५

पृच्छान्वेषणमर्थस्य १३९
 पोष्यमाणा रतिर्भावैः ९
 पौनरुक्त्यमिहार्थस्य ६५
 प्रकरी नाम सा ज्ञेया ७९
 प्रकृतरसेऽत्र विरुद्धं ६४
 प्रकृतित्वादथान्येषां १०८
 प्रकीर्त्यते परं प्राज्ञैः १२८
 प्रक्रान्तबन्धो यत्र ३५
 प्रख्यातं मिश्रमुत्पाद्यं ७८
 प्रख्यातवंशो राजन्यः ११२
 प्रख्यातो धीरललितः १२७
 प्रगमः परिसर्पश्च ८८
 प्रगल्भधीरा दयितं २५
 प्रगल्भधीराधीरा तु २६
 प्रगल्भाच त्रिधा धीरा २५
 प्रगल्भाऽपि पुनस्ताभ्यां २६
 प्रच्छेदकस्त्रिमूढं च ११५
 प्रज्ञा कलावेदिता च २०
 प्रतिकूलवर्णमुपहत ५७
 प्रतिकूलवर्णमेतत् ५७
 प्रतिकूलविभावादि ७४
 प्रतिक्रियान्वितो यस्तु १२४
 प्रतिपद्यं भवेन्नैतु १४२
 प्रतिहारा रहो हर्षः १२४
 प्रत्यक्षं द्विविधं निर्वि ४८
 प्रत्यक्षं प्रोच्यते यत्र १२४

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वाक्यं ८७	प्रसिद्धत्वादिहानुक्तौ ७४
प्रत्यक्षनेतृचरितो ११३	प्रसिद्धनायकं ज्ञेयं १३१
प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः ४७	प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैः १३५
प्रत्याहारोऽवतरणं १०८	प्रसीदेत्याद्यनुनयैः ९७
प्रत्येकमेषां शृङ्गारे २१	प्रसूतेऽर्थान्तरे बुद्धिं ४९
प्रधानरूपकाण्याहुः १०८	प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ११२
प्रबन्धेष्वेव लक्ष्याणि ७०	प्रस्तावनेति वा तत्र ११०
प्रभवतु भवतः ८	प्रस्तुतार्थस्य सिद्ध्यर्थं ३९
प्रयोगातिशयश्चाथ ११०	प्रस्तुतेऽन्यत्र वा तत्स्यात् १२१
प्रयोगे कविभिः कार्यं १०६	प्रहेलिकाद्वयार्थबन्ध ७०
प्रयोजनं विना मित्र ५५	प्रहेलिकेव गूढार्था १२५
प्रयोजनवशादन्वो ६	प्राकृतैर्नवभिः पुंभिः १२९
प्रयोजितो भवेच्छुद्धः १००	प्रांगभावोऽथ प्रध्वंसः ५०
प्ररोचना प्रशंसातः ११०	प्राणिनामपि सर्वेषां १०
प्ररोचनामुखं चैव १०२	प्राधान्येनात्र निर्दिष्टः ५५
प्ररोचना विचलनं ९१	प्राप्तिः सा समुदायस्य १३४
प्ररोचना सिद्धवद्यत् ९५	प्रायशः सर्वनाट्येषु ११२
प्रवादपारंपर्यात् ५७	प्रारब्धकार्यसिद्ध्यर्थं ८४
प्रविश्य तद्वदपरः १०९	प्रासङ्गिककथैवैक ७९
प्रवेशकविहीनं च १२८	प्रासङ्गिककथैवैषा ७९
प्रशस्तिः प्रोच्यते सा तु ९९	प्रियानवाप्या तच्चिन्ता १२
प्रशस्तस्यान्यथा व्याख्या १२५	प्रियानुकरणं लीला ३१
प्रसङ्गात्कार्यकथनं १२९	प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैः १२२
प्रसादनेऽनुकम्पायां ७१	प्रियेति भर्ता राज्ञी स्यात् १०७
प्रसादानन्दसमयाः ९६	प्रिये दृष्टे विलासोऽङ्ग ३२
प्रसिद्धकारणैर्नैयो ७३	प्रियोक्त्या जीवितादानं २३

प्रीतिः सौख्यं च छान्मित्र ३
 प्रेत्यमङ्गलाश्लिष्टं ५७
 प्रेयः प्रियतरालाप ४३
 प्रेयो रसवदूर्जस्वि ३७
 प्रोत्साहनं स्यादुत्साह १३९

फ

फलस्याकर्तृगामित्वात् ५६
 फालेऽङ्गनं दशोर्लाक्षा ३२

ब

बन्धा मृदुस्फुटोन्मिश्र ३५
 बल्यरिक्त्वरीत्यत्र ७०
 बहवस्तत्प्रकाराः स्युः ३८
 बहुपुस्तं गीतामयं १३३
 बहुपपच्चसंयुक्ता १२५
 बहुलीकरणं तस्य ८१
 बालरामायणं नाम ११४
 बिन्दुप्रयत्नानुगमात् ८४
 बिन्दुसर्गडजाः सन्ति ३
 बीजं बिन्दुः पताका च ७८
 बीजवन्तो मुखाद्यर्थाः ९६
 बीजागमः समाधानं ८३
 बीभत्साद्भुतशान्ताख्या ९
 बीभत्सो नीलमेघामः १९

ब

भक्तिभूमिपतिः शास्ति १

भगवन्तोऽवरैर्वाच्याः १०६
 भगिनीपतिरावुत्तः १०७
 भग्नच्छन्दो वाक्यं ५९
 भग्नप्रक्रममुक्तं ६३
 भजसा गौरवं यान्ति ३
 भयमेव विभावाद्यैः १७
 भरतैस्तु प्रयोज्यत्वात् १०२
 भवेन्न तु पताकात्र ८८
 भाणवत्संधिलास्याङ्गानि १२७
 भाणवत्संधिकास्याङ्गा ११८
 भाणस्तु धूर्तचरितं ११४
 भारती शब्दवृत्तिः स्यात् १०६
 भारती संस्कृतप्राया १०२
 भारती सात्त्वती च १०२
 भार्गवस्यापि चौद्धत्य १०४
 भावः काक्षिविकाराद्याः १४
 भावस्तु मनसो वृत्ति ९
 भावानामनौचित्यात् ७५
 भावाभावादिभेदेन ४१
 भाविनः प्रस्तुतार्थस्य ७९
 भावे स्थायिग्यनैकान्त्यात् १०
 भावो नटेन सूत्री च १०६
 भावो मानसशृङ्गारे २९
 भावो हावश्च हेला च २९
 भाषते भावि यत्नासौ १२४
 भाषामिर्विहिताभिः स्यात् १४४
 भासीनि कुमुदानीति ५५

भिलैर्वैर्भिल्लनाम १४३
 भूतपूर्वे चरट् न्नत्त ५७
 भूतभाविकथांशानां १००
 भूतस्य कथनं भावि १३९
 भूयसा भारती वृत्तिः ११४
 भेदं साम च दानं च १०३
 भोगावलिस्मायुक्ता १४४
 भोगावली च देशर्तु १४३
 भोगोपजृम्भितैर्गद्य १४२
 भ्रमणं णात्सुखं तात्तु ३

म

मङ्गलानि फलानि स्युः १४४
 मङ्गल्यशङ्खचक्राब्ज १०९
 मत्तः पिको चनत्यत्र ७
 मत्प्रियाया विनाशादिति ५४
 मध्यमं स्याद्विहसितं १४
 मया स्यात्तिविधा २४
 मध्ये भवेयुरथवा १४३
 मध्योदितवयःकामा २४
 मनोरथैः प्रियावाप्तिः ११
 मन्त्रधूतप्रयाणाजि ३
 मन्ये शङ्केध्रुव प्रायः ४१
 मया तत्प्रार्थितेनेत्यं १
 महाप्राणाक्षरवतीं ३६
 मागधी शोरसेनी वा १२८
 मातङ्गस्यात्र निर्देशो ६६

मात्ताभिरथवा वर्णैः १४४
 मात्सर्यादपि च द्वेषात् १५
 माधुर्यसौकुमार्यौजः ३६
 मानस्त्यगस्त्रपानाशो १२
 मानार्थकामालम्भोहि ९८
 मामेत्यादि न्यूनपदं ७१
 माययेन्द्रजिता युद्धे १०४
 मायाद्युत्थापितं वस्तु १०४
 माया मात्सर्यवान् दत्तः २१
 मायेन्द्रजालसंग्राम १०३. ११८
 मारीचवञ्चनं नाम ११४
 मार्गणं तस्य कार्यस्य ९६
 मार्गापसारितं १०८
 मित्रं विभातितु सुहृत् ७
 मिश्रमङ्गाद्यङ्कितं स्यात् २
 मिश्रमीहामृगे वस्तु १२७
 मुक्तकं पद्यमेकं स्यात् १४१
 मुक्तारत्नाद्यलङ्कारैः ११९
 मुक्ताहारपदं त्वन्य ७४
 मुक्ताहारस्रगादीनां ७४
 मुखं प्रतिमुखं चैव ८१
 मुखं बीजसमुत्पत्तिः ८१
 मुखनिर्वहणे साङ्गे ११५
 मुखनिर्वहणोपेता १२९
 मुखप्रतिमुखेचिते ११७
 मुखसूचितबीजार्थ ९६

मुखादिसंधिरूपेण ८१
 मुख्यार्थबाधे तद्योगात् ६
 मुख्यो लक्ष्यस्तथा गौणो ६
 मुग्धा नववयःकामा २४
 मुहुरिन्द्रियवैकल्य १३
 मृग्यनीयो विशेषेण ३४
 मृतप्रेतपिशाचाद्याः ११८
 मृदुस्पर्शपदं यत्र ११६
 मृदुस्वनं स्यात्प्रथमं १४
 मेनकानहुषाख्यं स्यात् १२८
 मोट्टायितं कुट्टमितं २९
 मोट्टायितं प्रियं स्मृत्वा ३३
 मोदाय भवतो भूयात् १४०
 मोहो मूर्च्छा मृतिरिति ११
 मौनं वेत्यन्यपक्षस्य ६७

य

यत्तन्वानुगतं किञ्चित् ११२
 यत्प्रकारान्तराख्यानं ४३
 यत्प्रसिद्धगुणैः साम्य ४५
 यत्र कोपप्रसादाभ्यां ११७
 यत्र प्रसिद्धिहीनं ६२
 यत्र बाह्यार्थसापेक्षः ६८
 यत्र रसोऽस्ति न वाक्ने ६४
 यत्तु विहितः क्रमः ६३
 यत्तान्योन्यसमालापः १२०
 यत्रावमाननं वाक्ये ९३

यत्रैकत्र समावेशात् १२१
 यत्रोपवर्णयेदेकः ११४
 यत्रा मधु घृतोन्मिश्रं ७
 यथार्थदर्शिनः पुंसो ४९
 यथार्थस्यान्यथा क्लृप्तिः ४१
 यथा वालिवधस्त्यक्तः ११२
 यदभावादपि पूर्णं ५९
 यदा तु सरसं वस्तु ११३
 यदा येन समायुक्ताः २३
 यदा संदर्शयेच्छेषं ११३
 यदि निन्दन्निव स्तौति ४५
 यदुत्कर्षकरं वाक्यं ८९
 यद्देश्यं नीचपात्रं स्यात् १०६
 यद्यद्वस्तु यथावस्थं ३७
 यद्यप्यङ्गानि भूयांसि १०८
 यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं १०८
 यस्य येनास्ति सादृश्यं ३७
 यस्यास्तूत्कलिकास्थाने १४२
 यस्मिन्नधः प्रकृष्टं ६०
 या काचित्पठ्यते सूक्तिः १०९
 या चित्तस्य सुखप्राप्तिः ८२
 या रम्यनेपथ्यविशेष १०४
 युक्तमेतद्विशेषेण १४५
 युक्ता प्रस्तावनाख्यातैः १२०
 युक्ता भवेदारभटी १०३
 युक्ता हर्षोत्तरा शोक १०२

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं ८१
 युक्तिः प्रोत्साहनं चैव १३४
 युक्त्युद्भेदौ समाधानं ८४
 युवराजः कुमारः स्यात् १०७
 युष्मदर्थे प्रकाशः ७
 येन विना यद्वाक्यं ५९
 येनासम्भ्यः पदेनार्थो ५३
 यो वारिरूपो धनकृत् ४
 यौक्तिकपिधानं च ८९
 यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणां २९
 यौवने सत्त्वसंभूताः २२

र

रक्ता सती राज्जगुरो १४६
 रक्तैव तु प्रहसने २४
 रक्तेव रञ्जयत्याढ्यान् २३
 रगलापि तथापि स्यात् १४५
 रक्तसदस्यास्थानोर्वी १०८
 रतिर्हासस्तथा शोकः ९
 रत्नसामान्यतो नाम ६८
 रत्यादिपरिहारादेः ७६
 रत्युद्देशेन या काङ्क्षा ८४
 रत्युल्लाससमुद्भूता ११
 रथी सूतेन चायुष्मान् १०६
 रसं वा न तिरोदध्यात् ११३
 रसः शृङ्गार एव स्यात् १४३
 रसः सामाजिकेष्वेव १०
 रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः १२०

रसभावाः परिक्लिष्टाः ११७
 रसभावान्तरेऽप्येवं ७५
 रसभावोचितवर्णैः १९
 रसस्तु करुणः स्थायी १२७
 रसादीन्वर्णयेद्भूति १४५
 रसानामिह चान्येषां ४३
 रसानामेव सर्वेषां ४३
 रसे रौद्रे सवीमत्से १०६
 रसेष्वेतेषु सर्वेषु ३७
 रसरहास्यशृङ्गार ११८
 रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य १०१
 रागप्रयोगस्याश्चर्यं १००
 राजपुत्री तु तद्वत्स्यात् १०७
 राज्यं त्वदीयमिव १०१
 रात्रौ चेदनलो ज्ञेयो ७
 रामोऽर्जुनविरोधीति ७
 रीतिः प्रधाना गौडीया १४१
 रीतिरात्मात्र काव्यस्य ३५
 रूतमिति शब्दविशेषे
 रूपकं तत्समारोपात् ७८
 रूपकं नाम तच्चापि ३८
 रूपोपभोगतारुण्यैः ३०
 रोषात्प्रियवदुक्तिर्या ४७
 रोषेण भाषणं यत्स्यात् ९१
 रौचिको वाचिकः शुद्ध ५
 रौचिको वाचिकश्चार्थः ५

रौद्रबीभत्सरहिता ११८
 रौद्राद्भुतौ तथा हास्य १९
 रौद्रो जपारक्तवर्णो १९

ल

लक्ष्मणेन्द्रजितोर्युद्धं १०४
 लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र १२७
 लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदः ८४
 ललितमधुराभिधानं १०४
 ललितौदार्यमित्यष्टौ २२
 लासिका सा समुद्दिष्टा १३२
 लास्ये दशविधं क्षेत्र ११५
 लिङ्गलिङ्गिपरिज्ञानम् ९०
 लिङ्गिनीनां महादेव्याः १०६
 लिङ्गिनी शिल्पिनी कारुः २९
 लीला विलासो विच्छित्तिः २९
 लीलेति पूर्वकथितं ६०
 लुब्धो धीरोद्धतः २२
 लेशमेके विदुर्निन्दां ४२

व

वंशवीर्यश्रुताद्यैश्च १४२
 वक्तव्यमपि यन्नोक्तं ३४
 वक्तव्ययोरर्थयोर्यो ६५
 वक्तात्र यजमानश्चेत् ८८
 वक्त्रबाणिः परीषट्पना १०८
 वचःशब्देन गीःशब्दो ५७
 वचसा कर्मणा प्रीतिः १३५

वचसा चेष्टयार्थस्य ४२
 वत्सेति तातः पूज्योऽपि १०६
 वधं प्राप्तस्य कुर्वीत १२७
 वधवन्धादिकथनं ९२
 वर्गद्वितीयप्रचुरा ३५
 वर्णं गणं च काव्यस्य ३
 वर्णनीयाः क्रमात्सामान्य १४३
 वर्णनेन परं विद्यात् १४४
 वर्णयेद्वीरलब्धांश्च १४४
 वर्णशुद्धिं वाक्यवृत्तिं १
 वर्तते गूढरागः सन् २१
 वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य ४०
 वस्तुमेदानेतृमेदात् ७८
 वस्तुस्वभावदैवारि ११९
 वाक्येऽल्यधिबले गण्डं १२०
 वाक्यमिदमितरवाक्य ६२
 वाक्यमेकं च कर्तव्यं १४२
 वाक्यानां कविकल्पाणां ५
 वाक्ये समासमासबाहुल्यं ३५
 वाक्यं यत्सतिसन्धानं ९०
 वाचामन्ते स गण्डः स्यात् १२३
 वाचा युद्धं विधातव्यं १२७
 वाच्यार्थस्य परित्यागात् ६
 वाच्यार्थानुपपत्तौ यः ६
 वाच्ये विशेषे सामान्यात् ६८
 वाञ्छितार्थस्य या प्राप्तिः ९७
 वारिवारणशब्दोऽत्र ७०

वालिनाशेन सुग्रीवः १०४
 बाहनारोहशस्त्रास्त्र १४४
 विकत्थनाद्विचलनं ९५
 विकत्थनो वञ्चकः २१
 विकसन्त्या च मालत्या ॥
 विकृतं संकराद्विध्या ११८
 विगर्भा नागरनरा १३२
 विचारः स हि विज्ञेयः १३४
 विचित्राश्लोकसंदर्भाः ११७
 विटश्चेदत्र बोद्धव्यो ८
 विदूषकः प्रसङ्गेषु २२
 विदूषकविटोपेता १३२
 विदूषकादिरालम्बो १२
 विदूषकेण भवती १०७
 विद्याविरुद्धः स्मृत्यादि ६७
 विधूय दयितं चार्ता २७
 विध्यनुवादविवृत्तः ६४, ६९
 विनयो दक्षता त्यागः २०
 विनिवृत्त्यास्य वाक्केली १२२
 विप्रलम्भेऽनुभावानां ७६
 विप्रलम्भोऽभिलाषेय्या ११
 विप्रामात्याग्रजाश्चार्याः १०६
 विबोधो भ्रान्तिनाशः स्यात् १२९
 विभक्तिघटना चात्र १४१
 विभक्तिसप्तकयुता १४२
 विभावना अनुभावाश्च ९

विभावनास्वभावेना ४०
 विभावाद्यैर्विशेषेण ९
 विभ्रमस्त्वरया काले ३२
 विमर्शो दुःखदीनानां १३८
 विमर्शोऽन्ते निर्वहणं ८१
 विमानिता विप्रलब्धा २७
 विमुक्त विश्रमानन्दौ ६५
 विमोक्ष्येऽहमपीत्यत्र ६६
 विरक्तो वात्र रक्तो वा ६६
 विरहिदमनेति मुक्त्वा ६९
 विरहोत्कण्ठिता चैव २७
 विरहोन्मत्तवालादि १२५
 विराजन्ती कीर्तिमती १४२
 विरुद्धं तत्परित्याज्यं ११२
 विरोध इति विज्ञेयः ४५
 विरोधनं स्वशक्त्युक्तिः ९४
 विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे ३७
 विलासः परिसर्पश्च ८४
 विलासोद्दिष्टसंक्षिप्तं १३०
 विलीयमानेव रता २४
 विलोभनं गुणाख्यानं ८२
 विवक्षितार्थविषये ४०
 विवक्षितार्थादन्यच्च ५५
 विविधविहितवाक्य ८
 विवेकी भूषणार्थी च ५
 विशेषणानामुक्तानां ६४

विशेषदर्शनायैव ४५
 विशेष्यपोषकत्वेन ६४
 विषादजडतोन्माद १५
 विषादे विस्मये हर्षे ७१
 विष्कम्भचूलिकाङ्कास्य १००
 विस्मयस्तु विभावाद्यैः १८
 विस्मृतिर्लोभसंफेटौ १३०
 विहृतं च विविच्यन्ते २९
 वीथी तु कैशिकीवृत्तौ ११९
 वीथीप्रसङ्गे वीथ्यङ्ग २५
 वीथ्यङ्गमण्डितं मुख्य १३१
 वीथ्यङ्गानि यथालाभं ११९
 वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वात् १११
 वीररौद्राद्भुतमय ३७
 वीराद्भुत उत्पन्नः १९
 वृत्तयो हीनकैशिक्यः ११९
 वृत्तवर्तिष्यमाणानां १००
 वृत्तेनैकेन नेतारं १४४
 वृत्तरभिर्मिर्मिर्नैर्वा १४१
 वेणीसंहारसंज्ञं तु ११४
 वेधकत्वं कटाक्षस्य ७४
 वैदर्भी च तथा गौडी ३५
 वैद्वि वृत्तये विज्ञेयः १६
 वैरूप्यं विशेषः ५
 वैश्य.....परं १४५
 व्यक्तान्यासङ्गचिह्नः स्यात् २२

व्यञ्जनं त्वभिधामूलं ६
 व्यनवत्युक्तं पशुपदं ५४
 व्यर्थीकृतः सनियम ६४
 व्यर्थीकृतो यच्छलाध्यानां ६७
 व्यवसायादचलनं २३
 व्यवसायादानाशक्ति ९६
 व्यायोगसमवकारौ १०८
 व्रताद्युज्ज्वलता शौचं ११९
 व्रीडादिभिः पदैर्दोषः ७६
 व्रीडापस्सारमोहाः १०
 व्रीडोत्थसाध्वसत्यागः ३१
 शः सुखं तनुते षस्तु ॥
 शक्तिः संकीर्त्यते सा यत् ९३
 शक्तिर्निदानं काव्यस्य ५
 शक्तीप्रभृतीनि स्युः १४१
 शङ्कात्वासौ यत्न वाक्ये ९१
 शतेन शतकं प्रोक्तं १४१
 शत्रुभिर्या कृता भीतिः ९०
 शब्दच्छन्दोऽभिधानादि ५
 शब्दच्छन्दोऽभिधानानां ५
 शब्दार्थगुणदोषज्ञः ५
 शब्दार्थमार्दवापेक्षी ५
 शब्दार्थयोर्गुणोत्कर्षः ३४
 शब्दार्थस्यानवच्छेदे ७
 शम एव विभावाद्यैः १८
 शयितः पतिबोध्यस इति ६१

शाकुन्तलं तु सप्ताङ्गं ११४
 शान्तः सर्वरसात्कृष्टो १९
 शान्तः स्फटिकवर्णोऽस्य १९
 शान्तेऽनुभावः कालस्य ७७
 शब्दे प्रतीतिके वापि ३९
 शास्त्रभाष्यप्रसिद्धार्थं ५६
 शास्त्रालंकारसंस्कारी ५
 शास्त्रोक्तलक्षणापेतं ५२
 शिरःकम्पाश्रुमत्पूर्वं १४
 शुचिर्विवेकी सुभगः २०
 शुद्धमप्यन्यसंयुक्तं ४
 शुभदो मो भूमिमयो ४
 शृङ्गार उत्पलाभः स्यात् १८
 शृङ्गारबहुलैकाङ्का १३२
 शृङ्गारवीभत्सरसौ १९
 शृङ्गारहास्यकरुण ९-३७
 शृङ्गारहास्यकारुण्य १३३
 शृङ्गारहास्यरहितः १२५
 शृङ्गाराकारचेष्टत्वं २३
 शृङ्गाराभासमप्यत्र १२०
 शृङ्गारे कैशिकीवीरे १०६
 शृङ्गारे टादीनां ५७
 शृङ्गारे प्रतिकूलं तत् ७७
 शृत्वा यान्त बहिः कान्त ३२
 शेषं नाटकवत्सन्धि ११४
 शोक एव विभावाद्यैः १४

शेषं नाटकवत्सर्वं १३०
 शोकचिन्तापरवशं ११४
 शोकप्रलाप आक्रन्दः १३६
 श्रेष्ठमध्वाधमत्वेज २२
 शोभा कान्तिस्तथा दीप्तिः २९
 शोभा विलासो माधुर्यं २२
 शोभैवरागनिविडा ३०
 शौर्यं दृढत्वं तेजश्च २०
 श्रीगदितं च लासिका १४
 श्रुतिकट्टसमर्थं च ५२
 श्रुतिसाम्यादनेकार्थं १२२
 श्रुत्वेवानुक्तमप्येतत् १०१
 श्रूयमाणैर्विभावाद्यैः ९
 श्रोतॄणां प्रेक्षकाणां च ९
 श्लक्ष्णनेपथ्यभाष्मध्य १२९
 श्लक्ष्णो विचारो माधुर्यं २३
 श्लेषः प्रसादः समता ३५
 श्लोकावाद्यन्तयोर्नेतृ १४५
 श्लोकैरपिलास्यगुणो १९

■

षण्णाडिकस्तृतीयस्स्यात् १३२

स

संकीर्णं यत्रेतर ६२
 संकीर्णं वेश्यया युक्तं ११४
 संक्षिप्तवस्तुरचना १०३

संक्षिप्तिका स्यात्संफेटोः १०३
 संक्षिप्तिरथवा नेतृ १०३
 संक्षेपार्थास्तुविष्कम्भा १००
 संग्रहश्चानुमानं च ८
 संग्रामाध्वरशब्दः ६१
 संचयान् तिङ्सुबन्तानां २
 संचारिणो गर्वदृष १६
 संचारिणोऽपि निर्वेद १८
 संचारिणो मोहदैन्य १६
 संचारिणो यथायोगं १८
 संचित्य क्रियते सम्यक् २
 संचित्यैकत्वं कथय १
 संज्ञा तु नाटकादीनां ११२
 संदिग्धमप्यदुष्टं स्यात् ७१
 संदिग्धो निर्हेतुः ६४
 संघावल्लीलत्वं ५८
 संघिर्विरोधो ग्रथनं ९६
 संनिधानादिबोधार्थं ७४
 संपूर्णलक्षणत्वाच्च १०८
 संप्रधारणमर्थानां ८२
 संप्रयोज्यैकपुरुषं १३१
 संफेटस्तु समाघातः १०४
 संबोधनात्मिका चान्ते १४१
 संबोधनोक्तिप्रत्युक्ती ११४
 संभवेतिद्वयुक्तानि ४६
 संभोगः संनिकर्षः स्यात् १०

संभोगविप्रलम्भादिः ११३
 संभोगो विप्रयोगश्च १०
 संयोगः सर्वथा त्याज्यः ४
 संयोगो विप्रयोगश्च ६
 संरम्भं परमानीय १२७
 संरोधं भोजनं स्नानं ११३
 संलापकश्च प्रस्थानं १०८
 संलापको गभीरोक्तिः १०२
 संलापोत्थापकावस्थाः १०२
 संस्कृते प्राकृतादौ च ४
 सा कारस्य किसल्यानि ५९
 सा एव हेला सुव्यक्तः ३०
 स कदाचित्सभामध्ये १
 सकृदोवहितेऽत्र दोषेः ५६
 सखी हलेति च प्रेण्या १०७
 स गौणो गुणसादृश्यादन्या ६
 सचिवायत्तसिद्धः स्यात् २०
 सट्टकं नाटिकावत्स्यात् १२८
 सत्त्वं नाम मनोवृत्तिः १०
 सत्यार्थापह्वादन्य ४४
 सदसद्वा निदर्शयेत् ४६
 सदगुणारोपणं यत्न १४४
 सद्वृत्तिशालि सरसं १०७
 सप्तमी खलिका प्रोक्ता १४३
 सप्तविंशतिपद्यानि १४१

सप्तविंशतिरङ्गानि १३०
 सप्ताङ्गं स्तम्भितारम्भः १२८
 सप्ताष्टनवपञ्चाङ्ग १२८
 स प्रसिद्धिविरुद्धो यो ६६
 समग्रफलसंपत्तिः ८०
 समर्पणं चानुवृत्तिः १२९
 समर्पणमुपालम्भवचः १२९
 समस्तपञ्चषपदा ३६
 समस्तरीतिसंमिश्रा ३६
 समस्तात्युद्भटपदा ३६
 सभाधिरन्यधर्माणां ३५
 समापनं तु कार्यस्य १२९
 समासातिशयोत्प्रेक्षाः ३७
 स मुख्यः कथितः साक्षात् ६
 समुक्तासरसाकारां १
 सरसौ यच्च शब्दार्थौ ३५
 सरेद्वा सारयेद्वाऽभि २८
 सर्गबन्धं संस्कृतेन २
 सर्वदोषरहितं सगुणं ७७
 सर्ववाक्यं च कर्तव्यं १४३
 सर्वज्ञाव्यं प्रवत्रश च १००
 सर्वश्राव्यं च नियत १००
 सर्वाङ्गसंगतमनेक १०१
 सर्वोपकारकं स्याच्चेत् ३८
 सलक्षणोदाहरणं १३०

सबज्जो हरिरित्यस्त ७
 सवितर्कं तु यद्वाक्यं ९
 ससंरम्भं तु यद्वाक्यं ९०
 ■ स्यात्कार्यस्य संहारः ९९
 स स्यादुक्तविरुद्धोऽर्थोः ६
 सहकारस्य किसलयानि ५९
 सह दीर्घा मम श्वासैः ४६
 सहसंयोगकथनं ४२
 स हि प्रच्छेदको यत्र ११६
 सहोक्तिः परिवृत्त्याशीः ३६
 सहोक्तिः सहभावानां ४६
 सहोक्तृष्टैर्निकृष्टोक्तिः ६९
 साकाङ्क्षोक्तिविरुद्धो ६४
 सा छत्रिणो वृजन्तीति ६
 सा जहल्लाक्षणा ज्ञेया ६
 सात्त्वती सा मता सत्त्व १०२
 सात्त्विकाः स्तम्भरोमाश्च १८
 सात्त्विकाः स्वेदरोमाश्च १८
 सादृश्यात्सदृशज्ञान ४९
 साधनानुगमोच्छ्वास १३०
 साधारणा स्याद्गणिका २३
 साधारणमिदं तासां २४
 सा पताका समाख्याता ७९
 ■ प्रत्यक्षविरुद्धापि ७३
 सा फलोदाहरणं वा स्यात् १४३

सामर्थ्यमौचित्यं देशः ७
 सामान्यपदसामर्थ्यात् १२४
 सामान्योक्तौ विशेषोक्तिः ६८
 सालंकाराणि निर्दोषाणि २
 सावहित्थादरोदास्ते २५
 साश्रुनिष्ठुरभाषाभिः २५
 साश्रुसोत्प्रासवकोक्त्या २५
 साहचर्याद्दशरथी ७
 साहाय्यमानुकूल्येन १३९
 सिद्धिः प्राप्तिर्विचारश्च १३४
 सिद्धिरिष्टार्थसंसिद्धेः १३४
 सिद्धैः पदं समं श्लिष्टं १३७
 सुकुमाराङ्गविन्यासो ३४
 सुखदुःस्वरं यत्स्यात् ८३
 सुखामीनाः श्रुतिमुखं ११५
 सुखी मृदुः कलासक्तः २०
 सुबन्तं वा तिङन्तं वा ३८
 सुरापानसमायुक्तं १३०
 सुश्लिष्टनान्दीसहितं १३१
 सूचयेद्बस्तुबीजाद्यैः १०९
 सूचयेद्वीरशृङ्गारौ ११४
 सूच्यमेव भवेत्किञ्चित् १००
 सूक्ष्मधारविहीनं च १२८
 सूक्ष्मधारिण नाट्यादौ १०९
 सूक्ष्मधारो नटीं ब्रूते ११०

सेवादिक्लेशनिर्विण्ण ४५
 सोमसूर्यकुलोत्तंसः १
 सम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्च १०
 सत्सम्पादयः सात्त्विकाः स्युः १०
 सत्सम्भाश्रुपातवैस्वर्य १४
 स्तुत्या वा निन्दया तुल्य ४५
 स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः १०६
 स्थाणुं भज जगद्वन्द्यं ७
 स्थाने प्रहसनस्याथ १०२
 स्थिरीकरणमर्थस्य ९८
 स्पृहा यस्त्वभिलाषः स्यात् १३६
 स्फूर्तिं प्रयातु भवतः ४
 स्मितं च हसितं चैतौ १४
 स्याच्चतुर्धा च वृत्तं स्यात् १४६
 स्यादुत्प्रेक्षादिसंपन्नः १३७
 स्वकारणं निराकृत्य ४०
 स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि ११०
 स्वभावाख्यानमुपमा ३७
 स्वभावोक्तिरिति ख्याता ३७
 स्वरेण व्यक्तिरर्थस्य ७
 स्वरूपनृत्ताल्पनेपथ्या १३२
 स्वरूपमेव समुद्दिष्टं ७८
 स्वल्पाप्यलंक्रिया कार्याद् ३२
 स्वसामर्थ्यस्य कथनं ९४
 स्वाधीनपतिका चाद्य २६

स्वान्या साधारणा चेति २३
 स्वीया तु मुग्धा मध्या च २४
 स्वीया शीलार्जवयुता २३
 स्वेतिवृत्तसमं वाक्यं ११०
 स्वेदवैवर्ण्यवैस्वर्य १६

ह

हण्डे नीचा पुरस्कार्या १०७
 हन्तीति हिंसागत्यर्थो ५२
 हर्षवेगादयो भावः १८
 हल्लीसकं तु मत्ताष्ट १३१
 हावोऽक्षिभ्रूविकृद्यथा २९
 हास एव विभावयैः १३

हासस्य यशसः शौक्ल्यं ७४
 हास्यः शृङ्गारसंभूतः १९
 हास्यः सुधाशुभ्रवर्णः १९
 हास्यशृङ्गारसंयुक्तं १३२
 हीनोगर्भावमर्शाभ्यां ११८
 हीनोपनायकयुतः १३०
 हृष्टस्य वाक्यफणितौ ७२
 हृष्टान्तः परिग्म्भादौ ३३
 हेतुः कार्यप्र सिद्धौ यः ७८
 हेतुना हेतुमज्ज्ञानं ४८
 हेला भावश्च ललिता ११७
 हो दाहकृद्व्यसनदः ४

APPENDIX III

पाठशोधनानां सूची

Page	Line	
१	२	अनियोग G2. Ad also.
"	३	विद्वज्जनमनःकान्तकरवानन्द Ad.
"	५	उद्दामफलदामुर्वीमुर्वी Ad.
"	७	पुत्रश्चागमवित्समुद्र Gl. Ad.
"	८	मग्न Ad.
"		मन्त्र Gl. Ad.
"	९	सत्काव्यवित् सभामध्ये Gl. Ad.
"	१०	अवोचदमृतानन्द Gl. Ad.
"		अपृच्छदमृतामन्त्र A. Ad.
"	११	वर्णशृङ्खि वाक्यवृत्ति Ad.
"	१३	नाट्यभेदान् Gl. Ad.
"	१३	नाट्योप Gl. Ad.
"	१४	संकीर्णस्तत्र Ad.
२	१	वाक्येनेव Gl. Ad.
"	३	वर्णास्तु Gl. Ad.
"	५	सुप्तिङन्तानां Ad.
"	६	सगुणानि च Ad.
"		सरसानि च Gl. Ad.
"	७	सर्वे विपश्चितः Gl. Ad.
"	८	मिश्रं तु Gl. Ad.
"	१०	गद्यपद्यात्मकं Ad.
"	१२	तु Gl. Ad.
"	१५	उच्चासलम्बकाद्यादृष्टं Ad.
"	१५	द्वयम् Ad.
"	१६	मङ्गुल्यङ्कितं Ad.
३	८	गुरुलाघवम् Ad.
"	९	वर्णान् गणोश्च A. Ad.
"	१०	मपि लापते Ad.
"	१७	लाभो च Ad.

Page	Line	
३	१८	शोभाशोभकरौ M1. Ad.
"	२०	भयसुख M1., M2. Ad.
४	५	सर्वदा A. Ad.
"	"	कविना G1. Ad.
"	८	लक्षणं A. Ad.
"	१०	नाभसस्तु G1. Ad.
"	"	सौख्यं G1. Ad.
"	"	शशिदैवतः G1. Ad.
"	११	क्षयप्रदः Ad.
"	१५	इति G1. Ad.
"	"	सर्वदा M1. Ad.
"	"	इति M1., M2. Ad.
"	१७	रचितैः Ad. चरितैः M1. Ad.
"	१८	कौतूहलानि तव सन्तु वराङ्क भीम Ad.
"	"	कौतूहलेन विदुषां M1. Ad.
"	१९	श्रीमदमृतानन्द Ad.
"	"	योगिप्रवर Ad.
"	"	अमृतानन्दविरचिते A. Ad.
"	"	सर्वालङ्कारसंग्रहे A. Ad.
५	२	कारण Ad.
"	३	श्रुतार्थः Ad.
"	"	शिल्पको Ad.
"	४	कविपुङ्गवो भूषार्थी A. Ad.
"	५	आवापोद्वापकृत् G1. Ad.
"	७	चित्रार्थः Ad.
"	"	द्वयचित्रकृत् M1. Ad.
"	"	शब्दचित्रकृत् Ad.
"	१०	शब्दार्थकोतुकी A. Ad.
"	११	निष्ठो Ad.
"	"	निष्ठो A. Ad.
"	"	निष्ठः M1. Ad.
"	१२	गद्यते A. Ad.
"	"	कौविदैः A. M1. Ad.
"	१३	सर्वशास्त्रावलोकनम् Ad.

Page Line

"	"	वलोकनात् M1., M2. Ad.
"	१७	सादेवता प्रसादाच्च Ad.
"	"	जातमप्यपहासाय कल्पते G1., M1., M2. Ad.
६	१२	तत्रोदाहरणं Ad.
"	"	तत्रोदाहरणं A., M1., M2., Ad.
"	१३	साधनात् Ad.
"	"	लक्ष्यते A., M1., M2. Ad.
"	१८	व्यङ्ग्य Ad.
"	१९	यत्रावाच्यं Ad.
"	"	यत्र वाच्यं G2., M1., M2., Ad.
"	२२	लिङ्गमन्यशब्दस्य A. Ad.
७	३	हरित्यत्र योगा Ad.
"	४	हरित्यत्र वियोगा Ad.
"	५	दाशरथी Ad.
"	"	दाशरथी M1. Ad.
"	"	मित्यर्थेन Ad.
"	"	युष्मदर्थः Ad.
"	१०	रित्यन्य Ad.
"	"	शिवः Ad.
"	"	शिवे M1. Ad.
"	११	मधावत्र Ad.
"	"	ध्वनत्यत्र M1., M2. Ad.
"	१७	व्यक्तौ G1. Ad.
"	१९	नेत्रेति Ad.
"	"	ऽवगम्यते Ad.
"	"	विभाव्यते G1., M1. Ad.
"	२०	स्तस्य Ad.
८	१	ब्रह्मत्र G1. Ad.
"	२	नोद्यमः Ad.
"	५	रेषां Ad.
"	७	पद्यकाव्यबन्धैः G1. Ad. ---
"	८	समरनिरङ्गः Ad.
"	९	इति श्रीमदमृतानन्द Ad.

Page Line

"	"	योगिप्रवर Ad.
"	"	सर्वलिङ्गसरसंग्रहे A. Ad.
९	६	स्वादि Ad.
"	७	करुणरौद्र Ad.
"	९	कथ्यते G1. Ad.
"	१३	रसादयः Ad.
"	१६	हीपनत्वाद्भिभावो द्विवधो मतः G1. Ad.
"	१७	विभावा प्रेक्षि Ad.
"	"	व्यक्तिर्विभाव्यते Ad.
"	"	विभाव्यते M1. Ad.
"	"	व्यक्तिस्तु भाव्यते M1. Ad.
"	१९	भावैर्यस्त उद्गी Ad.
"	"	उद्गीपनो मतः G1. Ad.
१०	१	विकारा Ad.
"	"	विकारा Ad
"	"	प्रकीर्त्यन्ते G1. Ad.
"	५	अनेकार्थाः M2. Ad.
"	९	मोहसूत्रमिति Ad.
"	११	मारोप्यत्वादतत्त्वतः Ad.
"	१२	स स्वभावसरसः स्मृतः Ad. स्मृतेः G1. Ad.
"	"	स्वस्वभावसरसः M1., M2. Ad.
"	१३	भाषापाठि रसाः M1., M2., A. Ad.
"	१८	यथायोगं Ad. योग्यं M1. Ad.
"	१९	विप्रलम्बश्च Ad.
११	२	पुलकितैः Ad.
"	३	शीकरैः Ad.
"	६	लक्ष्यते Ad.
"	"	लक्ष्यते M1., M2. Ad.
"	८	चित्तासक्तिर्मनश्शङ्क M1. Ad.
"	११	यत्र Ad.
"	१४	भावैः
"	१५	मग्नभूय Ad.
"	१७	मग्नभूय Ad.

Page	Line	
"	२०	तमश्च Ad.
१२	२	मघ Ad.
"	५	मन्न Ad.
"	७	वश्यं Ad.
"	९	भक्तीश Ad.
"	१०	मन्न Ad.
"	१७	ग्राम्नामिषा Ad.
"	"	मन्न Ad.
१३	१	मन्न Ad.
"	७	मन्न Ad.
"	८	आहुरिन्द्रिय Ad.
"	"	मुहुरिन्द्रिय M2. Ad.
"	१०	मन्न Ad.
"	११	विज्ञात Ad.
"	१७	मन्न Ad.
"	१९	हासरसे Ad.
"	२०	नादपूर्ते Ad.
१४	२	वित्तस्य दानमिह Ad.
"	३	भाषाकार Ad.
"	४	भावुकाक्षि Ad.
"	६	हर्षाश्रुपातादि भावाः Ad.
"	८	सञ्चारिणः स्मृताः M2. Ad.
"	१०	मध्यमे Ad.
"	११	शिरःकम्प्यपरं Ad.
"	१२	अधमेऽग्रावहसितं Ad.
"	"	चापहसितं M2. Ad.
"	१५	द्वित्रिंशो रसः Ad.
"	१७	करमर्पयेत्सुतं M1. Ad.
"	"	कथमर्पयेत्सुतो Ad.
१५	१	स्तुद्यमानो Ad.
"	३	निरागा नीपते हा Ad.
"	१४	संक्षुब्धवानः Ad.
"	१६	सार्धं Ad.

Page	Line	
"	१७	महमय Ad.
१६	१	स्मृताः Ad. मताः M2. Ad.
"	८	यत्रैव Ad.
"	"	तत्रैव P. Ad.
"	१३	संत्रासमेन Ad.
"	"	क्षुण्णशक्तेभकुंभाः Ad.
"	१४	लज्जां विदधति यदमी M1. Ad.
"	"	गात्रेषु Ad.
"	"	संपतन्तः Ad.
"	१५	रुषो Ad.
"	१८	तूहीपकाः Ad.
"	"	उहीपनाः P. Ad.
"	२०	प्रसादाश्चस्त्रसंग्रहाः Ad.
"	२२	यथायोगः Ad.
१७	७	स्युस्तत्र Ad.
"	८	यथा Ad.
"	११	जुगुप्सा P. Ad.
"	१२	जुगुप्सा P. Ad.
"	१३	वेङ्गक्षोणि Ad.
"	"	वेङ्ग P., M1. Ad.
"	"	वेङ्ग A. Ad.
"	१३	निर्यासिताः A. Ad.
"	१४	संविष्टाः Ad.
"	"	प्रतिपदं A. Ad.
"	१७	चारभट Ad.
२४	१०	कथयसि Ad.
"	११	चाटुकशतानि Ad.
"	१२	प्रणिहितेतु करे Ad.
"	"	प्रणिहितश्च करः P., M1. Ad.
"	"	प्रणिहिते च u. Ad.
"	१३	यदि u. Ad.
"	१५	प्यस्ववशा Ad.
"	१७	काञ्ची नितम्बानना Ad.

Page Line

"	"	अलङ्कारसङ्ग्रहः M1. Ad.
"	२०	मध्या तु M1. Ad.
"	२१	अलङ्कारसङ्ग्रहः A. Ad.
"	"	अलङ्कारसङ्ग्रहः Ad.
२५	५	दोषोऽस्मासु P. Ad.
"	९	किमु तेन M2. Ad.
"	११	ऽपि Ad.
"	१४	संस्थितिः P. Ad.
"	१६	व्याहार Ad. व्यापार M2. Ad.
"	१९	गति Ad.
"	"	गते Ad.
२६	१	अङ्गं नार्पयति P. Ad.
"	"	हठालिङ्गने Ad.
"	२	कुतः Ad.
"	"	प्रियायाः A. Ad.
"	८	संतर्ज्य अलङ्कारसङ्ग्रहः Ad.
"	१०	मोहनमन्दिरं Ad.
"	१६	बन्धच्छलः A., M1. Ad.
"	१७	सपुलकप्रेमो Ad.
"	१८	फलकां Ad.
"	१९	दयः A., u. Ad.
"	२०	पत्तिक्रदा Ad.
"	"	चाद्या A. Ad.
२७	"	अति न Ad.
"	"	वपुषि वेपथुः M1. Ad.
"	१०	तारहारा u. Ad.
"	१५	पुरुषे Ad.
"	"	अपुतः Ad.
"	"	विधूत A. Ad.
"	"	पुरुषैः u. Ad.
"	२०	The Daśarūpaka reads—यातः परमपि प्रीतिर्जीवितनाथो अलङ्कारसङ्ग्रहः I as mentioned in Fn. Ad.
२८	२	वा Ad.

Page Line

"	४	सारयित्वा Ad.
"	७	प्यमरस्त्रिया Ad.
"	"	आपरस्त्रिया M1. Ad.
"	८	ललित Ad.
"	९	शेफालीषु स्फुरत Ad.
"	"	स्खलत् M1. Ad.
"	१५	शक्यो वरीतुम् Ad.
"	१६	कामुकं Ad.
"	१७	प्रशिथिल Ad.
"	"	प्रचलित P. Ad.
"	१८	विरति Ad.
"	"	विगत M1. Ad.
"	१९	वलयवलन u. Ad.
२९	३	प्रतिवेशिनी Ad.
"	"	प्रतिवेशिनी A. Ad.
"	३, ४	read after the śloka मातः u. Ad. omits the same
"	१०	मित्येते Ad.
"	"	सप्ता यत्नसमुद्भवाः Ad.
"	"	सप्तार्लङ्गतयो मताः P. Ad.
"	१५	तस्याद्य Ad.
"	१६	सा ललितां Ad.
"	१९	यौवनशैशव Ad.
"	"	वृष्टभ्यमाना Ad.
३०	५	प्रोताद्ये Ad.
"	६	मिवारुण Ad.
"	७	अलसविलुतापाम्नां Ad.
"	"	अलसवलितामपाम्नाः A., u. Ad.
"	१०	व्यलम्बन्त Ad.
"	१३	कान्तिनिबिडा M2. Ad.
"	१४	विसरैस्तुर्ण u. Ad.
"	१५	हस्तप्रभा Ad.
"	"	प्रभापिर्हृतम् u. Ad.
"	१७	दप्रप्ताङ्गसुख Ad.

Page Line

"	"	अप्राप्ताभिमुखं P. Ad.
"	१९	वनतरुवरवीथीवर्त्य Ad.
"	"	वरवारीवर्ति. P. Ad.
३१	१	विरम Ad.
"	३	वस्तुनो योगे Ad.
"	७	किमिह च P. Ad.
"	१०	कलाप्रागल्भ्यचातुर्यसभा Ad.
"	"	कलाप्रागल्भ्यचातुर्ये u. Ad.
"	११	च ~~जिह्वो~~ Ad.
"	१५	ददर्श P. Ad.
"	१६	अचापल Ad.
"	२०	नत्वेवायं Ad.
३२	९	विजयि Ad.
"	१०	काले Ad.
"	"	कार्ये P. Ad.
"	"	कारे u. Ad.
"	१५	कान्ते P. Ad.
३३	१	भङ्गासौ Ad.
"	"	विलक्षार्थरुदितं Ad.
"	४	तत्त्वावेशेन चेतसा Ad.
"	५	अवशेष A. Ad.
"	१	वदति Ad.
"	"	हरति P. Ad.
"	"	विनत Ad.
"	११	रम्भाद्यैः Ad.
"	१७	तिलकालकानविरलं Ad.
"	"	लोलकुलीभिः स्पृशन् Ad.
"	१८	प्रोद ~~च~~ चोराञ्जलम् Ad.
"	"	चीनाञ्जलम् P., u. Ad.
"	१९	आलोकितस्तद् Ad.
"	२०	कान्तः Ad.
३४	१	सुकुमाराङ्ग Ad.
"	४	स्वैरयातै Ad.

Page	Line	
"	१२	सन्तु Ad.
"	"	सन्ति P. Ad.
"	१३	तोष्णनिर्यङ्गतरस्त्वमेको Ad.
"	"	तोष्णनिर्यङ्गतरि A. Ad.
"	"	मग्न Ad.
"	"	मग्न P. Ad.
"	१४	इति श्रीमदमृतायोशिप्रवर Ad.
"	"	चन्दनशीलो Ad.
३५	५	क्षरः A. Ad.
"	६	प्रसन्नैर्यत्रार्थः Ad.
"	१६	एतैस्तु मित्रा P. Ad.
"	१७	द्वित्रिपद M2. Ad.
"	१८	वर्ण्य A. Ad.
३६	१	स्तिम्भ Ad.
"	४	तारतारम् P. Ad.
"	१८	संयुक्त Ad.
"	२२	स्तिम्भ Ad.
३७	३	प्रसादः परिकीर्तितः Ad.
"	४	यागं Ad.
"	"	पृथक् पृथक् Ad.
"	"	कचित्कचित् A., u. Ad.
"	८	योत्रेक्षे Ad.
"	१०	भिलष्ट Ad.
"	१५	स्तिम्भः Ad.
"	१६	रत्नातिरेक M1. Ad.
"	१७	गुह्यम् Ad.
"	१८	नः Ad.
"	"	वः P., u. Ad.
"	१९	भेदात् A., u. Ad.
३८	४	पटीरचिता Ad.
"	७	एकम् Ad.
"	९	मग्नम् Ad.
"	११	पुण्याम्बुपूर्ण M1. Ad.

Page Line

"	१२	नीराजना निजकृत्याद् Ad.
"	१५	युगं Ad.
"	१८	प्रचलति न्यङ्गत्
३९	१	आवृत्तिः संयता u. Ad.
"	४	दिक्रात्मनाम् Ad.
"	"	धर्मदिक्रात्मनाम् A. Ad.
"	६	घाते फाले Ad.
"	१४	सादृश्यं Ad.
"	"	सादृश्यं यत्र A1. Ad.
"	१७	प्रथः A., G1. Ad.
"	१९	धीतात्वात् Ad.
"	"	तत्परिधृति M1. Ad.
"	"	ध्रुयः G1. Ad.
"	२०	विगल्बत् Ad.
"	"	विलसत् P. Ad.
४०	१	स्वक्वणनिराकृत्या Ad.
"	"	कल्पनम् Ad.
"	८	तारुणच्छय Ad.
"	१०	समासरूप Ad.
"	"	उक्तिः संक्षिप्तरूपत्वात् M1. Ad.
"	११	इत्यस्या Ad.
"	१२	यदाकलयसे Ad.
"	१५	चिन्तमपाकुरु Ad.
"	"	चिन्तां पराकुरु विप्रुख खिराय u. Ad.
४१		आकान्तरमणी G1. Ad.
"	८	व्यञ्जकं वापि Ad.
"	"	ज्ञापकं A. Ad.
"	"	तत्परकं व्यञ्जकं वापि M1., M2. Ad.
"	१६	कुला Ad.
४२	१	लक्ष्यार्थसौक्ष्म्य Ad.
"	"	सुप्रसो मातो यथा Ad.
४३	१	प्रियतरालापः M2. Ad.
"	२	agree with P. Ad. the Poona Ms. omits this

Page	Line	stanza and gives the stanza
		मलयपवनमन्द a example. Fn. Ad.
"	४	रसौघभूतो रसवह्वने रसवद्यथा M1. Ad.
"	५	agrees with P.
"	६	विलास Ad.
"	१०, ११	Ad. omits the stanza P. Ad. reads the same.
"	२०	तद्वेणिकान्तस्पृशि M2. Ad.
४४	१	संखी P., u. Ad.
"	६	विद्वेषात्पूरी Ad.
"	१०	संक्रान्तप्रति Ad.
"	१२	अचरो Ad.
"	१८	भारा Ad.
"	२०	मानसगत Ad.
"	"	तद्दीटिका P. Ad.
४५	१	यत्र Ad.
"	३	मलान्मृग M1. Ad.
"	४	महः सैन्यमबलाः G1. Ad.
"	७	गुणैः Ad.
"	१०	पाला Ad.
"	"	स्पृतिम् u. Ad.
"	१३	पदार्थैः Ad.
"	"	विरुद्धोर्ध्वः प्रमाद्यते Ad.
"	"	प्रतीयते M2. Ad.
"	१५	दलेक्षणो M1. Ad.
"	२०	कल्लोलो जालोलो G1. Ad.
"	२१	यथा Ad.
४६	३	वीरगा रत्नरंग P. Ad.
"	५	यदा Ad.
"	"	यत्र P.
"	८	गुल्मं Ad.
"	११	साधुभिः Ad.
"	"	धीमता P. G1. Ad.
"	१२	स्पृशन्निपि G1. Ad.
"	१३	रामाय Ad.

Page	Line	
"	१४-१८	differently read by Ad. by reversing the pādas.
"	१५	as found in G1. Ad. but omit in T.
"	"	दीर्घायते मम श्चासैरिषाः संप्रति रात्रयः ॥ G1. Ad.
"	१७	कम्बोजाः Ad.
"	१८	गजालानपरिबिलष्टैः A1. Ad.
"	"	प्राप्तैः सह कलागरुद्धमैः M2. Ad.
४७	३	स्फुरत्तलाटः Ad.
"	४	सदैवास्तु Ad.
"	५	नामः Ad. नः Ad.
"	"	नामः P. Ad.
"	६	कोपात् Ad.
"	८	विभिन्नासि Ad.
"	"	विलम्बासि A1. Ad.
"	"	विलम्बासि u. Ad.
"	९	कथ्यते सङ्करो यथा Ad.
"	"	सङ्करः कथ्यते u. Ad.
"	१०	मुखाभुजम् Ad.
"	११	After this pāda Ad. reads अलङ्कारप्रभेदानामनेकत्वात्पृथक् पृथक्। fully omit in T.
"	१२	विस्मृतिः A1. Ad.
"	१४	कणादसुगतौ Ad.
४८	८	प्रणदितालिनि शीते Ad.
"	"	प्रमुदिता P. Ad.
"	१४	सुलित Ad.
"	"	चूर्णनागदलपूगसंकुलं G1. Ad.
४९	१२	योऽर्धः Ad.
५०	५	यसिः u. Ad.
"	१४	पृथक् Ad.
"	२१	प्रवादपारंपर्यं यदनिर्दिष्टवक्तृकम् u. Ad.
५१	४	निविशन्ते u. Ad.
"	५	नन्दा Ad.
"	"	कृतिमच्छवणौ G1.
"	६	यत्र Ad.

Page	Line	
"	"	श्रमदम् Ad.
"	"	योगिप्रवर Ad.
"	"	सर्वालङ्कृतसंग्रहे u. Ad.
५२	५	यथा Ad.
"	९	सदा Ad.
"	"	कदा A. Ad.
"	१४	हन्ति स्तु Ad.
"	"	हन्तीति A2. Ad.
"	१६	पाण्डुर Ad.
५३	१	याच्यर्थे A., G1. Ad.
"	६	न च द्विषादरः P. Ad.
"	९	स्वदेहार्थे P. Ad.
"	११	चतु ही Ad.
"	"	तु वैही P. Ad.
"	१३	कारः A2. Ad.
"	"	सर्वदेव P. Ad.
"	१४	तोऽसौ Ad.
"	"	ऽथवा
"	१७	द्योतकत्वात् व्यञ्ज A., P. Ad.
"	"	मता Ad.
"	१९	प्रेयान् केसर M1. Ad.
"	२१	पदानति Ad.
"	"	तेनाभावत् Ad.
५४	४	किं करोत्वेष Ad.
"	७	ताराग्रतां Ad.
"	"	तारास्त्रितां P. Ad.
"	१२	गुह्याङ्ग Ad.
"	"	गोप्याङ्ग P.
"	१३	मूलार्थ Ad.
"	२०	यशस्विनो Ad.
"	२१	व्यनवत्यर्थ u. Ad.
५५	२	सांपराय ज्यमिषा Ad.
"	"	राये ज्यमिषा A. Ad.

Page	Line	
"	११	स्रस्तां Ad.
"	१२	पुनः पुनः Ad.
"	"	सुहृद्भिः A., P. Ad.
"	१४	द्वितीयमौर्वीमिव Ad.
"	१५	द्वितीयता Ad.
"	१७	चेष्टितम् Ad.
"	२०	विरुद्धोऽर्थः Ad.
५६	१	प्रतीताम् Ad.
"	"	प्रसिद्धार्थ P. Ad.
"	२	ज्योत्स्ना दलिता Ad.
"	"	कलिता A. Ad.
"	५	योगं Ad.
"	"	योग्यं A. Ad.
"	१०	T. omits
"	"	"किमुच्यतेऽस्यभूपाल मौलिमाला महामणेः । सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते"। वचःशब्देनगीः शब्दो लक्ष्यतेऽत्रेत्यवाचकम् ॥ but found in Ad.
"	१४	भल्ली Ad.
"	१६	कर्मगामित्वात् A2. Ad.
"	१८	मीलनेन Ad.
"	"	कीलनेन P., A. Ad.
"	१९	मूर्जि Ad.
५७	६	चरइवात्र Ad.
"	७, ८, ९	omit Ad.
"	१४	परार्थ Ad. पदार्थ u. Ad.
"	१५	मताः omit by A2. Ad. and also T.
"	१६	यथा Ad.
५८	५	दोषास्ते तादृश्यं Ad.
"	८	ते तादृशे Ad.
"	"	यौ दोर्बले P. Ad. तेजो यौ A2. Ad.
"	१०	दोषो Ad.
"	११	चारु Ad.
"	१३	उपात्त Ad.

Page	Line	
"	"	उदात्त A2. Ad.
"	१४	धृतमुक्ता Ad.
"	१६	ध्यस्यतो Ad.
"	१७	क्रमते Ad.
"	१९	सर्वतो तर्वाली P. Ad.
"	"	मर्वतो Ad.
"	२०	नात्रर्जु युज्यते Ad.
५९	९	घन Ad.
"	१५	नाद्यापि कलुषम् M1. Ad.
"	२०	युक्तः Ad.
६०	३	अधिमुदकरतल्पं M1. Ad.
"	४	गण्डपालिः Ad.
"	१३	क्रियते Ad. कुरुते u. Ad.
"	१५	विज्ञाना Ad.
"	१९	पादान्त्ये Ad.
६१	४	शिक्षिता वीक्षिता च Ad.
"	१३	भहित Ad.
"	२१	कपोलच्छदम् Ad.
६२	२	नः Ad.
"	११	गृहाणैनम् P. Ad.
"	१५	वाक्यैकस्य Ad.
"	१९	हत Ad.
६३	२	पूर्वः पुरः Ad.
"	"	अभूतपूर्वोदयः M2. Ad.
"	३	स्तमित शब्दविशेषे न Ad.
"	"	स्तमिह A1., P. Ad.
"	५	विमिश्र Ad.
"	९	समस्ति Ad.
"	१७	विहतः Ad.
"	१९	नः P. Ad.
"	२१	परार्थ Ad.
६४	१	पीक्षिता A2. Ad.
"	४	नित्य G3. Ad.

Page	Line	
"	८	घुरवेन Ad.
"	१०	अप्रस्तुतमतिं M1. Ad.
"	११	तमालश्यामलाकारं M2. Ad.
"	१२	तल्लङ्घनोपयोगि स्यात् P. Ad.
"	१६	विशेषसामान्यपारेवृत्ताः u. G3. Ad.
"	१७	विरुद्धौ त्यक्तमुनः Ad.
६५	९	जवात् Ad.
"	"	हठात् A2., G3. Ad.
"	१६	यार्थो यत्र द्विरुक्तः स्यात् P. Ad.
"	२०	रणधुरं P. Ad.
६६	१	प्रदानप्रचितोत्सव M2. Ad.
"	९	इदं ब्रुवन्तु M1. Ad.
"	१७	त्वमपि Ad.
"	२२	धियम् Ad.
"	"	धिया P. Ad.
६७	१	तद्वत्साधं कलनय Ad.
"	"	इदं तद् दुःसाध क्रमणपरमात्मं M2. Ad.
"	१५	नाराट्टिहिभः पटुर्यत्र Ad.
"	"	वाचाट्टिट्टिभो यत्र P., u., G3. Ad.
"	१७	नैव कार्यतः A1. u. Ad.
"	१८	तत् A1., P. Ad.
६८	३	स्मितम् Ad.
"	"	श्रियम् P. Ad.
"	४	क्षणेन Ad.
"	६	षोक्तिर्विशिष्यते Ad.
"	"	ज्योत्स्नीति हि A. Ad.
"	९	मकराकर Ad.
"	१०	भवतो विहितं Ad.
"	११	यत्र प्रसारित Ad.
"	१६	त्वरयोद्धाट्यतामिति Ad.
"	१९	विरोधः स्वोक्तयोर्यथा M2. Ad.
"	२१	त्यक्तोऽपि Ad.
६९	१	मधुपश्रेणिशरण M1. Ad.

Page	Line	
"	"	यथा Ad.
"	"	मतः स यथा P. Ad.
"	८	यथा Ad.
"	"	यथास्य A1. Ad.
"	"	यथा संजायते P. Ad.
"	"	तदा Ad.
"	"	तथा A1., P. Ad.
"	९	जायते हि Ad.
"	"	मेहतिर्हि u., G3 Ad.
"	१६	भिन्न Ad.
७०	२	समरस्त Ad
"	५	वाक्यत्वात् P. Ad.
"	६	द्वयर्थ Ad.
"	■	दूषिताः Ad.
"	९	भक्षयित्वाकर्मप्राणि Ad.
"	१५, १६	Ad. reverses he pādas.
"	१६	क्लिष्ट Ad.
"	१७	निरर्थकमदुष्टं Ad.
"	"	वाक्ये Ad.
"	२१	क्लेदिनि Ad.
"	"	रकुमेः Ad.
"	"	रक्रिमे A., G3. Ad.
७१	२	मप्यदुष्टं Ad.
"	८, ९, १०	Ad omits the lines.
"	११	रोगोद्गमा Ad.
"	१२	प्रदेशाम्बरा A., G3. Ad.
"	१६	यद्भुजना Ad.
७२	१	सत्त्व Ad.
"	"	अहो धैर्यमहोशैर्य M2. Ad.
"	२	हरिचन्द्रस्य P., u. Ad.
"	१३	मृग Ad.
"	१४	अपि का क्षतिः P. Ad.
"	१५	किमनिशं Ad.

Page	Line	
"	१६	वासरवधः u. G3. Ad.
"	१७	न दुष्यति Ad.
"	१९	लुठत्ययमयं Ad.
७३	३	सिद्धौ चापि Ad.
"	"	सिद्धा मा च M2. Ad.
"	५	कथानुतमिदं Ad.
"	"	यत्रैव G3. Ad.
"	२२	नोजृम्भते Ad.
७४	१	निर्हेतुकथनं Ad.
"	४	वाटीतटित्वतां u. Ad
"	७	विन्दादि Ad.
"	८	भ्रमराः काण्ड Ad.
"	११	कर्णवितंसञ्च Ad.
"	"	शेखरं Ad.
"	१५	निर्मितसूक्तये P. Ad.
"	१९	व्याप्ति Ad.
"	२१	विस्मृतिः u. Ad.
७५	१	दृशः Ad.
"	४	मखमुखे Ad.
"	५	सुलभे Ad.
"	७	कापिविषय Ad.
"	"	न लक्ष्यते Ad.
"	१०	क्षणं Ad.
"	१३	मप्यनौ Ad.
"	१६	यैत्रा Ad.
"	१९	वेक्ष्यताम् Ad.
७६	२	रामरूपाम् Ad.
"	३	मपिसूत्य Ad.
"	५	ग्रहणाच्छङ्करेति हि दुष्यति Ad.
"	१२	स्तत्र Ad.
"	१५	स्खलतितरां Ad.
७७	९	मिव Ad.
"	११	श्रीमद Ad.

Page	Line	
		योगिप्रवर Ad.
"	"	सर्वस्मृत्तरसंग्रहे A. Ad.
७८	४	दृश्यते Ad.
"	"	रस्यते G3. Ad.
"	७	तत्समारोपोदाहुः पात्रं रसाश्रयम् u. Ad.
"	९	तद्विधा Ad.
"	११	त्रिविधं तथा Ad.
"	"	त्रिविधं त्रिधा A1. Ad.
"	१२	कीर्तितम् Ad.
"	१७	कार्यस्य सिद्धौ Ad.
"	"	कार्यप्रसिद्धौ यः u. Ad.
"	१९	मधुकृतं A. Ad.
७९	३	विच्छेदनं गतः A1. Ad.
"	७	कथात्यर्थं Ad.
"	११	यातो Ad.
"	"	नयने Ad.
"	१५	लघि Ad.
"	१८	पाटलच्छवि Ad.
८०	३	तद्यथा Ad.
"	९	रधियातव्य Ad.
"	"	त्वरितता Ad.
"	१२	भिन्नदरीव Ad.
"	"	भिन्नकरीव A1. Ad.
"	२०	भक्तौ Ad.

APPENDIX IV

विशेषपदानि

अक्रमम्, ५७, ६३
 अक्षमा, १३४, १३८
 अक्षि, १४
 अक्षिरागः, १५
 अप्रचिन्ता, १०
 अप्रजः, १०६
 अङ्कः, १०८, ११३, ११४, १२६
 अङ्गावतारः, १००
 अङ्गास्यं, १००
 अङ्गक्रिया, ३२
 अङ्गभङ्गः, ३३
 अङ्गविन्यासः, ३४
 अचापलं, ३१
 अजहल्लक्षणा, ६
 अज्जुका, १०७
 अङ्गुली, १४२
 अतिगम्भीरः, २०
 अतिशयः, १३४, १४०
 अतिशयोक्तिः, ३७, ४०
 अतिहसितं, १४
 अत्ता, १०७
 अत्तिका, १०७
 अत्यन्ताभावः, ५०
 अद्भुतः, ९, १८, १९, ५१
 अधमः, २२, १०६
 अधिकपदं, ५१
 अधिक्षेपः, २३
 अधिबलं, ८८, ९०, ९१, १२३
 अधीरा, २४
 अध्यासः, ३५
 अध्यवसायः, १३४, १३८
 अननुभूतार्थः, ४९
 अननुसंधानं, ७४
 अनभिहतवाच्यं, ५८, ६१
 अनहंकारः, २०

अनियमः, ६४, ६७
 अनिष्टाप्तिः, १४
 अनुकम्पा, ७१, ७३
 अनुकूलः, २२
 अनुगमः, १३०
 अनुचितार्थः, ५२, ५४
 अनुदेशी, ४२
 अनुद्वेगकरी, ४०
 अनुनयः, १३५
 अनुपक्षयः, १००
 अनुप्रासः, १४१
 अनुभावः, १०, १४, १५, १६, १८
 अनुभूतार्थः, ४९
 अनुमानं, ४७, ४८, ८८, ९०
 अनुवृत्तिः, १२९
 अनेकघोक्तिः, ३९
 अनेकार्थः, ४४
 अन्यशब्दसन्निधिः, ६
 अन्या, २३
 अन्यापदेशः, ४३
 अन्यासङ्गचिह्नः, २२
 अन्योदा, २३
 अन्योन्यसमालापः, १२०
 अन्योन्याभावः, ५०
 अन्योन्यालम्बनं, १०
 अपदस्थपदं, ५७
 अपदस्थपदसमासं, ५७, ६९
 अपवादः, ९१
 अपवारितं, १०१
 अपस्मारः, १०, १५
 अपहसितं, १४
 अपह्वः, ४४
 अपह्वुतिः, ३७, ४४
 अप्पुष्टः, ६४

अप्रकाण्डः, ४५
 अप्रतीतं, ५२, ५६
 अप्रतीतार्थ, ५६
 अप्रयुक्तं, ५२, ५३
 अप्रस्तुतस्तुतिः, ३७, ४५
 अप्रस्तुतार्थ, ५७, ६४
 अभावः, ४७, ४९
 अभिज्ञानं, १३४, १३९
 अभिधा, ६
 अभिधानः, ५
 अभिमानः, १३४, १३७
 अभिलाषा, ११
 अभिसारिका, २७, २८
 अभूताहरणं, ८८, ९१
 अमङ्गलं, ५३, ५४
 अमत्तपदार्थ, ५७, ६३
 अमर्षः, १०
 अमृतानन्दः, १, ४, ८, १९, ३४, ५१, ७७,
 १०१, १०७, १६३, १४०, १४६
 अर्थः, ६
 अर्थदोषाः, ६४
 अर्थप्रकृतिः, ७८
 अर्थवृत्तिः, १०६
 अर्थव्यक्तिः, ३५
 अर्थश्रुत्तरः, ११९
 अर्थान्तरं, १२, ४६
 अर्थान्तरन्यासः, ३७, ३९
 अर्थोपपत्तिः, ४७, ४९
 अर्थोपक्षेपकः, ११२
 अर्थान्तरैकवचनं, ६०
 अलसता, १०
 अवतरणं, १०८
 अवधारणं, ७१
 अवपातनं, १०३, १०४
 अवबोधनं, १०

अवमर्शसन्धिः, ९१
 अवलगितं, १२१
 अवस्थाः, ११
 अवज्ञासथानुकृतिः, ७८
 अवस्यन्दितं, १२५
 अवहित्या, १०
 अवाचकं, ५२, ५३, ५७
 अवान्तरार्थसम्बन्धः, ८१
 अविमृष्टविधेयांशं, ५२, ५५
 अश्राव्यं, १००
 अश्रु, १०, १४
 अश्लीलं, ५२, ५३, ५६, ५७
 अश्लीलत्वं, ६४, ६९, ७०
 असत्प्रलापः, १२५
 असमर्थ, ५२
 अस्थानपदस्थः, ५७, ६२
 अष्टोत्तरशतं, १४१
 आकाशभाषितं, १०१
 आक्रन्दः, १३४, १३६
 आक्षेपः, ३७, ३९, ८८, ९१
 आख्यायिका, २
 आदानं, ९१, ९५
 आधिकारिकं, ७८
 आनन्दः, ९६, ९७
 आमुखं, ११०
 आरभटी, १०२, १०३, १०६
 आरम्भः, ८०, १०८
 आलम्बनविभावाः, १५, १७, १८
 आलस्यं, १५
 आवृत्तिः, ३७, ३९
 आशीः, ३७, ४७
 इतिवृत्तं, ७८
 इन्दुकला, १४१
 ईर्ष्या, १०, ११
 ईहामृगः, १४८, १२७

उक्तप्रत्युक्तं, ११७
 उक्तविरुद्धः, ६८, ६९
 उक्तान्, १६
 उत्तमोत्तमकं, ११७
 उत्तेजनं, १३४, १३७
 उत्तमपदं, १०२, १०३
 उत्सर्पणं, १०८
 उत्सर्पणं, १०८
 उत्प्रेक्षा, ३७, ४१
 उत्पुष्पस्त्वती, १४२
 उदारता, ३५
 उदाहरणं, ८८, ८९, १४१
 उत्साहः, ९, १६, २०
 उत्सुकः, १०
 उदात्तं, ३७, ४४
 उद्दीपनविधायाः, १०, १५, १८, १६
 उन्मादः, १०, १५
 उपमानं, ४७, ४९
 ऊर्जस्वी, ३७, ४३
 ऐतिह्यं, ४७, ५०
 ओजः, ३५, ३७
 औचित्यं, ७
 औदार्यं, २२, २३, २९, ३१
 कथा, २, ७८
 कथितपदं, ५७, ६०
 कथोद्घातः, ११०
 कम्मला, १४२
 करणं, ८१, ८४
 करुणरसः, ९, १४
 उपमानं, ४७, ४९
 ऊर्जस्वी, ३७, ४३
 ऐतिह्यं, ४७, ५०
 ओजः, ३५, ३७
 औचित्यं, ७
 औदार्यं, २२, २३, २९, ३१

कथितपदं, ५७, ६०
 कथोद्घातः, ११०
 कम्मला, १४२
 करणं, ८१, ८४
 करुणरसः, ९, १४
 कलाहान्तरिता, २७, २८
 कलावती, १४२
 कलावेदिता, २०
 कल्पितः, ११२
 कल्याणी, १४२
 कविः, ५
 कविकुञ्जलपतं, ५, ६
 कविशिक्षा, ५
 कविसमयाः, ७५
 कष्टः, ६४, ६५
 कष्टकल्पना, ७६
 काणादः, ४७
 कान्तिः, २९, ३०, ३५
 कान्तिमती, १४२
 कारु, २९
 कार्यं, ७८, ८०
 कालः, ७
 काव्यं, २, ३, ५, १०८, १३०, १४१
 किलिकिञ्चित, २९, ३२
 कीर्तिमती, १४२
 कुट्टमिता, २९, ३३
 कुलीनता, २०
 कृतिः, १६, १८
 कैशिकोवृत्तिः, १०२, १०४, १०६
 क्रमः, ३७, ४२, ८८, ८९
 क्लिष्ट, ५२, ५५, ७०
 क्षोभः, १३४, १३६
 खण्डिता, २७, २८
 खलिका, १४३

गजमाला, १४१
 गण्ड, १२३
 गद्य, २
 गर्भसन्धिः, ८१, ८८, ९१
 गर्भितं, ५७, ६२
 गर्वः, १०, १६
 गाम्भीर्य, २२, २३
 गीतिः, १०८
 गुणकीर्तनं, १३४, १४०
 गुणावली, १४४
 गेयपदं, ११५
 गोष्ठी, १०८, १२९
 गौडीरीतिः, ३५, ३६
 गौणः, ६
 ग्रन्थनं, ९६
 ग्राम्यं, ५२, ५४, ६४, ६६
 स्लानिः, ११
 घृणा, २३
 चक्रवालं, १४५
 चक्षुःप्रीतिः, ११
 चतुर्भद्रं, १४६
 चपलता, १०
 चाटुप्रबन्धः, १४१
 चार्वाकः, ४७
 चारिः, १०८
 चिन्ता, १५
 चूलिका, १००
 च्युतसंस्कारा, ५२
 छन्दः, ३
 छलनं, ९१, ९३, १२२
 जडतां १०, १५
 जनानुरागः, २०
 जनान्तिकं, १००
 जयवती, १४२
 जहदजहल्लक्षणा, ६

जहल्लक्षणा, ६
 जागरः, ११, १२
 जुगुप्सा, ९, ५३
 झरी, १४३
 डिमः, ११८
 तनुता, ११, १२
 तर्कः, १०
 तारावली, १४१
 तुल्यतर्कः, १३४, १३६
 तुल्ययोगिता, ३७, ४५
 तेजः, २०, २३
 तोटकं, ८८, ९०, ९१
 त्यक्तपुनः स्वीकृतः, ६४, ६८
 त्यागः, २० त्यागघोषं, १४६
 त्रपानाशः, ११, १२
 त्रासः, १०
 त्रिंशिका, १४१
 त्रिकं, १४१
 त्रिगतं, १०८, १२२
 त्रिमूढं, ११६
 त्रिसामकं, १०८
 त्रोटः, १०८
 त्रोटकं, १२८
 दक्षता, २०
 दक्षिणः, २१
 दयावीरः, १६
 दशकं, १४१
 दशदशाः ११
 दाक्षिण्यं, १३५
 दानवीरः, १६
 दासी, २९
 दीपकं, ३७, ३८
 दीप्तिः, २९, ३०
 दुर्मल्ली, १०८
 दुष्क्रमः, ६४, ६५

२१६

अलङ्कारसङ्ग्रहः

दृढत्वं, २०
 दृश्यं, १००
 दृष्टं, ४८
 देवीपरिणयं, ११४
 देशः, ७
 देस्यं, १०६
 दैन्यं, १०
 द्युतिः, ९१, ९३
 द्रवः, ९१, ९२
 द्विकं, १४१
 द्विमूढं, ११७
 द्वेषः, १५
 धर्मशास्त्रार्थकारिता, २०
 धीरललितः, २०
 धीरशान्तः, २०
 धीरा, २४
 धीराधीरा, २४
 धीरोदत्तः, २०
 धीरोद्धतः, २०
 धृतिः, १०, १८
 धृष्टः, २०, २२
 धैर्यं, २०, २९, ३१
 ध्रुवा, १०८
 नक्षत्रमाला, १४३
 नटः १०, १०६, १०९
 नटी, ११०
 नन्दी, १९
 नर्म, ८४, ८५, १०४
 नर्मगर्भः, १०४, १०६
 नर्मद्युतिः ८४, ८५
 नर्मस्फोटः, १०४, १०५
 नर्मस्यन्दः, १०४, १०५
 नवमाणिक्यमाला, १४३
 नाटकं, ७५, १०८, ११२
 नाटिका, १०८, १२७

नाट्यं, ७४
 नाट्यरासकं, १०८, १३२
 नान्दी, १४८, १०९
 नालिका, १२५
 निदर्शनं ३७, ४६
 निद्रा, १०
 नियताप्तिः, ८०
 नियमः, ९१
 निरर्थकं, ५२, ५३, ५६
 निरोधनं, ८४, ८६
 निर्णयः, ९६, ९७
 निर्वहणं, ८१
 निर्वहणसन्धिः, ९६, ९९
 निर्विकल्पकं, ४८
 निर्वेदः, १०, १८
 निवेदनं, १३४, १३९
 निश्वासः, १५
 नीतिः, १३४, १३७
 नेपथ्यं, १०८
 नेयार्थं, ५२, ५४
 नैपुण्यं, ५
 न्यायैकदेशिनः, ४७
 न्यूनपदं, ५९
 पञ्चकं, १४१
 पञ्चरत्नं, १४१
 पञ्चाशिका, १४१
 पतत्प्रकर्षं, ५७, ६०
 पताका, ७८, ७९
 पदं, २
 पददोषाः, ५२
 पद्यं, २
 पद्मजा, १९
 परिकरः, ८१
 परिघट्टना, १०८
 परिन्यासः, ८१

परिभावना, ८१, ८३
 परिभाषा, ९६, ९७
 परिवर्तकः, १०२, १०३
 परिवर्तन कं, १०८
 परिवृत्तिः, ३७, ४६
 परिसर्पः, ८४, ८५
 परिहारः, १३४, १३५
 पर्यायोक्तं, ३७, ४३
 पर्युपासनं, ८४, ८६
 पश्चात्तापः, १३४, १३६
 पाञ्चाली, ३५, ३६
 पीठमर्दः, २२
 पुनरुक्तः, ६४, ६५
 पुष्पं, ८४, ८७
 पुष्पगन्धिका, ११६
 पूर्वभावः, ९९
 पूर्वरङ्गः, १०८
 पृच्छ, १३४, १३९
 पैशाचं, १०६
 पौराणिकः, ४७
 प्रकरणं, ६, १०८, ११४
 प्रकरी, ७८, ७९
 प्रकाशं, १०१
 प्रख्यातं, ७८, ११२
 प्रगमः, ८४, ८६
 प्रगल्भता, २९
 प्रगल्भा, २४
 प्रगल्भाधीरा, २६
 प्रगल्भाधीराधीरा, २५, २६
 प्रगल्भाधीरा, २५
 प्रच्छेदकः, ११६
 प्रजा, २०
 प्रतिकूलग्रहणं, ७७
 प्रतिकूलवर्णं, ५७
 प्रतिभा, १२४

प्रतिमुख, ८१, ८४
 प्रतिहारः, १२४
 प्रत्यक्षं, ४७, ४८
 प्रत्यक्षालङ्कारः, ४८
 प्रत्याहारः, १०८
 प्रध्वंसाभावः, ५०
 प्रपञ्चः, १०९
 प्रमाणालङ्कारः, ४७
 प्रयोगातिशयः, ११, १११
 प्ररोचना, ९१, ९५, १०२, ११०
 प्रवामः, ११
 प्रवृत्तकं, ११०, १११
 प्रवेशकः, १००
 प्रशस्तिः, ९९
 प्रसङ्गः, ९१, ९३
 प्रसादः, ३५, ९६, ९७
 प्रसिद्धिः, १३५
 प्रसिद्धिविरुद्धः, ६४, ६६
 प्रसिद्धिहतं, ५७, ६२
 प्रस्तावना, ११०
 प्रस्थानं, १०८, १३०
 प्रहसनं, १०२, १०८, ११८
 प्राकृतं, १०६
 प्रागभावः, ५०
 प्रागल्भ्यं, ३१
 प्रातिवेशिनी, २९
 प्राप्तिः, ८१, ८२
 प्राप्त्याशा, ८०
 प्रियवादिता, २०
 प्रेयः, ३७, ४३
 प्रोत्साहनं, १३४, १३७
 प्रोषितभर्तृका, २७, २८
 फणी, १४३
 फलागमः, ८०
 बालरामायणं, ११४

बिन्दुः, ७८, ७९
 बिम्बोक्तः, २९, ३३
 बिरुदावली, १४४
 बीजं, ७४ १०९
 बीभत्सः, ९, १९
 बुद्धिः, २०
 ब्रह्मा, १९
 भक्तिभूमिपतिः, १
 भग्नं, ५७, ६३
 भट्टिनी, १०७
 भयं, ९
 भयानकरसः, ९, १७, १९
 भट्टाः, ४७
 भाणः, १०२, १०८, ११४
 भाणिका, १०८, १२९
 भारतीवृत्तिः, १०२, १०६, ११०
 भावः, ९, २९, १०६
 भावकः, १४
 भावाभासः, ७५
 भाषणं, ९६, ९८
 भूषणार्थी, ५
 भेदः, ८१, ८४
 भोगमालिनी, १४२
 भोगव्रती, १४३
 मतयोग ५७, ६१
 मतिः, १४, १८
 मदः, १०, १६
 मध्या इतरा, २
 मध्याधीरा, २
 मध्यधीराधीरा, २५
 मनः सक्तिः, ११
 मन्मः, १, ५१, १०१, १०७, १३३, १४६
 मरणं, १०, १५
 महाक.लः, १९
 महाकाव्यं, २

महाचारिः, १०८
 मात्सर्यं, १५
 मागधी, १०६
 माधुर्यं, २०, २२, २३, २९, ३१, ३५
 मानः, २०
 मारिषः, १०६
 मारीचवञ्चनं, ११४
 मार्गः, ८८, ९१
 मार्गपसारितं, १०८
 मिश्रं, २, १०९
 मुक्तकं, १४१
 मुखं, ८१, १०९
 मुख्यः, ६
 मुग्धा, २४
 मूर्च्छा, ११, १३
 मृतिः, ११, १३
 मृदवं, १२६
 मृदुस्वनं, १४
 मोट्टायितं, २९, ३३
 मोरी, १४३
 मोहः, १०, ११, १३
 यत्नः, ८०
 युक्तिः, ८१, ८२
 युद्धवीरः, १६
 रगला, १४५
 रङ्गः, १०८, ११०
 रङ्गद्वारं, १०८
 रतिः, ९, ११
 रत्नमालिका, १४१
 रसः, १०, ७६, ११३
 रसच्युतं, ५७, ६४
 रसवत्, ३७, ४३
 रसाभासः, ७४, ७५
 रहः, १२४
 रासकं, १०८, १३१

रीतिः, ३५	विचारः, १३४
रुद्रः, १९, ३७, ३८	विच्छिन्तिः, २९, ३२
रूपं, ८८, ८९	विटः, २२
रूपकं, ३७, ३८, ७८	विदूषकः, २२, १०७
रोमाञ्चः, १०, १८	विद्याविरुद्धः, ६४, ६७
रौचिकः, ५	विद्रवः, ९१, ९२
रौद्ररसः, ९, १५, १९	विधानं, ८१, ८३
लक्ष्यं, ६	विधिः, १०८
लयः, १०	विधूतं, ८४, ८५
ललितं, २२, २३, २९	विध्यनुवादविरुद्धः, ६४, ६९
लवः, ३७, ४२	विनयः, २०
लाटीरीतिः, ३५, ३६	विप्रयोगः, ६, १०
लासिका, १०८, १३२	विप्रलब्धा, २७
लिङ्गं, ६	विप्रलम्भः, ११
लिङ्गिनी, २९	विभावना, ३७, ४०
लीला, २९, ३१	विभ्रमः, २९, ३२
लोकोत्तरं, १४५	विमर्शः, ८१, १३४, १३८
वक्त्रपाणिः, १०८	विरतिः, १४३
वक्रोक्तिः, ३७, ४७	विरहोत्कण्ठिता, २७, २८
वज्रं, ८४, ८७	विराजन्ती, १४२
वर्णः, २	विरोधः, ३७, ४५, ९६
वर्णसंहारः, ८४, ८८	विरोधनं, ९१, ९४
वर्धमानकं, १०८	विरुद्धमतिकृत्, ५२, ५५
वस्तु, ७५, १००, १०९	विरोधिता, ६
वस्तुत्यापनं, १०३, १०४	विलासः, २२, २३, २९, ३२, ८४
वाक्केली, १२२	विवेकी, ५
वाक्यं, २	विलोभनं, ८१, ८२
वाक्यदोषः, ५७	विशेषव्यत्ययः, ६४, ६८
वाग्मित्वं, २०	विशेषोक्तिः, ३७, ४५
वापी, १४३	विषयद्वेषः, ११, १२
वाणी, १४३	विषादः, १०, १५
वासकसज्जिका, २६, २७	विष्कम्भः, १००, ११३
विकासः, १४	विष्णुः, १८
विकासिगण्डं, १४	विसान्धि, ५७, ५८
विचलनं, ९१, ९५	विहसितं, १४

विहृतं, २९, ३४
 वीथी, १०२, १०८, ११९
 वीररसः, ९, १६
 वृत्तिः, १०२
 वेणीसंहारः, ११४
 वेदान्तिनः, ४७
 वेपथुः, १०
 वैदर्भी, ३५, ३६
 वैवर्ण्यं, १४, १६
 वैस्वर्यं, १०, १४, १६
 व्यक्तिः, ७
 व्यङ्ग्यं, ६
 व्यतिरेकः, ३७, ३९
 व्यभिचारिभावाः, १०, १५, १६
 व्यर्थकृतः, ६४, ६७
 व्यवसायः, ९१, ९४
 व्याजस्तुतिः, ३७, ४५
 व्याधिः, १०
 व्यायोगः, १०८, ११८

व्याहतः, ६४, ६५, १२४
 व्याहारः, १२६
 व्रीडा, १०, ५३, ५४
 शक्तिः, ५, ९१, ९३
 शठः, २१
 शतकं, १४१
 शमः, ९, ८४, ८५
 शाकुन्तलं, ११४
 शान्तरसः, ९, १८, १९
 शाब्दं, ४७, ४९
 शारदा, १
 शिरःकम्पी, १४
 शिल्पकः, ५
 शिल्पिनी, २९
 शुद्धापकृष्टः, १०८
 श्रुङ्गारः, ९, १८
 शोकः, ९, १४
 शोभा, २२, २३, २९, ३०, १३४, १६७
 शौचं, २०

APPENDIX V

शुद्धिपट्टिका

Page	Line	Reading
२	७	निर्दोषा
"	१२	तद्द्वयं
"	१६	बहुभिर्युतम्
३	१३	धनमूढयात्
४	१	पवर्गो
"	३	दाहकृद्भयसनदो
"	४	३०
५	४	भूषणार्थी
"	७	अर्थो
७	५	साहचर्या
८	४	ऽवसीयते
"	५	सुहृहादिह
९	११	पाकाद् धृतत्वं
"	१४	सात्त्विका
१०	२	सत्त्वं
"	११	तत्त्वतः
"	१७	सात्त्विकाः
"	२०	द्यौर्मिथो
१३	५	चूतम् ।
"	१२	सहिष्णुत्वं
१४	१	ऽर्पितवती
"	८	चैतावनु
१५	१४	घनास्त्र
"	१७	पशुभिर्निर्मर्या
"	१८	सार्ध
१६	८	चास्तंगतम्
१८	२०	सात्त्विकाः
१९	—	तृतीयः परिच्छेदः
२२	६	सहसा
"	१२	श्रेष्ठ
"	१७	सत्त्व
२३	१	शौर्य
"	२	विलासे

Page	Line	Reading
"	२१, २२	"यदा ..... शिला ॥"
३१	१७	"ज्वलतु गगने रात्राव
३३	६	प्रियं स्मृत्वा
३९	१	उक्तस्यानेकधोक्तिः
४१	१९	सुबोधं
४२	२०	त्वद द्विषो
४४	१०	प्रतिबिम्बशतैः
"	२१	मदनार्ता
४५	१२	तिष्ठन्ति, स्वयम्
"	२१	मदनार्ता
४५	१२	तिष्ठन्ति, स्वयम्
४६	१४, १५, १६	
"	१७, १८	"दिगन्त ..... मानताः ।"
"	२०	खड्गे
४८	८	निशीथे
४९	३, ४	"पराप ..... कदाचन ॥"
"	१४, १५	"निर्णेतुं .... भरस्थितिः ॥"
५०	९, १०	"कर्णोत्पलं .... नेत्रताम् ॥"
५३	१३	संप्रति
"	१४	गत्यर्थोऽप्यसमर्थो
५४	६	सुमहद्यस्य
"	२२	व्यनक्त्युक्तं
५६	२	सम्यग् ज्ञान
५७	३	प्रेतेत्यमङ्गला
५८	८	अतितरे
५९	७	सहकारस्य
"	९	आदित्यस्य
"	१२	तनयां
६२	१९	प्रसिद्धिहतं
६३	२०	भग्नः
६४	१०	मेतद्यत्रा
"	१४	अर्थो
६७	१८	सम्भवाद्दूषणं

६८	११	याचनाप्रसारित
७२	४	सेयं
७४	४	चन्द्रचन्दन
७६	१२	स्थायिनोत्र
७७	५	इत्यादि रस
८७	१७	नितान्तनिष्ठुरं
९४	२०	शोकं
११०	१	धनकालमुग्र
११८	१	“गायति गेयं
१३९	६	साहाय्य
१४१	१४	शक्करी
१४३	६	भिन्नैर्वर्णैः
१४४	१३	वाहनारोह
१४५	१०	श्लोकावाद्यन्त
१४६	७	सवे
